Afşar Timuçin

Demokrasi Bilinci

Bulut

Afşar Timuçin

DEMOKRASİ BİLİNCİ

Bulut

Demokrasi Bilinci

AFŞAR TİMUÇİN

ISBN: 975-286-083-4
© Bulut Yayınları, 2004

Kapak ve Ofset Hazırlık: Bulut Yayınları
Baskı: Mart Matbaacılık

Bulut Yayın Dağıtım Tic. ve San. Ltd. Şti.
Caferağa Mah. Safa Sokak No: 8
Kadıköy-İstanbul
Tel&Faks: (0 216) 330 59 24 - 414 21 75
E-Mail: bulutyayin@kablonet.com.tr&bulut@sistemd.com
bulutyayinlari@bulutyayin.com
www.bulutyayin.com

İçindekiler

Demokrasi Bilinci • 5
Demokrasi Kavramının Boyutları • 15
İnsan Hakları Düşüncesi • 35
Devlet ve Ahlak • 51
Kirlenmiş Bir Dünyada • 67
Savaşın Düşünsel Anatomisi • 87
Savaş Nedir • 97
Dayanışma ve Sorumluluk • 105
Felsefe Eğitimi ya da Bilincin Düzenlenmesi • 114
Cumhuriyet ve Kültür • 131
Aydınlanma Düşüncesi • 141

DEMOKRASİ BİLİNCİ

Hemen herkesin demokrasi yandaşı olduğu bir dünyada demokrasiden bu kadar yoksun oluşumuz, ikide bir demokrasi derken demokrasiyle uzaktan yakından bir ilişkisi bulunmayan bir yaşam biçimini sürdürmekte oluşumuz size biraz garip görünmüyor mu? Herkesin görünüşte çok istediği ama gerçekte kimsenin istemediği bir şey mi bu demokrasi? Demokrasi son zamanların bir takıntısı ya da modası olamaz mı? XIX.yüzyılın insanları bile onu pek sevmediler. Hele XVIII.yüzyılın düşünce dünyası ona iyiden iyiye karşı ya da yabancı oldu, en azından onun karşısında tam tamına güvensizdi. Adı her gün dilimizde dolaşsa da biz şimdi ona ne kadar bağlıyız? Bugün demokrat olmadığını söylemek gibi bir yürekliliği gösteremiyor kimse. En baskıcı kişiler bile demokrasiyi çok sevdiklerini, ona sıkı sıkıya bağlı olduklarını söyleyebiliyorlar. Bugünün insanları onu dudaklarında bir yapma çiçek gibi gezdiriyorlar. Demokrasi tutkusu gibi görünen şeyin altında egemenlik ruhu kaskatı bir gerçeklik olarak varlığını sürdürüyor. İkiyüzlülüklerimiz var, kısa yoldan sonuca varma isteklerimiz var, kafalarımızdaki bir imgeyi çabucak yaşama geçirme dileklerimiz var. Üstelik çok garip bir saplantıyla çok zaman kendimizi başkalarının yaşamını çekip çevirme konusunda yetkili ve yeterli sayabiliyoruz.

Demokrasi her yerde varmış gibi görünüyor. Ancak başkasını önemsediğimiz yerde olabilecek olan o şey kendimizi başkalarının üstünde gördüğümüz sürece boş bir dilek olarak kalacak belli ki.

Demokrasinin olabilmesi için, demokrasinin yaşama geçebilmesi için her şeyden önce bireylerin gerçekten demokrat olabilmeleri yani başkalarını da kendileri kadar önemsemeleri gerekiyor. Demokrat olmak oldum demekle gerçekleştirilebilecek bir iş değil. Egemenlik ruhu bütün boyutlarıyla sürüyor, en çok da ailede gelişiyor ve kuşaktan kuşağa aktarılıyor. Demokrat olmak birlik içinde çeşitliliği bir yaşam formülü olarak benimsemek demektir. Egemenlik ruhuyla demokrasi inancı birbiriyle nasıl bağdaşır? Bir koşullayıcı bilinç bir başka koşullayıcı bilincin oluşumunu getiriyor, bu kısır döngü böylece sürüp gidiyor. Kötü eğitiliyoruz ve çok zaman kötü eğitildiğimizin bilgisine ya da sezgisine ulaşamıyoruz. Kötü eğitilen kötü eğitiyor. Ailede, topluluklarda ve sonunda toplumda ve giderek dünyada belirleyici bilincin etkisinden kurtulamıyoruz. Mutsuzlukların, bunalımların, ezikliklerin, tutarsızlıkların kaynağında bu belirleyici bilinç yatıyor. Demokrat olmak her şeyden önce *tek kişi olma* koşuluna boyun eğmeyi gerektirir. İnsanlar dünyadaki yerlerinin tek kişilik olmasını istemiyorlar. Gereksinimler artıyor, istekler çoğalıyor, hırslar bileniyor ve demokrasi gürültüye gidiyor. Her kişi bir başkası ya da başkaları için bağlayıcı ya da koşullayıcı olmanın heyecanını yaşıyor.

Evet, bireyler doğal olarak kendilerine verilmiş olan tek kişilik yaşamlarıyla yetinmek istemiyorlar, tek kişi olmanın sınırlarını aşmak ve alabildiğine geniş bir baskı alanı, bir egemenlik ortamı oluşturmak istiyorlar. Böylece içiçe geçmiş ve amaçları çok değişik olan çeşitli egemenlik alanlarının birbirleri için karşıt güçler oluşturduğu bir düzlemde yaşamak zorunda kalıyoruz. Böylece dünya tam anlamında bir mutsuz yaşamlar dünyası olma özelliğini kesintisiz sürdü-

rüyor. Bu da her kişi için, en az ölçülerde egemen olanlar kadar en çok ölçülerde egemen olanlar için de son derece verimsiz bir yalnızlığın temelini oluşturuyor. Bir koşulda egemen olan bir başka koşulda rahatça egemen olunan konumunda bulunuyor. Bu kargaşada kimin altta kaldığı kimin üste çıktığı belli değil. Yalnız egemen olunan değil, egemen olan da bunalımlı. İş egemenliğe kaldı mı, kimin nerede egemen olduğu, kimin nerede egemen olunan olduğu belli olmaz. En büyük egemenler bile şu göreli şeyler dünyasında çeşitli egemenlerin boyunduruğuna giriverirler, nasıl girdiklerini kendileri de anlamadan.

Demokrasi duygusu geniş çerçeve toplumsallık isteminin bir yansısından başka bir şey değildir. Buna göre demokrasi bilinci bir *başkalarıyla olma* bilincidir, bir tartışma ve paylaşma bilincidir. Böyle bir bilincin tam anlamında yetkin olma özellikleri taşıması doğaldır. Daha doğrusu ancak yetkin bir bilinç başkası'm varsayabilir, onunla bir tartışma ve paylaşma düzeni oluşturmaya girişebilir. Genelde eksikli bilinçler kendilerini yetkin bilinçler olarak algılarken gerçeklikte karşılığı olmayan tasarımlarını dünyaya yansıtırlar: tam yetkin olduğunu sanan eksikli bir bilinç bir benimsetme bilincidir, bir koşullama bilincidir. Böyle bir bilinç paylaşmayı öngörür gibi yapsa da gerçekte bir *edinme bilinci* olacak, bir şeyleri *kendinin kılmak* için dünyaya bir belirleyici olarak yönelecektir. Kötü eğitim insanları bilinç eksikliğine mahkum ettiği gibi onları son derece bencil kılıyor. Belirleyici ya da koşullayıcı olma istemi de temel anlamını bencilliğin koşullarında buluyor. Filozoflar bencilliğin insanın doğasında bulunduğunu, insanın onu doğadan getirdiğini düşündüler daha çok. Oysa bencillik bozulmuşluğun bir belirtisidir, hayvan düzeyinden kurtulmuşluğun ama insan olma düzeyine ulaşamamışlığın belirtisidir. İçgüdüsel düzeyde bencillik insan dünyasındaki açgözlülükleri açıklamaya yeter mi hiç! Yetkin bir bilinç ben olma koşulunu kendinde belirginleştirdikçe bencil olma koşulunun iyiden iyiye dışına çıka-

caktır. Bu da bize demokrasilerin güçlerini ancak ve ancak iyi eğitimle sağlanan yetkin bilinç düzeyinden alabileceğini gösteriyor.

Bencil insanın gözünde başkaları sıradan birer nesne hatta sömürü varlığıdır. Bencilin gözleri her şeyi nesneye indirgemeye ve kullanılır görmeye yatkındır. Bencil için kendinden değerli hiçbir şey yoktur. Bencil yalnız *kendi için iyi*'dir. Publilius Syrus *"Yalnız kendi için iyi olanı kötü diye nitelendirmek gerekir"* diyordu. Bencilin gözünde başkaları yalnız kullanılabilir oluşlarıyla değerlidirler. Bencilliğimiz ister doğadan geliyor olsun ister sonradan bizim oluşturduğumuz bir şey olsun, *homo sapiens*'den bu yana bizim bir insanlaşma çabamız var. Bu insanlaşma çabası içinde hepimiz, en bencilimiz bile, bencilliklerle iyi şeylere ulaşamayacağımızı, iyi yerlere varamayacağımızı iyice görüyoruz, en azından seziyoruz. Bencil bencilliğiyle iyi bir konumda olmadığını görüyor. Görüyor ama bencilliğin dışına çıkma koşullarını kendinde oluşturamıyor. Bu yüzden onu bencil diye nitelendirdiğiniz zaman öfkeleri kabarıyor, küplere biliyor. Zaman zaman boynunu büküp *"Ne yapalım, ben bencilim"* diyen kurnazlara da raslayabilirsiniz. Onlar sözde içtenlikli olmanın sözde pırıl pırıl ahlakına sığınmaktadırlar.

İnsanın görmediği, görmekten kaçındığı, zaman zaman görür gibi yapsa da görmek istemediği bir gerçek var, o da her türlü bireysel yararın ancak toplumsallaşma içinde gerçekleşebileceği ya da sağlanabileceği gerçeğidir. *Toplumda erimiş birey* fikri insan saygısının iflas ettiği noktada başlar. Böyle bir toplumsallık neyi amaçladığı belli olmayan ya da amaçları kalın örtüler altında gizlenen bir karşıtoplumsallıktan başka bir şey değildir. Böyle bir toplumsallık birilerinin çıkarı adına bir *gönüllü başeğme* durumu yaratmanın kaba felsefesiyle kendini ortaya koyar. Evet, gerçekte en kaba bencil bile bilir insan için toplumsal yaşamın bir kaçınılmazlık olduğunu. Bilir de bir hırsız ruhsallığı için-

de kendinin olmayana el uzatmaktan geri durmaz. Bencil ne daha değerlidir ne de hatta ayrıcalıdır, o yalnızca sağlam bir kurnazdır. Meyve tabağı ortaya konulduğu anda o gözünü en büyük ve en olgun meyveye dikecektir ve elini sessizce belki de herkesten önce ona uzatacaktır. İyi bir bencil bize bencilliğin kötülüğü konusunda çok uzun ve çok dokunaklı bir konuşma yapabilir. Toplumsal yaşamda özverili görünen bütünlüklerin iflası alttan alta kendini ortaya koyan bencilliklerin bir ürünü değil midir?

Demokrasi duygusunu yokeden öncelikle bencillikse bencilliği vareden de öncelikle gelişmemiş insanların oluşturduğu aile yaşamıdır. Bencilliğin aile ortamında büyüyüp geliştiğini söylemek elbette yanlışa düşmek olmayacaktır. Burada gelişmemiş insanlar sözü bize toplumdaki iyiliklerden enaz payı alan alt kesim insanlarını düşündürmemelidir. Bu anlamda gelişmemiş insanlar sözü bütün toplum katlarını içine alacak bir genişlikte kullanılabilir. Her toplum katında her açıdan ve özellikle eğitim açısından son derece iyi bilinçlenmiş aileler varolduğu gibi bunun tersi de sözkonusudur. Her aile bireyinin ayrı bilinç özellikleri olduğunu belirlerken buna koşut olarak ailede ortak bir bilinç düzeyinden sözetmenin olası olduğunu da söyleyebiliriz. Bozuk bilinçle varlığını sürdüren ailelerde yeni doğan bebek ailenin olağanüstü bir yaratısı olarak karşılanır. O gerçekte herhangi bir doğal varlıktan çok daha başka bir şey değildir. Dünyaya gelmiş çocuklardan biri de odur. Ancak yakınları böyle algılamaz bunu. O eşsizdir, kimseye benzememektedir ve zaten de kimseye benzememelidir, benzemeyecektir. Onun gözleri. elleri, davranışları, mırıltıları, susuşları çok başkadır. Birden yirmi yıl ileriye gidip o çok özel varlığı kendini tavana asmak için çarşıda sağlam ip ararken bulabilirsiniz. Kendini asmadığı koşullarda o çok zaman ezilmiş, sinmiş, itilip kakılmış ya da hiçbir özelliği olmadığı halde dünyanın orta noktası durumuna gelmiş bir zavallıdır.

Özellikle babaanneler, anneanneler, dedeler, amcalar, da-

yılar, halalar, teyzeler onu nereye koyacaklarını bilemezler, gün yirmi dört saat ondan sözederler, onun yapıp ettiklerini gözlemlerler ve ona buna anlatırlar ve bu doğal varlığı gerçekten kendileri yapmış gibi bir havaya girerler. Çok zaman bu abartılı yönelimlerinde onların bebeğin annesiyle ve babasıyla tersleştikleri olur. Çocuğunun yetişmesinde mantık dışı ayrıcalı davranışların tehlikelerini en azından içgüdüsel olarak gören anne ya da baba bu çocuk seven yakınların etkilerini kırmakta güçlük çekerler. Gerçekte çok zaman anne ve baba da öbürleriyle aynı havaya girmişlerdir. Anne ya da baba çocuğunu bir yanlışından ötürü cezalandırmak istediği zaman öbürleri hemen araya girerler ve kolayından koruyucu rolü oynamaya başlarlar. *Her istediğinin* yapılmasıyla tam tamına bir sorumsuz olma yoluna giren çocuk yanlışlarının korunduğunu gördükçe iyiden iyiye çığırından çıkar ve şımarıklık denilen *illete tutulur: artık her şey onun hakkıdır.* O küçük birey büyüdükçe yaşamın kendisini yanlışlarıyla bağrına basmayacak kadar katı özelliklerle donanmış olduğunu sezmeye başlar. O şimdi bir dünya acemisidir. O şimdi bir bencildir, mutsuz bir bencildir. İleri yaşlardaki sinirli davranışların temelinde büyük ölçüde şımarıklığın yattığını unutmamak gerekir.

Şımartma bazen de anababaların çocuklarına verdiği bir rüşvettir. Çocuklarını dünyanın kötülüklerinden korumak isteyen anababalar onlara özel armağanlar vererek ya da onlara çok özel davranışlarda bulunarak onları kendilerine bağlamaya çalışırlar ve böylece onlar için sözde korunaklı bir ortam oluştururlar. Onların böylece oluşturdukları ya da oluşmasına katkıda bulundukları bilinç benmerkezci bir kişilikle belirgin bir egemen adayının bilincidir. Bireyin demokratik sezgilere ulaşma şansı, bir paylaşma ve tartışma alışkanlığı içinde demokratik alışkanlıklar edinme şansı böylece hiçe indirgenmiş olur. Yazık ki hiçbir aile ya da hemen hemen hiçbir aile iyi bir bilinçlenme ortamı değildir. Bu yüzden André Gide **Dünya nimetleri**'nde bize aileden kaçma-

yı önerecektir. Paylaşmayı bilmeyen, yalnızca düşünmeden almayı ve düşünmeden vermeyi iyi bilen insanların oluşturduğu bir ortamda yetiştirilmiş olan çocuk toplumsallığını gerçekleştirme şansını iyiden iyiye elden kaçırmıştır. O bir bencildir artık, yaşamın bütün kaynaklarını kendisi için kullanmaya hatta bildiği gibi tüketmeye eğilimli bir bencildir, kendi yararı için başkasına zarar vermeye yatkındır, buna göre eğer iyiden iyiye ezik bir varlık olup çıkmadıysa giderek birilerini ezme, birilerini altetme istemini vazgeçilmez bir tutku olarak yaşayacaktır.

Ancak o şimdi kullanılmaya da yatkın bir bireydir. Onu birileri birilerini kullanma işinde kullanabilirler, birilerini baskı altında tutma, bildikleri gibi yönlendirme işinde kullanabilirler. O hep garip duygular içinde olacaktır, kölelikle efendiliği bir bütünde bir araya getirmiş olmanın çelişkili ruhsallığını yaşayacaktır. *İnsan ya efendidir ya köledir* gibilerden kolaycı bakışlar her zaman geçerli değildir. Toplumsal yaşamda bir takım efendilikler kölelik gibi, bir takım kölelikler efendilik gibi iş görür. Gerçekte efendilikle kölelik bir gerçekliğin iki ayrı görünümüdür. Evet, o artık garip duygular içindedir, bazen sorar kendine: ben egemen miyim değil miyim, egemensem neyin egemeniyim, egemen değilsem neden egemen gibiyim? Kölelere egemen rolü verildiği, egemen oyunu oynatıldığı çok olur. Toplumun yasaları da doğa yasaları gibi belirleyicidir, buna göre mutlak diye bir şey yoktur, dolayısıyla mutlak egemenlik de yoktur: efendi olmak istediğin zaman köleliğin koşullarını da benimsemek zorundasın; ya efendiliğe hiç heveslenme ya da buna hevesleniyorsan köleliği de benimsemek zorundasın. Toplumda kimse belli kölelik koşullarını göze almadıkça egemenliğini gerçekleştiremez. Bütün egemenler eksik ya da sakat bilinçlenmiş kimselerdir: yetkin bir bilinçten taş çatlasa bir egemen çıkmaz. Bütün egemenler güç alabilecekleri, sonuna kadar bağlanabilecekleri dayanaklar ararlar. Efendi bilinci gerçek bir köle bilincidir: ezilmeden ezmek

yoktur, ezmeden ezilmek olsa da. Bugünkü evrensel bilinç koşullarında bu bir doğa yasası kadar belirleyicidir.

Sakatlanmış insan ruhsallığı dünyanın her yerinde demokratik gelişmelere engel çıkarıyor ve demokrasilerin aileden devlete kadar şimdilik bir düş olarak kalması sonucunu doğruyor. Bilinç yetersizliği nedeniyle demokrat olmayı beceremeyen insanlar gene de demokrasiye sahip çıkar görünüyorlar, ona dört elle sarılmış gibi duruyorlar. Hatta ondan yana çıkıyorlar. Çünkü şu köle-efendi düzeninde bulunmayan bir güvenirliğin onda içkin olduğunu seziyorlar. Ancak şunu da iyi biliyorlar ki demokrasi kolay yolları, kestirme yolları geçişe kapatacak, egemenliği bir hak değil de bir suç olarak belirleyecek, bencillikleri geçersiz kılacak, kendi ayakları üzerinde durabilen güçlü bireyin dışında kimseye yaşam hakkı tanımayacaktır. O zaman demokrasinin koşullarıyla toplumculuğun koşulları neredeyse aynı anlama gelecek, üç aşağı beş yukarı bütün insan için aynı amacı öngörecektir. Yetkin bilince ulaşmışlığın dışında demokrasiyi güvence altında tutacak herhangi bir koşul elbette yoktur. Bugün demokrat olmak adına bir takım yalancı tartışma ortamlarının oluşturuluyor olması geleceğin demokrat dünya düzenine bir geçişi elbette duyurmuyor: bu bir yalancılar oyunudur ki demokrasiye geçit vermediği gibi ona giden yolları tıkamakta, ona olan özlemi zedelemekte, ona olan güveni sarsmaktadır.

Demokrat olma gösterileri elbette her zaman vardır. Oğlunun ya da kızının kendisine çok saçma gelen görüşlerini bir kaşı kalkık durumda *hoşgörüyle* dinleyen baba gerçek anlamda bir demokrat mıdır? Çalışanlarını bir akşam yemeğinde bir araya getiren ve onlara yapay bir içtenlikle donjuanlık anılarını anlatan *işadamı* gerçek anlamda bir demokrat mıdır? İnsanların demokrat olmakta gözü yok bugün, ama hemen herkes demokrat görünmeyi çok seviyor. Demokratik uygulamalar bizi korudukları sürece güzeldirler, ama bizim için zararlı hatta yararsız olmaya başladıkları yerde de

çirkindirler. Bu çerçevede bugünkü koşullarda demokratlık büyük ölçüde bir gösteri konusudur: dünyada pekçok baskıcı eylem demokrat olma adına gerçekleştirilmektedir. Oysa demokrat olma bilinci her şeyden önce herkes için bir ortaklık ve apaçıklık bilinci demektir. Böyle bir bilincin kapalılıklarla, sinsiliklerle, ayak oyunlarıyla bir ilgisi olmayacaktır. Buna göre demokrat olmanın temel biçimsel koşulu oylama değil tartışmadır. *Kim sayıca daha güçlüyse* anlayışının demokratlıkla bir ilgisi yoktur. Demokratik düzen bir oylama düzeni olduğu zaman dünyadaki bütün Sokrates'ler bir oy farkla ölüme gönderilebilirler. Önemli olan birilerinin birilerine bir fikri benimsetmesi de değildir. Önemli olan her türlü seçeneği ortaya dökerek birlikte fikir üretebilmektir. Önemli olan tek kişi açısından değil birçok kişi ya da hatta bütün insanlar açısından düşünebilmektir. Bilinçlerin dayanışması ve ortaklaşması diyebiliriz buna. Böyle bir dayanışma ve ortaklaşma elbette karşıtlıkların verimli çeşitliliğinden kaynaklanacaktır. Benim önemli olduğum ve başkalarının önemsiz olduğu yerde demokrasi bir oyundan başka bir şey olmayacaktır.

Böylece adı kulaklara hoş gelen ve ünü günden güne büyüyen demokrasi bütün dünyada çoğunluk baskısının yasallaşmış adı oldu. Yasanın tek yetke göründüğü yerde birbiriyle açık ya da örtülü bir biçimde yıkışan yasal ya da yasadışı sayısız yetkeler varken demokrasi gerçekleşebilir miydi? Bugün bütün dünya geleceğin gerçek demokrasisine hazırlanma yolunda bir bilinç yenilenmesine gereksinim gösteriyor. Ancak varolan yaşam koşulları bu hazırlığın oldukça uzun süreceğini duyuruyor bize. Bugün demokrasi diye bilinen şey bir bilinçlenmişlikten çok toplumsal yaşamda ileri ölçülerde kurumlaşmışlıkla ilgilidir. Buna göre demokrasi denildiği zaman gözlerimizi dış dünyaya, özellikle siyaset dünyasına, siyaset dünyasındaki ilişkilere çevirmeyi alışkanlık edinmişiz. Çok partili siyasal yaşam; temel hak ve özgürlükler konusunda belli ölçülerde sağlanmış olan güvence;

yasama, yürütme ve yargılama erklerinin ayrılığı gibi koşullar demokrasiyi biçimsel olarak kurtarmaya yetiyor ama gerçek anlamda demokratik bir yaşam düzeninin oluşmasına çokça katkıda bulunmuyor.

Gerçek anlamda demokratik yaşam yetkin bir biçimde toplumsallaşmış bir dünyanın ürünü ve konusu olacaktır. Bugün *en kötü demokrasilerin en iyi diktatörlüklerden daha iyi olduğu* gibilerden iyimser görüşler bize çoğunluğun oluşturduğu diktatörlüklerin varlığını unutturmuyor. Bizler az demokrasinin ya da "kötü" demokrasinin demokrasi olmadığını, demokrasinin azı olamayacağını çok iyi görüyoruz. Ancak eksik toplumsal bilinçlenmişlik koşullarında gerçek demokrasilerin olamayacağını da görüyoruz. Her şeyden önce demokrasinin çok zaman sanıldığı gibi *bir yönetim biçimi* olmadığı, yönetimi de koşullayan bir bakış, bir anlayış, bir seziş biçimi olduğunu biliyoruz. Hele birilerinin dillerine doladıkları *halkın halk için halkı yönetmesi* ya da *halkın kendini yönetmesi* gibi tanımlamaların bir gerçeği karşılamaktan uzak olduğu kesindir. Çeşitli "vesayet" dizgelerinin demokrasiyle bir ilgisi olmadığı kesindir. Demokrasiyi toplumsal bilinç koşullarının hatta ortak yani evrensel bilinç koşullarının dışında aramak bir yanılgıdır. Bugünkü bilinç koşullarında *herkese yeteneğine göre eşit başarı şansı sağlama* öyküleri gerçeklikte karşılığı olmayan dileklerle ilgilidir. Böyle anlaşılan demokrasinin örneğin uluslararası cinayetlere gerekçe hazırlayan bir düzeneği kendiliğinden getireceği kesindir. Bugünkü demokrasilerin özellikle çalışan insana gerçek değerini kazandırdığı masalına gelince, bu gülünç masal en saf insanları bile uyutmaya yetmeyecektir. Gerçek demokrasi bilinci her şeyden önce mutlak insan saygısıyla belirgin olacaktır. Böylesi bir bilinç, tüm küçüklüklerinden kurtulmuş bir insanlığın ileriye dönük arayışlarında, geleceği üretmeye yönelik arayışlarında kendini gösterecektir.

DEMOKRASİ KAVRAMININ BOYUTLARI

İnsanlar yönetilmeyi değil de yönetmeyi severler. İnsanların çoğu okumaktan çok yazmaya, dinlemekten çok konuşmaya, benimsemekten çok benimsetmeye eğilimlidir. Baş niteliği yönelgenlik olan bilinç olağan yetersiz etkinliklerinde her zaman egemenlik kurma ya da üstünlüğünü benimsetme eğilimi gösterir. Bu sorun cinsle değil türle ilgili bir sorundur: kadınlar da erkekler kadar egemen olmak isterler ve kadının erkeğe bağımlı görünümü erkek üzerinde egemenlik kurma biçimlerinden yalnızca biridir. Ben'in oyunudur bu, onun kendi içinde kurmaya yöneldiği ve kendi dışına benimsetmeye çalıştığı bir güvenli olma istemidir. Olağan eksikli biçimlerinde ya da daha doğrusu sıradan biçimlerinde bilinç ancak *bir şeylere egemen olarak* dünyaya yerleşebileceğini, ancak bir şeylere egemen olarak dünyada varlığını sürdürebileceğini düşünür. Ondaki temel duygu şudur: ya bir şeyleri indirgeyecek ya da bir şeylere indirgenecektir. Yetkin bilinç hiçbir zaman varoluşunun anlamını üstünlükte ya da egemenlikte aramaz. Yetkin bilinç kendine egemen bilinçtir ve hiçbir koşulda kendi dışında egemen olmaktan yana değildir.

Yetkin bilinç bilge bilincidir. Yetkin bilinç dış koşullar açısından özerk, kendi iç koşulları açısından da özgür olmak ister. Bütün bilinçler yetkin olsaydı demokrasi zorunlu ya da kendiliğinden bir yaşam biçimi olacaktı, zorunlu ya da kendiliğinden bir duyuş ve bakış, bir seziş ve anlayış biçimi olacaktı. Gerçek anlamda demokrasinin bugün de bir düş gibi durması yetkin bilinçlerin yok denilecek kadar az olmasındandır. Demokrasi konusunda tartışma gerektirmeyen tek sorun gerçek anlamda demokratlığın her durumda yetkin bilinçleri gerektirmesidir. Yetkin bilinç adanmış bilinçtir. Adanmamış bilinç kendini sakınır ve kendi yararı sözkonusu olduğu yerde başkasını harcamaya yatkın olur. Kendini karşılıksız verebilen kişi kendinden başka bir şeye egemen olmayı düşünmez. "Ben" yetersizlik koşullarında her zaman kendini eleştirmekten çok kendini savunmaya yatkındır. Onun dışa dönük eleştirisi her şeyden önce gizil bir egemenlik kurma eğiliminde anlatımını bulur. Eleştiri bu yüzden bugünkü dünyanın en güvenilmez alışkanlıkları arasındadır. Yetersiz bir bilinç için *başkası* her zaman cehennemdir ya da indirgenmesi gereken, en azından indirgenmesi yasal olan bir şeydir. Yetkin bilinç tartışır, sıradan bilinç yıkışmak ister. Bilincin yetkinleşmesi her şeyden önce onun kendi kaba takıntılarından kurtulması demektir. Her bilinç karmaşık yapısı içinde zaten sorunlu bir aygıttır. Bu karmaşık yapı karmaşıklarıyla dönüşür: onun karmaşıkları etkin olarak her zaman vardır ve olacaktır. Karmaşıklardan bolca beslenen kaba takıntılar ben'i küçülttükçe ona tüm bilinçlerin üstüne çıkma istemini aşılayacaktır.

Yetkin bilinç uzamda ve zamanda bütün insana kavuşmuş bilinçtir, bununla birlikte büyük ölçüde yalnız, tam anlamında tektir, ne olursa olsun kendinde ve dünyada kendine ayrıcalıklar tanımaz, kendini bütün bilinçler arasında herhangi bir bilinç olarak duyar: bilinçler arasında bir bilinçtir o. Yetkinliğini bir aşkınlık, hatta bir ölümsüzlük olarak yaşar. Başka bilinçleri indirgemeye yönelmediği gibi başka bilinçlerle

ya da herhangi bir bilinçle indirgenmez de. Onun temel niteliği kendi olmaktır. O herhangi bir şeyle yarışmaz da. Kendiyle bile yarışmaz. Kolay kolay dıştan belirlenmeyecek kadar direngendir: onu inandırabiliriz ama yönlendiremeyiz. Onu kırmak, onu dağıtmak, onu kendiyle sorunlu kılmak ya da kısaca onun özelliklerini bozmak kolay değildir. Çünkü o özgürdür ve kendiyle ilgili kararları kendi verir. O düzenlenmiş bilinçtir, bu yüzden düzenleyen bilinçtir, egemen olmayı hiç mi hiç düşünmese de her olumsuzu gidermeye, her karmaşık yapıya bir düzen getirmeye eğilimlidir.

Demokrasi inancı yetkin bilinç düzeni diye belirlediğimiz özgür olma koşulunun gerçekleştiği yerde başlar. Bir bilinç evrensel genişlikte kendini gerçekleştiremediği sürece yani bütün bilinçler için bağlaşık duruma gelmediği sürece demokrasi inancı iğreti ya da temelsiz bir eğilim olmaktan öteye geçmeyecektir. Demokrasi sevgisi çok yerde bir gerçekliği karşılamaktan uzaktır, bir gösteri konusudur. Bizde demokrat gibi davranmayla ya da demokrat görünmeyle ilgili bir şeyler varsa bu bizim derinliklerimizden çok maskelerimizle ilgilidir. Demokrat görünmek iyidir, toplumsal düzeyde yararlıdır, demokratlık bu çağda her sınıfın insanında bilinç yetkinliğine tanıklık eder, bir olgunluk belirtisidir. Demokrat olduğunu söyleyen pekçok kişi ancak koşullar çok elverişli olduğu zamanlarda becerebildiği ölçülerde demokratça tutumlar alma eğilimi gösterebilir. Koşullar olumsuzlaştığı, olağanın dışında bir şeyler kendini gösterdiği zaman o demokrat insan ya da demokrat görünümlü insan gider, yerine tam anlamında bir baskıcı gelir. İnsanlar daha çok kendilerini ilgilendirmeyen konularda demokrattırlar. "Ben olsam..." diye başlayan konuşmalar genellikle gözyaşartıcı bir paylaşma ve adanmışlık eğilimi gösterisiyle sürdürülür. Aynı durumda ya da benzer durumlarda kendileri için başka başkaları için başka yargılar veren insanlarla sık sık karşılaşırız. Bilinç kendini takıntılarından kurtaramadıkça, kendinde özgür bilinç olma koşulunu gerçekleşti-

remedikçe demokrat olma şansını yaratamaz. Özgür bilincin iki temel özelliği vardır: bilgi açısından dolgunluk, bir de her koşulda bağımsızlık. Bu her koşulda bağımsızlık dediğimiz şey aynı zamanda ahlaki bir tutarlılığı ve her türlü olasılık karşısında yürekliliği gerektirir. Yetersiz bilinç ya da takıntılı bilinç ne yaparsa yapsın kendini özgür duyamayacaktır, kendini bir yanılsamayla özgür duysa bile özgür olmayacaktır.

İnsanlar çok zaman demokrasiyi bir yönetim biçimi sayacak kadar bilgiden yoksun ve daha genel anlamda toplumsallık bilincinden uzaktırlar. Pekçok yazarın, özellikle pekçok gazete yazarının kaleminden *"demokrasiyle yönetilen ülkelerde..."* gibilerden garip belirlemeler döküldüğünü görerek şaşkınlıklar yaşarsınız. Demokrasi öncelikle bir yönetim biçimi değil bir bakış biçimidir, bir seziş biçimidir, bir kavrayış biçimidir, daha ötede ya da daha dışsal anlamda bir örgütlenme ya da düzenlenme anlayışıdır, her şeyden önce her konuda çokyönlü bakabilme alışkanlığını öngören bir bilinç koşuludur, böyle olmakla bilincin kendi varlığı karşısında içtenlikli bir yönelimini gerektirir. Bu da ben'in kendinden, kendi batağından, bencil kıskaçlarından kurtulmuş olmasını zorunlu kılar. Böyle bir kurtuluş da elbet doğrudan doğruya gelişmiş bir bilincin sorunu olacaktır. Kendini özgür kılmış bilinç başkaları karşısında kendini ayrıcalı duymayan, kendi özgül koşulları çerçevesinde belli bir kurucu güç taşıdığını bilen ve o gücü etkin kılmak için çaba gösteren bilinçtir. Her ayrıcalılık duygusu gerçek demokrasi inancına güçlük çıkarır. Kimileri herkesten iyi düşündüklerini düşündükleri için yani kendilerini çok özel ya da çok ayrı buldukları için demokrat olma koşulundan uzaktadırlar. Gerçek demokrat başkalarından biri olmanın ötesinde ya da herkes gibi olmanın ötesinde özellikler taşımadığının bilincindedir.

Yetersiz bilinç kendini her zaman bulanıklıklar ve hatta bunalımlar içinde de olsa *bir başka* duyacaktır, tam anla-

mında *özgün bilinç* olarak görecektir. Her durumda birilerinden etkilenmesi gerekmeden birilerini etkilemesi gerektiğine inanır o: başkalarını görüşleriyle besleyecek olan, başkalarına tutum ve davranışlarını yazdıracak olan odur. O başkalarından bir şey öğrenmez, ama başkalarına bir şeyler öğretmeye hazırdır. Yönetimde hiçbir özel üstünlüğü ya da yatkınlığı olmamakla birlikte kendini en iyi yönetici olarak algılayan ve bu yolda çabalar gösterip çok ciddi yükümlülükler almaya hazır olan pek çok kişi böylesi bir bilincin taşıyıcısıdır. Bu kişiler genelde tartışmak, oturup konuşmak, görüş alışverişinde bulunmak yerine buyruk vermek konusunda eşsiz yatkınlıkları olan kişilerdir. Bunların buyruk almada da büyük yatkınlıkları olduğu görülür. Gerçekte egemen olmaya eğilimli kişilik aynı zamanda en iyi güdülebilen kişiliktir. Kendinde tapınılası bir büyüklük taşıyan kişi ona bağlı olarak bir tapma yatkınlığı da taşıyacaktır. İşin mantığı şu noktada belirginleşir: o büyüktür çünkü birileri ona tapınmaktadır, aynı zamanda o büyüktür çünkü tapındığı şey çok büyüktür. Doğru tutum almak ve doğru yargıda bulunmak ona vergi olduğuna göre durup dururken ondan daha iyi bir güdümleyici bulunabileceğini varsaymak neresinden bakarsanız bakın çocukluktan başka bir şey değildir.

Geri bilinç yalnız kendini anlar, daha doğrusu anladığını sanır, kendine ve her şeye, bu arada dünyaya yalnızca kendi açısından bakabilir çünkü. Onun yalnız kendini anlaması gerçekten kendini anlaması anlamına gelmez. O gerçekte kendinin yabancısıdır. O çok zaman kendini çok iyi anladığını, buradan giderek başkalarını da çok iyi tanıdığını sanır. Başkalarını çok iyi tanıyan kişi de, onun mantığına göre, bir şeylere egemen olmalıdır. Geri bilinç kendisi karşısında da başkaları karşısında da bir şaşkından başka bir şey değildir gerçekte. Kendini anlamak, gerçek anlamda kendini tanımak yetkin bilincin işidir. Bilinç kendini doğru olarak ancak dünyayla tanıyabilir, dünyada tanıyabilir. Onda içselleşen dünya ne kadar büyük ve gerçekse o da o ölçüde etkin ve doğrudur.

Demek ki kendini anlamanın baş koşulu başkalarını anlamaktır. Kendimi iyi biliyorum dolayısıyla başkalarını yakından tanıyorum görüşü gerçeklikle bağdaşmaz. Doğru olan başkalarını tanıyan benin kendini tanımada yetkinlikleri oluşudur: kendimi başkalarında ve başkalarıyla tanıyorum. Bilinç kendini dünyada ve dünyayla kurar. Bilinç kendini en doğru biçimde başka bilinçler arasında bir bilinç ya da başka bilinçlerden biri olarak sezer. Bu onun kendini merkez olarak görmemesi anlamına gelmez elbette. Her bilinç bir merkezdir. Ancak merkez oluş ayrıcalı oluş değildir, bir açı oluşturmak anlamında bir göz oluştur, bir bakış açısı oluştur.

İnsan doğal olarak dünyaya ve kendine kendi gözleriyle bakar, ne kadar göz olabilmişse o ölçüde iyi bakar. Gerçek bilinç kendine ve her şeye kendi gözleriyle bakmayı bilen bilinçtir. Ancak bu bakış kendiliğinden kazanılmaz, dünyayla diyalektik ilişki içinde kazanılır. Ben olmadan dünya olamazdı elbet. Ben olduğu için de dünya vardır. Kant gibi söylersek, deney verisi olmadan bilgi oluşmaz. Objektifi kapalı olan fotoğraf makinesi ne ölçüde gelişmiş olursa olsun bir işe yaramaz, onun işe yarayabilmesi için öncelikle objektifinin açık olması gerekir. Bilincimizde oluşan ve gelişen şey belli bir açıdan dünyanın kendisidir. Leibniz gibi söylersek bir kentin herhangi bir yerden görünüşüdür. Demokrasiye yönelmek dediğimiz şey bilincin bir *bu dünyalı* olarak tarihe yerleşmesiyle, alıcı ve kurucu bir etkinlik olarak kendini uzamda ve zamanda düzenlemesiyle başlayacaktır. Demokrasi bir anlamda da bir *iç denetim* biçimidir, öncelikle dıştan etki almak yerine içten düzenlenmeyi öngörür. Bilinç pekçok işlevinde bize bir edilginliği duyurmaz, kendi üzerinde ve dünya üzerinde etkin olmayı duyurur, "ben" ve "dünya" çerçevesinde her zaman ortak olanı temel alan bir etkinliği duyurur. Bilinç etkinliği dünyadan soyutlanmamış etkinliktir. Bu etkinlik "ben"le "dünya" arasında tartışmalı bir ortam yaratmakla olabilecek bir etkinliktir. Bilincin yükümlülükleri arasında onaylamak kadar hayır demek de vardır. İşte

demokrasinin bir gereksinim olarak parıldadığı yer burasıdır. Yetkin bilinç demokrasiye zorunludur, kaçınılmaz çokyönlülüğünü ancak demokraside somutlaştırabilir, varlık koşulunu ancak demokraside bulabilir. Demokratik algılama her yetkin bilinç için bir zorunluluktur. Yetkin olmayan bilinç belirleyici olma açısından hemen her zaman kendine ağırlık verirken hatta pekçok konuda kendine kapalıyken yetkin bilinç evrensel bir genişlikte kendini ortaya koyar. Onun temel nitelikleri genişlik, tutarlılık, açıklık, saydamlık ve içtenliktir. Yetkin bilinç açısından baktığımızda demokrasi bir parçalanma biçimi değil bir bütünleşme biçimidir. Ancak karşıtlıkları gerektiren bir bütünleşme biçimidir, uyuşmazlıklara gereksinimi olan bir bütünleşme biçimidir, uyuşmazların uyuşumunu öngörür. Onda parçalar apayrı doğaları olmakla birbirlerine uymaz görünseler de organik bir bütün oluştururlar. İnsan bedeninde de öyle değil midir? Birbirine benzemeyen organlar yaşamsal bir bütün oluştururlar. Demokrasi buna göre bütünsel insanı öngörür. Oligarşiler de mutlakyönetimler de sözde demokrasiler de *bir şeyler üstü* 'dür. demokrasi bize her zaman içsel bir gerçekliği duyurur.

Demokratik bütünlükleri belirleyen nitelik biryapılılık değil çokyapılılıktır. Burada bir tehlike vardır, demokrasileri tehlikeye atan ya da zorda bırakan şey bu çelişkili yapıdır, bütünü oluşturan parçaların çelişkili yapısıdır. Demokrasiler uyumsuzluğun uyumu üzerine kurulurlar. Yaşamayı göze almış insan için tehlike her zaman vardır, önemli olan bu tehlikelere hazır olmak, onlarla savaşmayı bilmektir. Parçalar arasında gerçek anlamda çelişkiler, uymazlıklar, tutarsızlıklar olmasaydı demokrasinin ne anlamı olacaktı! Demokratik yapıyı insan bedeninin uyumlu yapısına benzettik diye demokrasileri sorunsuz bütünlükler olarak görmek doğru olur mu! Gerçekte sorunsuzluk insan dünyası için gerçek bir sorundur, bir sağlıksızlık belirtisidir. Her demokratik düzen karşıtlar arasında her an bozulmaya hazır bir dengeyi ön-

görür. bu denge bozulmaması ve bozulduğunda hemen yeni bir biçimde yeniden kurulması gereken bir dengedir. Bu denge dönüşsüz bir biçimde bozulduğu zaman demokrasi bozuk bir demokrasi olur ya da daha doğrusu demokrasi olmaktan çıkmış olur.

Kimileri çok akıllı olduklarından *az demokrasi* uygulamalarının daha yararlı, daha tutarlı olacağı inancındadırlar. Demokrasiyi varetmek ama onu belli koşullar altında güdümlemek çoklarının gözünde insan ilişkilerinin sağlamlığı açısından bir gerekliliktir. Onlara göre demokrasi kendini içten denetleyen bir düzen olurken biraz da dıştan denetlenmelidir. Yetkin bir özerklik belli bir dışerklikle düzenlenmedikçe demokratik yapı önünde sonunda sallantılı olacaktır. Bu bir kurnazlıktan başka bir şey değildir. Az demokrasi bir karşı-demokrasidir. Hem demokrasi hem değil olan düzenleri örtülü baskı düzenlerinden de açık açık baskı uygulayan düzenlerden de daha tehlikeli görmek gerekir. *En kötü mutlakyönetim ya da en kötü zorbalık yalanyanlış bir demokrasiden daha az tehlikelidir* ilkesini hepimizin benimsememiz gerekir. Çünkü baskıcı düzenlerde yetke göz önünde duran baskıcı düzeneğin elindedir, orada kiminle karşı karşıya olduğunuzu bilirsiniz, oysa sözde demokrasilerde yetke görünmez güçlerin eline geçmiştir, o durumda tam tamına bir yetki kargaşası vardır. Kısacası kötü demokrasiler ailede olsun, toplulukta olsun, toplumda olsun son derece tehlikeli yapılardır. Örneğin baba yetkesinin geçerli olduğu aile mi yoksa yetkenin kimde olduğu, babada mı, annede mi, dedede mi, ağabeyde mi olduğu belli olmayan bir aile mi daha az sıkıntılı olacaktır?

Bunu yalnız devlet düzenleri için düşünmeyelim, bir kurumun işleyişi için de düşünebiliriz bunu. Demokrasi terimi elbet devlet düzeniyle sınırlı bir terim değildir. Sözünden çıkılamayan bir patron, yönetimi sizlere bıraktım deyip gizli gözler ve gizli kulaklar kullanan bir patrondan daha az korkulasıdır. Çünkü o gözler ve kulaklar zamanla yetkeyle

bütünleşirler, giderek ayrı ayrı yetkelere dönüşürler, giderek yetkilerini çok aşan bir etki gücü oluşturmaya başlarlar. Bu güç gizli ve gizli olduğu ölçüde de etkin bir güçtür. En tehlikeli yetke görünmez olmuş yetkedir, onun nasıl davranacağını bilemezsiniz. Demokrasiler de zaten bu tür sakıncalara karşı düşünülmüştür. Demokratik düzenler açık düzenlerdir, aileden devlete kadar uzanan çizgide açıklığı öngörürler ve sözverirler. Örtülü demokrasi yalnız devlette ve kurumlarda değil ailede de büyük sorunlar yaratacaktır. Baba eşinden ve çocuklarından çok rahat davranmalarını ister, çünkü kendisi gerçek bir demokrasiden yanadır. Ancak onun bazı koşulları vardır ve bu koşullar gerçekte demokratik işleyişe olanak bırakmayan koşullardır. Kısacası, koşullu demokrasi olmaz. Demokrasinin kendi koşulları vardır, onun daha başka özel koşulları olması onun olmaması demektir. Demokrasinin kendi koşulları bir yana bırakıldı mı ya da ona yeni koşullar eklendi mi demokrasi biter. Bir toplumun bütünlüğünü sağlayan kurallarla ya da yasalarla bir baskı gücü oluşturmaya yönelik kuralları ya da yasaları elbette birbirinden ayrı düşünmek gerekir. Aileyi ele alalım. Her toplumda ve toplulukta olduğu gibi ailede de bireyler birbirlerine karşı sorumludurlar: aralarında belli bir sözleşme düzeni varolmalıdır ya da zaten vardır. Sözleşme elbette öncelikle haklarla ve ödevlerle ilgilidir. Her yerde olduğu gibi ailede de haklar ödevleri ve ödevler hakları belirler. Buna göre diyelim o akşam şu ya da bu nedenle eve geç gidecek olan aile bireyi bunu öbür bireylere daha önceden bildirmelidir, böyle yapmadığı zaman öbür bireylerin özgürlüğünü kısıtlamış olur.

Demokrasi bireyin özgürlüğü için vardır. Bireysel özgürlük diye bir sorunumuz olmasaydı demokrasi gözümüze bir gereksinim olarak görünmeyecekti. Salt toplum yararı sözkonusu olsaydı demokrasi diye çırpınmamız gerekmezdi. Önemli olan salt toplumsal yararsa, o zaman demokrasiden daha uygun daha başka toplaşma biçimleri düşünebili-

riz. Ailede de, çeşitli topluluklarda da, toplumda da uygar insan olma açısından korumamız gereken tek şey bireyin birey olma hakkıdır. Toplumda da, çeşitli topluluklarda da, ailede de bu haklar sessizce ya da koruyucu görünümler altında vesayet altına alınır. Hastalık temelde hep aynıdır: sen iyi düşünemezsin, izin ver senin yerine ben düşüneyim. Özellikle bu bir aile hastalığıdır. Ancak kim ne derse desin, bir babanın demokratik görünüşler altında çocuklarının meslekleri, eşlerini, otomobillerini seçmeye ve onların çeşitli heveslerini koşullamaya kalkması demokratik yaşam düzeniyle bağdaşmaz. Birey kendini toplumsal olarak kısıtlanmış duyduğu zaman demokrasi sıkıntıya düşecektir. Bu sıkıntı doğal olarak bireyler arasında sürtüşmeyi getirecektir. Sürtüşme olağanüstü durumları çağrılar ve olağanüstü durumlar da demokrasinin baş düşmanıdır. En koşullayıcı babalar çok zaman sözü hiç dinlenilmeyen babalardır. Yetkenin olduğu yerde yetkeye başkaldırma hakkı da olacaktır. Bütün bunlar bize demokratik yaşam düzenlerinde haklar ve ödevler arasında bir dengenin olması gerektiğini düşündürüyor. İnsan hakları diye bir şey olacaksa, bu elbette böylesi bir denge çerçevesinde gerçekleşebilir. Haklarını alamamış bir birey ödevlerini yapmakta isteksiz olacaktır. Baskıcı düzenler ödev kavramını öne çıkarırken hak kavramının üstünü örtmeye bakarlar. Hak kavramı çok zaman düşsel bir *toplума adanmışlık* düşüncesi çerçevesinde yokedilir ya da enaza indirgenir. Oysa hak ve ödev bağlaşık terimlerdir, biri olmadan öbürü düşünülemez. Ödevler çerçevesinde haklar oluşur ve haklar ödevleri olası kılar. Hakların kısıtlandığı yerde *artık-haklar* oluşur, birinin hakları bir başkasına gider. Bu durumda birileri hakkını elde edemezken birileri de olağandışı ölçülerde hak sahibi olurlar. Bu da bireyler, topluluklar, sınıflar ve toplumlar arasında çatışmalara yol açar. Çünkü hak bir yaşamsal gereklilik sorunu ortaya koyduğu ölçüde bir onur sorunu ortaya koyar. Hakkını elde edememiş kişi onurunun kırılmış olduğu duygusunu yaşayacaktır. Bu yüz-

den örneğin iş değil de angarya öldürücüdür çünkü aşağılayıcıdır. Demokrasiye bağlı olanlar ailede, kurumda ve toplumda, giderek toplumlar arasında hak ve ödev dengesini oluşturmaya bakarlar. Ancak katı sınıf düzenine göre oluşmuş toplumlarda ya da ayrıcalıklı ve ayrıcalıksız ayrımının sözkonusu olduğu topluluklarda bu denge zorunlu olarak gözden çıkarılmıştır. O durumda demokrasi düşüncesinin pek de uygulanabilir bir düşünce olamayacağı kesindir. Haksızlıklar üzerine demokratik yaşam düzeni kurulamaz.

Kimilerinin göklere çıkardığı, övmekle bitiremediği, batılı olmanın tarihsel onuru saydığı eski yunan demokrasileri alabildiğine genişletilmiş bir oligarşik düzen görünümündeydiler. En güzel demokrasiler elbette sınıfsız toplumlarda gerçekleşebilirdi. *Sınıfsız toplum* kavrayışının gerçeklikle ne ölçüde bağdaştığı sorunu elbette ayrı bir sorundur. Ama katı biçimde sınıflaşmışlığın da tarihin bu noktasında insan onuruyla bağdaştığını söyleyebilmek gerçekten oldukça zordur. Bazılarının geniş çerçeveli hakları varsa, bazılarının hakları yok denilebilecek kadar azsa, bazılarının da yaşamını en dar ölçülerde sürdürebilme koşulları dışında hiç hakkı yoksa orada demokrasinin temel koşulu olan eşitliği sağlayacak dengelerden nasıl sözedebilirsiniz? Böyle bir yerde demokrasi ancak bir oyun olabilir. Her demokrasi işte bu yüzden demokrasi değildir. Özellikle eski demokrasilerin demokrasiyle pek ilgisi yoktur. Nitekim eski yunan demokrasileri bugünün sözde demokrasileri gibi önderlerin gücüyle ayakta durabilen ve ikide bir tiranlıklarla kesilen demokrasilerdi. Tiranlar yani zorba yöneticiler ezilen kesimlerden yana görünerek yönetimi ele geçiriyorlar ve demokratik yönetim koşullarına ya da daha doğrusu sözde demokratik yönetim koşullarına hemen son veriyorlardı. Tiranlar tabandaki insanlara demokratik yaşam koşullarına bağlı olanlardan ya da bağlıymış gibi görünenlerden daha yakın olabiliyorlar ya da daha yakın görünebiliyorlardı. Bu da bize yetersiz demokrasilerin kitleleri gönendirecek yerde mutsuz ettiğini gösterir.

Demokrasi sorununu bu çerçevede insan hakları sorunundan ayrı düşünmek olası değildir. Demokrasi varolacaksa insanın ya da daha doğrusu bireyin haklarını belirlemek ve korumak için varolacaktır. Demokrasi henüz bir tasarım olmaktan öteye geçemediği için insan hakları sorunu da özellikle günümüzün çözülememiş ve kolay kolay çözülemeyecek gibi görünen bir sorunudur. Demokrasiyi insan haklarından ayrı düşündüğümüz zaman ve insan haklarını demokrasi kavrayışından kopardığımız zaman toplumsal insanla ilgili sorunların tümünü soyut bir tartışma düzeyine indirgemiş oluruz. Her kavramı bağlaşığı olan kavramlarla birlikte düşünmek gerekir. Eski toplumlarda gerçek anlamında "birey" sorunu yaşanmadığına göre insan hakları diye bir şey de sözkonusu değildi. Demokrasiyi en azından kavramında doğru olarak belirlemeye çalışırken onu elbette hiçbir biçimde *bazılarının hakları* anlayışı üzerine oturtamayız. Demokrasi dediğimiz zaman gözümüzün önüne bütünleşmiş, ileri düzeyde toplumsallaşmış, bir yanı öbür yanına uymaz olmayan bir yaşam biçimi getiriyoruz. Böyle bir yaşam biçimi henüz bizim için bir dilekten başka bir şey değildir.

Demokrasi dediğimiz şey şurada olsa olsa bir yüzyıllık bir sorundur. Çokları yanlış olarak demokrasiyi çağımızın yani Yeniçağ'ın başlangıçlarında gelişmeye başlamış bir eğilim sayarlar. Sermayeci düzene geçiş demokrasinin sıcak ve yumuşak olması gereken ellerinde değil mutlakyönetimlerin demir yumrukları altında gerçekleşmiştir. Feodal yaşam düzeninin sona ermesi için elbette böyle bir baskıcı yönetime gereksinim vardı. Yoksa yeni yaşam koşullarına geçmek olası değildi. Uzun sürmüş bir feodalliğin etkisini kırmak ve daha sonra da kalıtımını temizlemek için mutlakyöneticinin hiçbir şeyi tartışmayan o acımasız yönelimi gerekiyordu. XX.yüzyıl öncesinde filozoflar demokrasi denilen bir şeyin varlığını onaylamakla birlikte onu bütün bir yaşama uygulamayı özellikle siyaset alanında geçerli kılmayı hiç mi hiç düşünmüyorlardı. Ancak filozoflar asmaktan ve kes-

mekten geri durmayan mutlakyönetimlerin baskıcı yapılarından yana da olmadıkları için *ılımlılaştırılmış mutlakyönetim* diyebileceğimiz bir yönetim biçiminden yanaydılar. Buna yasallık temeline oturtulmuş mutlakyönetim de diyebiliriz. Demokrasi için *olsa iyi olur ama olması olası değil* görüşü geçerliydi. Sanayi devriminin tabandaki insanı ezdikçe ezen katı uygulamaları hep bir ölçüde ılımlılaştırılmış ama genel olarak pek de ılımlaştırılmamış mutlakyönetimlerin eliyle gerçekleşti. XX.yüzyılın insan sorunlarına çokça ağırlık veren filozofları da demokrasiyi sonuna kadar savunmak gibi bir telaşın içine girmediler. Demokrasi genelde varlığına inanılmayan bir melektir. Bencilliklerin durmadan biraz daha yırtıcı kesildiği bir dünyada demokrasi lüksünden yana olanların sayısı çok değildir. Bu yüzden demokrasi sözü her zaman yenenin değil de yenilenin ağzındadır, iyi durumda olanın değil de kötü durumda olanın ağzındadır.

Evet insanlar yönetilmekten çok yönetmeyi, dinlemekten çok konuşmayı, okumaktan çok yazmayı severler, böyle yaparken kendileri için her anlamda birilerine ya da bir şeylere egemen olmayı öngörürler. Kendine bakmaktan dünyayı göremeyen çok insan vardır: çok zaman beğenmediğimiz şey beceremediğimiz şeydir. Dünyayı kendi gözüyle görmek başka, kendine göre görmek başka şeydir. Eleştiri dünyanın en gündelik ama en güvenilmez şeyidir bu yüzden. Demokrasi duygusu ancak bilgeliğin verimli toprağında gelişebilir. Karşımızdakinin saçmalayışını sessiz sessiz, hiç sıkılmadan, hiç kızmadan, onun bizi kızdırmaya çalıştığını düşünmeden dinleyebildiğimiz bir yer vardır ya, demokrasi işte o yerde başlar. Demokrasinin bittiği yer, karşımızdakini herhangi bir yanlışından ötürü ayağımızın altına almak istediğimiz yerdir. Yaşama inandığımız yerde demokrasi, kendimize inandığımız yerde karşı-demokrasi başlar. Demokrasiye inananlar yaşamın kendi kötülüklerini zaman içinde kendi olanaklarıyla arındırabileceğine inanırlar. Onlara göre yaşamdaki bir terslik gene yaşamın çıkaracağı tepkilerle

giderilmelidir, onun dıştan ya da doğrudan doğruya giderilmeye çalışılması ancak yeni tersliklerin doğmasına yol açar. Oysa demokrasiye inanmayanlar için yaşamdaki tersliklerin yaşamsal oluşumlarla giderilmesi çıkarsız bir iştir, en azından uzun iştir, dünyayı düzene koymak yolunda tutulabilecek yolların en külfetlisidir. Demokrasi bilinci kısa ya da kestirme yolları kuşkuyla karşılamamızı sağlayacaktır. Dünyayı belli koşullar içinde kendi akışına bırakmak gerekir. İnsanların genellikle aptal ve güdülesi olduğuna inandığımız zaman demokrasiden yana olduğumuzu söyleyemeyiz. Bu yüzden demokrasi düşmanları kendilerini karar verme yeteneğinden yoksun o *acınası* yığınların vasisi sayarlar. Buna göre demokrasiye inanmayan insanların ağırlıkta ya da çoğunlukta olduğu toplumlarda tek adam düşleri, büyük önder düşleri en yaygın düşlerdir. Bu gibi toplumlarda insanlar tek adam ya da büyük önder düşlerine o kadar alışırlar ve o kadar kendilerini kaptırırlar ki oralarda kendini yönetemeyen bir kişi bile herhangi bir düzeyde tartışılmaz yönetici rolüne ısınabilir.

Demokrasiye inanmayan insanlar ülkeleri için sık sık *kurtuluş* tasarıları geliştirirler. Onların kafasında her zaman bir toplumu kurtarma takıntısı vardır. Toplumu neden kurtaracaklardır, kimden kurtaracaklardır? Tüm olumsuzluklardan, tüm olumsuz insanlardan kurtaracaklardır. Yaşam herkesin istediği gibi biçimleyebileceği cıvık bir hamur değildir. Bu tasarılardan hiçbirinin uygulanabilirlik özelliği yoktur. Çünkü gerçek anlamda tasarı dediğimiz şey bir önsel kurgu değil yaşamda bizi bir gerçeklikten bir gerçekliğe ulaştırabilecek bir olasılık halkasıdır. Bereket bu tür kurtarma heveslileri çok zaman tasarladıkları kurtarma olasılıklarını elde edemeden bu dünyadan göçüp giderler. Ancak bu olasılığın elde edildiği yerde *kurtuluş* topluma yeni mutsuzluklar getirmekten başka bir anlam taşımayacaktır. Kurtarılmanın insana çok pahalıya geldiği yerler vardır. Gerçekte her kurtarma edimi gizli ya da açık bir egemenlik isteminin anlatımıdır.

İkide bir namus sözü edenler nasıl çok zaman namustan yana değillerse ikide bir demokrasi sözü edenler de çok zaman demokrasiden yana değillerdir. Toplumlarda geçerli en yırtıcı yöntemlerden biri, bir şeyi benimser gibi yaparak o şeyi yoketme yöntemidir. Demokrasi gerçekte genellikle güçsüzün tuttuğu, güçlünün karşı olduğu şeydir. Gerçek demokrasi güçlü güçsüz ayrımının bittiği yerde kendini gösterecektir. Oysa dünyamız neredeyse kurulduğundan beri bu ayrımın soğuk kanatları altında yaşıyor. Bu ayrımın soğuk kanatları altında düzenler yıkılıp düzenler kuruluyor. Gerçek anlamda demokrasiden yana olmak kendimizden yana olmak kadar başkasından yana olmakla olasıdır. İnsanlar haklarını birbirlerinden söke söke almaya çalıştıkları yerde mi yoksa her şeyi seve seve paylaşabildikleri yerde mi gerçek anlamda demokrat olacaklar? İnsanın daha da insanlaşarak ulaşabileceği en yüksek nokta tüm yaşamı ve yaşamın tüm olanaklarını seve seve paylaşabilme noktasıdır. Hakların ancak söke söke alınabildiği şu evrede yetkin demokrasi düşleri kurmak duyguculuğun dar ve verimsiz çemberlerine takılıp kalmak değil midir?

Bugün demokrasiden çok sözde demokrasilerden sözetmemiz gerekiyor. Toplumların kendilerine özgü yaşama biçimleri var, ülkelerin özel özellikleri var. Buna göre toplumlar tüm karmaşık hatta kargaşık özyapılarına karşın demokrasiye en azından biçimsel düzeyde ulaşabilmek için çabalar gösteriyorlar. Bugün demokrasi demek ayrılıkların ortaklık gibi gösterildiği düzen demektir. Bir yandan ayrılıkların özellikleri öte yandan ayrılıkların giderilme biçimleri demokrasi yolundaki çabaların niteliklerini belirliyor. Bu çocuksu demokrasiler içinde azçok demokratik olanlar yanında hemen hemen hiç demokratik olmayanlar var. Bazı demokrasiler özel olarak bir karşı-demokrasi niteliği taşıyor. Gelir dağılımının azçok adaletli, gelir payının oldukça yüksek olduğu toplumlarda demokrasiler demokrasiye biraz daha benziyor. İnsanlar karınlarını doyurmakta büyük güçlüklere

uğramadıkları zaman, yıkanmak için su bulabildikleri, yorulunca rahat rahat dinlenebildikleri, manevi gereksinimlerini şu ya da bu yoldan karşılayabildikleri zaman devletle ya da yönetimlerle daha az sorunlu oluyorlar. Siyaset alanında patırtı çıkaranlar genellikle yaşamlarından hoşnut olmayanlardır. Yaşamından hoşnut olmayanlar ne kadar az sayıdaysa demokrasiler o ölçüde kararlı görünüyorlar. Eski Yunanistan'da olduğu gibi bugünün toplumlarında da demokrasilerin en büyük düşmanları önderlerdir. Onlar toplumda örnek adam imgesi yaratarak ortak yönetim inancını tehlikeye düşürüyorlar. Demokrasilerin en büyük becerisi demokrasi bilincine tam karşıt bir biçimde benzersiz önder kişiler yaratmaktır. Mutlakyönetimlerin çelişkisi nasıl bağdaşmazları zorla da olsa birbirleriyle bağdaştırarak hastalıklı bir bütünsel yapı kurmaksa demokrasilerin çelişkisi de herkesin yönetici yeteneğine göre belli bir ağırlık taşıması gereken durumlarda birilerinin ağırlığını abartmaktır. Güçlü önderler ortaya çıktığı anda güçlü yönetim kadroları bir masaldan başka bir şey olamıyorlar.

Demokrasilerin kökeninde bütünsellik değil uzlaşmazlık yatar, biryapılılık değil çeşitlilik yatar. En eski demokrasilerden bu yana insanoğlu tüm uymazları uyar etmeye çalışmıştır. En eski demokrasiler ya da ilkel demokrasiler klan ya da büyük aile başkanlarının kentleşme zorunlulukları karşısında bir araya gelme koşullarından doğmuştur. Eski Yunanistan'da *genos* başkanları yunan demokrasilerinin temelini atarken Roma'da *gentes* başkanları Senato'nun ilk biçimini oluşturdular. Bugün biraz da abartılı bir biçimde hayran olduğumuz bu demokrasiler ancak güçlü önderlerle ayakta durabiliyorlardı. Böylece büyük aile içinde mutlak yetkeye sahip olan kişi kent düzeninde yönetimin yalnızca bir üyesi oluyordu. İlk demokrasilerin büyük güçlükleri biraz da bu çelişkiden gelmiştir. Bu uyuşmazlığın büyük ölçülere ulaştığı ve garip görünümler aldığı yerlerden biri de Sparta'dır. Sparta'da başta iki kralın bulunması herhangi bir yakınlığın

değil iki büyük aile arasındaki bitmez düşmanlığın sonucudur. Elbette Sparta'yı yönetenler bu krallar değildi. Sparta'nın yönetimi tam yetkili beş *ephoros*'un elindeydi. Ayrıca iki meclisin, *Gerussia*'yla halk meclisinin bulunması *ephoros*'ların yetkisini azaltmıyordu. Altmış sekiz ihtiyarın oluşturduğu *Gerussia*'nın kralları tahttan indirme yetkisini de elde etmiş olan *ephoros*'lar yanında ne ağırlığı olabilirdi? Özgür yurttaşların ve eşitlerin katıldığı halk meclisine gelince, bu meclisin oluşma biçimi bile bize onun ne kadar ağırlıksız olduğu üzerine bir fikir verebilir. Görevi *Gerussia*'dan gelen önerileri onaylamak olan halk meclisi için seçimler alkışlama yöntemiyle yapılırdı. En çok alkışlanan kişiler meclise girerdi.

Atina'ya gelince, öbür yunan kentlerini bile azçok barbar gören Atina'da demokrasi ancak Peistratos gibi, Kleistenes gibi, Perikles gibi, hatta bir anlamda tiran olan Solon gibi kişilerin güçlü önder kişilikleriyle ayakta duruyordu. Atina demokrasisi önderini yitirdiği zaman sudan çıkmış balığa dönüyordu. Bu demokrasi her zaman tiranların elinde yokolma tehlikesiyle başbaşaydı. Kleistenes'in kurduğu *Ostrakismos* mahkemesi her yıl bir kere halkın oylarıyla gizli tiran adaylarını ortaya çıkarmaya, onları kentten sürmeye bakardı. Bu görünüşte demokratik gerçekte oligarşik yönetimler zaman zaman tiranlıklarla kesilmekteydi. Tiranlar halkın sevgilisi gibi görünmeyi pek güzel başarıyorlardı. Bunun için soylulara gözdağı vermeleri ve halka güzel görünmeleri gerekiyordu. Yılda bir iki kere halka ziyafet vermeleri, halkı patlayana kadar doyurmaları iyi yönetici imgesini canlı tutmak içindi. Çevrelerinde kendilerine göre bir "hanedan" oluşturdukça bu oyunu da bırakıveriyorlardı. Öte yandan Roma'da Senato'nun ağırlığı gittikçe azalan bir ağırlık oldu, sonunda bu adı büyük kurum etkisiz duruma geldi. Yayılmacı ordu giderek güçlendikçe Senato yok gibi bir şey oluyordu. Ordunun da onayladığı güçlü yönetici düşü senatörlerin en güzel düşüydü, ama bu düş hemen hiçbir zaman gerçekleş-

medi. Böylece Roma'da da görünüşte demokratik gerçekte oligarşik bir düzen geçerli oldu. Bu düzen bir zaman sonra yalnızca aptalları, delileri, salakları, bunamışları iş başına getiren bir düzen olacaktır. Marcus Aurelius, Diocletianus, Constantinus gibi imparatorlarların çabaları düzeni kurtarmaya yetmedi.

Batılı yazarlar ne derlerse desinler bu demokrasilerin hiçbiri gerçek anlamda demokrasi değildi, çünkü herbiri toplumu belli bir baskı altında tüm çelişkileriyle ayakta tutma istemine dayanıyordu. Demokrasi demek birbirini boğazlamak isteyenlerin korku zoruna yan yana geldiği bir düzen demek değildir. Demokrasi olsa olsa çıkarları azçok çelişik olanların çıkarlarını dengelemek adına yan yana geldikleri bir düzen olabilir. Aralarında büyük çıkar uçurumları olan topluluklar ortak bir düzen kuramazlar. Eski Yunanistan'da ve Roma'da böyle bir düzen kurulamadı. İnsanlık bu ilk demokrasilerden sonra on iki yüzyıl kadar demokrasisiz yaşadı. Kölelik düzeninden serflik düzenine, serflik düzeninden sermayeci düzene geçiş demokrasilerle olmadı. Demokrasi istemi mutlakyönetim düzenlerinde kralın çevresinde oluşan meclisler çerçevesinde yeniden oluşmaya başlamıştır. Krallar çevrelerindeki tartışmacı insanlardan hem biraz çekiniyor hem de onların tartışmacı tutumlarından pek bir şey anlamıyorlardı. Yürürlükteki her düzen onu yürütenlere sonuncu düzen gibi görünür. Krallar da yeni bir düzen olasılığını elbette düşünmüyorlardı. Yükselen burjuva sınıfı demokrasi kavramına dört elle sarılır gibi yaparken elbette kendi çıkarlarını hiçe sayan bir tutum içinde değildi. Onun özlediği ve getirmek istediği demokrasi elbette sermaye düzeninin yararlarını gözeten bir sözde demokrasi olacaktı. Demokrasi yolunda tüm gelişmeler bize şunu öğretti: toplumun değişik kesimleri iktisadi yaşamdaki ağırlıkları ve yetkinlikleri ölçüsünde siyasal yaşamda söz sahibi olabilirler, bunun dışında tüm yorumlar, tüm öngörüler, tüm çabalar duyguculuğun dar ve verimsiz sınırlarına takılıp kalacaktır.

Aşağı yukarı üç yüzyıldır şu ya da bu biçimde demokrasi düşleriyle ve çeşitli demokratik uygulamalarla içli dışlıdır insanoğlu. Aşağı yukarı üç yüzyıldır ama gerçek anlamda hemen hemen bir yüzyıldır demokrasi bilinci küçük ölçülerde de olsa gelişmeye başladı. İnsanın daha da insanlaşması yolunda epeydir şu ya da bu biçimde demokrasilere bel bağlamış durumdayız. Hangi biçim altında olursa olsun demokrasi çok değil belki bir yarım yüzyıldır en az sakıncalı düzen olma özelliğini korur görünüyor. Demokrasilere güvensiz davranıp kısa yoldan "kurtuluş" düşleri kuran toplumlar ya da kesimler sonunda gene dermeçatma bir demokrasinin daha az sakıncalı ortamını artar duruma geliyorlar. Bugün demokrasiyi halkın kendi kendini yönetme bilinci diye anlamak çok güç. Hele onun her şeyden önce bir yönetim sorunu değil de bir bilinç sorunu ortaya koyduğunu kimseler görmek istemiyor. Gerçek demokrasilerin gelecekteki varlığı ve sürekliliği insanların yetkin bir bilinç düzeyine ulaşmasına bağlı olacaktır. Yetersiz bilinçlerin yetkin demokrasiler oluşturması elbette olacak şey değildir. Bugünden yarına dünyanın birdenbire değişeceğini, insanın en güzel düzeni birdenbire kurup mutlu olacağını kim söyleyebilir! İnsan için en güzel dileklerimizi zedelememek koşuluyla demokrasinin tüm sakıncalarını göze almak zorundayız, ama ondan da önce bugünün iyiden iyiye gündelik çıkarlara boğulmuş dünyasında insanın belli bir bilinç yetkinliğine ulaşabilmesi için çaba göstermek zorundayız. İnsan bugün demokrasi dediği şeye yarın demokrasi demeyecek. Bugünleri yaşamadan yarınlara ulaşmak olasılığı var mı?

İNSAN HAKLARI DÜŞÜNCESİ

Bir insanın kısıtlanmış hakkı bir başkasının artık hakkını oluşturur, bu da insanlar arasındaki toplumsal ve iktisadi eşitsizliğin temelini kurar. İnsanlar arasında doğal bir eşitsizlikten sözedebilir miyiz? Bir başka deyişle insanlar arasındaki eşitsizliğin doğal kaynaklı olduğunu söyleyebilir miyiz? Doğanın koşulları eşitliğin koşullarıdır, kaldı ki insan baştan beri doğayı insani olana doğru aşma yolundadır. Pekçok alanda doğal olana başeğmeyen insan istese burada doğayla hesaplaşamaz mı? Evet, eşitsizlik konusunda olağan koşullardan sözedemeyiz. Tüm sağlıklı insan bireyleri eşit doğal koşullarda yaşamlarını sürdürürken doğanın eksik yarattığı bireylere de genellikle yardımcı olmaya bakarlar. Özel olarak korunması gereken sağlıksız ya da eksikli insan bireyleri sağlıklılara göre çok azdır. İnsanın eşitsizliği doğadan ya da aşkın bir kaynaktan gelmez, doğrudan doğruya insanın kendisinden gelir. İnsanoğlu baştan beri yaşamını eşitsizlik koşullarına göre düzenlemiştir.

XVII. ve XVIII. yüzyılda filozoflar doğal durum'daki insanın yaşam koşullarını tartıştılar uzun uzun. Kimi sonradan eşitsizliği seçtik dedi Rousseau gibi, kimi de Hobbes gibi önce eşitsizlik vardı dedi. Geçmişi bir yana bırakalım, bugünün yaşam koşulları eşitlikçi bir duyarlılığın izlerini hiç

mi hiç taşımıyor. Doğal durum sorununa gelince, bugünkü bilgilerimiz insanın zaman içinde bir yırtıcı durum ve uygar durum ayrımını belirgin bir biçimde yaşamamış olduğu çerçevesindedir. İnsanın tarihi yavaş ve kesintisiz bir biçimde kendini oluşturmuş ve sürdürmüştür. Öyleyse doğal durum bir kurgu mu yoksa bir gerçeklik midir? Bugün için bir kurgudan başka bir şey değildir. En azından şöylesi bir duygu-düşünce bütünü o yüzyıllarda filozofun kafasını kurcalıyordu: uygarlıktan önceki bir dönemde, uygarlık eşiği diyebileceğimiz bir dönemde yaşamadı mı insan? Bu dönemde o kendini mutlu mu duydu mutsuz mu? İyi ama uygarlığın başlangıcı diyebileceğimiz belli bir yer var mı?

İnsan üzerine yapılmış incelemeler bugün bizi bu doğal durum sorununun dışında bırakıyor. Ayrıca doğal durum olmuş olsa da olmamış olsa da pek bir şey değişmez bizim için. Biz bugün insan olmanın neresindeyiz ona bakalım. Her şeyden önce şunu gördük: bir doğal durum ve uygar durum ayrımını gerektirecek hızlı bir dönüşüm olmadı insan yaşamında. Mutlu olmaya gelince, insanın doğal durumda mı yoksa uygar durumda mı daha mutlu olduğu sorununa gelince, böylesi bir hızlı dönüşümün sözkonusu olmayışı da gösteriyor ki insan için mutluluk dönemleri ya da mutsuzluk dönemleri diye belli dönemler ayırmak olanaksızdır. Bireyin yaşamında da öyle değil midir? Şu göreliler dünyasında bu yandan baktığınızda mutluluk gibi görünen şey öbür yandan baktığınızda mutsuzluk gibi görünür. İnsan hiçbir dönemde tam anlamında mutlu ya da tam anlamında mutsuz olmamıştır, buna karşılık her dönemde mutluluk koşullarıyla mutsuzluk koşullarını içiçe yaşamıştır. En basit koşullarda karnını doyurduğunda mutlu olmuş, karnını doyuramadığında mutsuz olmuştur. Bir mutsuzluk ona bir mutluluğu aratmış, bir mutluluk onda bir mutsuzluğa kapı açıvermiştir. Örneğin buzlar çekilip de ren geyikleri kuzeye doğru yol aldıklarında insan kendini mutsuz duymuş, bunun üzerine toprağa yerleşme ve tarımı başlatma koşullarını yaratarak yeni mutlulukların peşine düşmüştür.

Evet, filozoflar doğal durumdaki insanın yaşamıyla ilgili olarak önyargı düzeyinde değişik görüşler ortaya koymuşlardır. Hobbes doğal durumdaki insanın hiç de mutlu olmadığını "insan insanın kurdudur" (*homo homini lupus*) formülüyle belirlemiştir. Ona göre insan mutluluğa uygar düzende, yasa düzeninde kavuşma olanağı bulmuştur. Rousseau doğal durumdaki mutlu insanın uygarlıkla birlikte mutluluktan uzaklaştığını, bundan böyle mutluluğa ancak yasa düzeninde kavuşabileceğini bildiriyordu. Doğal durumla ilgili görüşler ne olursa olsun uygar durum için çözüm değişmiyordu: yasa düzeni. Yeniçağ'ın yaşam koşulları anayasaların varlığını gerekli kıldı. Bu, insan haklarının gerçekleşmesinde birinci dayanak olarak düşünülebilirdi. Feodalliği ortadan kaldırıp yeni sermayeci yaşam düzenini etkin kılan mutlakyönetimler elbette anayasal düzenlemeleri öngörmeyecek kadar katı bir tekçilik inancı içindeydiler. Mutlakyönetici yetkisini her zaman Tanrı'dan alıyordu. Onun zaman zaman krallığın yüce yasalarından sözetmesi yetkeyle tanrısallığın bağını duyurmak içindi, yoksa bu çerçevede belli bir takım yasaların olmadığı kesindi.

İnsan hakları düşüncesi elbette Eskiçağ'ın köle düzeninde sözkonusu olamazdı. İnsan hakları düşüncesi Yeniçağ'ın başları kadar yenidir. Aristoteles köleliğin köle için hem doğru hem yararlı olduğunu bildiriyordu ve o çağın yaşam koşulları içinde elbette çok haklıydı. Aristoteles'in bu tutumuna kızanlar olabilir, ancak böylesi bir tepki toplumsal aptallığın, insanı hiç tanımamanın, tarihle hiçbir alışverişi olmamanın bir ürünü olabilir ancak. İnsanın gerçekten bir takım haklara sahip olduğunu ya da olması gerektiğini görmeye başlaması belki de kölenin artık köle olarak kalmak istemeyişinden ya da köle olduğunun tam bilincine varmasından sonra başlamıştır. Tabandaki insan biraz hak elde ederek, sonra biraz daha hak elde ederek tarihteki etkin rolünü oynamıştır. Köleden kolona, kolondan serfe, serften işçiye uzanan çizgi insanın tarihsel evrim çizgisinden başka bir şey

değildir. Ancak bir zamanlar bu istem, insanın bir takım haklara sahip olma istemi henüz çok yeniydi ve insanlık kendi haklarıyla ilgili isteklerini yasaya dönüştürecek durumda değildi. Eskinin yasaları yöneticilerin ya da prenslerin koyduğu yasalardır ve onlarda toplumsal sözleşme özelliği yoktur. Hakların oluşabilmesi için tam anlamında bir yasa düzenine gereksinim vardı. *"Yasasız özgürlük olmaz"* der Camus pek haklı olarak. İnsanlığı kölelikten kolonluğa, kolonluktan serfliğe geçiren güç elbette bilincin yeni yaşam koşulları içinde kendini yeniden yaratmasıyla ilgiliydi ki tam köle ayaklanmalarının kendini gösterdiği zamanlarda Stoa felsefesinde en gelişmiş anlatımını ortaya koyarak bizi Fransız Devrimi'ne ulaştıracak düşünce gücünü yarattı.

Eski ahlaklar uygulama düzeyinde kaskatı bir toplumculukta, kuram düzeyinde de kesin bir bireycilikte anlatımını bulur. Toplumsal ahlak kuramları daha geç bir zamanda gelişmiştir. Hak üzerine kurulmuş ahlak anlayışını ilkin Stoa filozoflarında buluruz. Stoa filozofu edilgin bir yaşam düzeni içinde her türlü olumsuz koşula katlanmayı bilen kişidir, katlanma Stoa'cının temel ilkesidir. Öte yandan Stoa'cı etkin bir yaşam düzeni içinde her zaman başkasına açılmayı, başkasının mutluluğu için çaba göstermeyi bilen ve öneren kişidir. Marcus Aurelius şöyle diyordu: *"Ussal varlıklar birbirleri için yaratılmışlardır. İnsanlık durumunun birinci niteliği toplumsallıktır."* Epiktetos okulunda uzun süre kalanları okuldan ayrılmaya, gidip halkın arasına karışmaya zorluyor, çömezlerine şu öğüdü veriyordu: *"Dünyayı düzene koymak istiyoruz. Dostum, önce kendini düzene koy. Sonra göster insana felsefenin oluşturduğu insanı. Onlarla yemek yerken, onlarla gezinirken onları kendi örneğine göre yetiştir."* İmparatorluk Stoa'sında beliren bu görüşler yepyeni görüşlerdir, bunlar bizi tam anlamında ödev ahlakı'na bağlarlar, Fransız Devrimi'ne ve Kant'a kadar ulaştırırlar.

"Hak" kavramı sıkı sıkıya "ödev" kavramına bağlıdır.

Haklarımız varsa ödevlerimiz de vardır. Ödevler haklara ve haklar ödevlere göre oluşur. Ödevlerimiz oluşmadığı zaman haklarımız da oluşmayacaktır. Kölenin yükümlülüğü bizim anladığımız biçimde bir ödev sorununa açılmaz. Kölenin ödevleri yükümlenmeyle değil zorunlulukla belirgindir. Ödevlerle yükümlülükleri, kendini bir amaca göre güdümlemelerle yüzde yüz dıştan belirlenen zorunlulukları birbirinden kesin olarak ayırmak gerekir. Ödevde tam anlamında istemli bir yükümlenme sözkonusudur. Kölenin ödevleri yoktur, yalnızca zorunlulukları vardır. İnsan ödevini haklarının bir karşılığı olarak gönülden yerine getirir. Ödevdeki zorunluluk gönülden yükümlenmeyle ilgili zorunluluktur. İnsan olmanın baş koşulu gönüllü toplumsallıktır. Bu da "hak" ve "ödev" kavramlarının dengeli karşıtlığında kendini ortaya koyar. Ödev her durumda yapılması gereken şeydir. Epiktetos şöyle diyordu: *"Ödevin olduğunu bildiğin şeyi yaptığın zaman seni görürler diye çekinme, halkın bu şey karşısındaki yargısı ne kadar kötü olursa olsun. Eylem kötüyse sakın yapma; iyiyse, seni düşünmeden, gelişigüzel mahkum edecek olanlardan ne diye korkuyorsun!"*

İnsanoğlu kendisine karşı yürüttüğü hak elde etme savaşımını bir çırpıda kazanamazdı. Tarih bize hakların adım adım, parça parça, azar azar elde edilebildiğini gösteriyor. Tarih geriye doğru işlemese de tarihte geri alınmış haklar bile vardır: Roma'nın son dönemlerinde kolonlar imparatorluğun bir fermanıyla *bir yerden bir yere gitme hakkı*'nı ya da *yolculuk etme hakkı*'nı elde etmişlerdi. Kolonlar yolculuk etmeyle alıp başını gitmeyi bile bile birbirine karıştırmışlardı. Giden bir daha dönemeyince bu hak kolonlardan geri alındı. Buna karşılık serfler senyörün elinden *ilk gece hakkı*'nı yavaş yavaş geri aldılar. Bir serf evlendiğinde yeni gelin ilk geceyi senyörle geçirmek zorundaydı, kocasına ancak ikinci gece kavuşabiliyordu. Kanlı çatışmalara yol açan bu görenek sonraları senyörün gelin odasına girip yatağa şöyle bir ilişmesi ve çıkması uygulamasına indirgendi. Senyörler

bu çok zevkli haklarını elbette isteyerek bırakmadılar. Hakkı belirleyen biraz da insanın doğal eğilimleridir. Buna göre ilk gecenin senyörle geçirilmesi hiç de doğal sayılabilecek bir olgu değildi. Ne var ki hakkın doğal olduğunu söyleyemeyeceğimiz gibi haksızlığın kaynağında da doğalın bulunduğunu söyleyemeyiz. Hak da haksızlık da insanın kendisine saygısını belirleyen ya da saygısızlığını belirleyen temel kavramlar olmakla tümüyle bilinçten alırlar güçlerini.

Bizi Yeniçağ'a ulaştıran bilinç yavaş bir tempoda da olsa eşitlik kavrayışını getirdi. *Köleliğin hem iyi hem yararlı olduğu* zamanlar artık çok gerilerde kalmıştı. Ancak Yeniçağ'ın eşitlik fikrini getirirken eşitlik uygulamasını da kendiliğinden getirdiğini düşünmek yanlış olur. Yeniçağ'ın eşitsizlikleri, eskide kalmış eşitsizliklerden bir bakıma hiç geri kalmayacak eşitsizliklerdi. Bu yeni eşitsizlikler, bu iyi düzenlenmiş sanayi dönemi eşitsizlikleri bize eskinin "sonsuz dönüşlülük" fikrini düşündürecek kadar etkili olmuş da olsa, yani sürekli kendini yineleyen bir dünyada yaşadığımız duygusunu verecek kadar belirleyici de olsa biz artık önü ve sonu açık bir çizgisel gelişim fikrine ulaşmıştık, buna göre durmadan gelişen, durmadan iyileşen bir dünyada yaşıyorduk. Gerçi XIX. yüzyılda çizgisel gelişim fikrini savunur görünen yeni filozoflar da belli ki "sonsuz dönüşlülük" fikrinin etkisinden kendilerini kurtaramamışlardı. Spencer bir "devrim" anlayışı içinde kesintili gelişim fikrini getiriyor. Hegel bir şeylerin bir yerde mutlu bir biçimde bir sona ulaşacağını duyuruyor, Comte olumlu evre'yi sonuncu gelişim evresi olarak belirliyor, Marx gelişim süreçlerinin sonuna ülküsel bir devletsizlik tasarısı koyarak çizginin bir ucuna düğüm atıyordu. Leibniz'in monadlar öğretisiyle başlayan gelişim fikri, daha doğrusu kesintisiz ya da çizgisel gelişim fikri, başlangıcıyla bitişi birleştirmeyen gelişim fikri tam bir açıklıkla, tam bir yüreklilikle ortaya konulamıyordu.

Çağdaş mutluluk sorununa gelince, Locke onun erkler ayrılığında olduğunu pek güzel gördü ve gösterdi. Erkler ay-

rılığı elbette çok önemliydi, demokratik yaşama geçişin en belirleyici dışsal koşuluydu ama insanı mutlu etmeye ya da bir başka deyişle eşitsizlikleri gidermeye yetecek miydi? Daha XIV.yüzyılda parlamento düzenine geçmiş ve demokratik yaşam deneylerini başlatmış olan İngiltere'de XVII. yüzyılın Locke'u gene de oldukça erken ötmüş bir horozdur. Kendisinden yarım yüzyıl kadar önce doğmuş olan Hobbes mutlakyönetimi bağsız koşulsuz savunurken, mutlakyöneticiyi bir Leviathan yani bir masal devi olarak görmek isterken Locke demokratik yaşamın düşünsel temellerini tartışmaya girişmişti. Locke bizim için doğuştan fikirleri yadsıyışıyla ya da bazı benzer bilgi kuramı sorunlarıyla ilgilenmiş oluşuyla ilginçtir, ama onu gözümüzde önemli kılan uğraştığı ve hiç de özgün olmayan bilgi sorunlarından çok yeni dünyaya getirdiği o yepyeni bakıştır. Locke gelmekte olan yeni demokratik yaşam düzeninin, ona bağlı olarak yeni eğitim anlayışının, bu arada laikliğin tartışmasına girmiş olmakla yepyenidir. Locke insanı özgür kılan şeyin onun özgür doğası olduğunu bildiriyor, her siyasal topluluğun toplumsal sözleşmeyle ayakta durabileceğini anlatıyordu. Bu çerçevede yasama, yürütme, yargılama erklerinin birbirinden kesin olarak ayrılması bir zorunluluktu ve bu olmadığı zaman doğrudan doğruya zorbalık oluşmaktaydı ve o koşullarda insanın zorbaya direnme hakkı doğmaktaydı.

Bugünkü demokratik düzenlerin kendi içlerinde ne kadar zorbalık barındırdıkları sorununu bir yana bırakarak Locke'u yeni dünya düzeninin temeline yerleşecek olan aydınlanma düşüncesinin başlatıcısı olarak görmek yanlış olmaz. Nitekim aydınlanmanın yaratıcıları olan fransız aydınları kendi toplumlarının Descartes'çı geleneğinden çok Locke'un deneyci ve uygulamaya dönük felsefesine bağlanmayı uygun görmüşlerdir. Locke'u izleyen filozoflar her zaman onun kadar özgürlükçü olamadılar. Yeniçağ'la birlikte ortaya çıkan bakış açıları çok zaman yanlış olarak sanıldığı gibi tam tamına özgürlükçü bir çerçevede gelişmedi, aydınca dü-

şünceler her zaman demokrasiye eğilimli olmadı, buna göre mutlakyönetime olan sınırlı güven neredeyse XX.yüzyıla kadar rahatça varlığını sürdürebildi. İnsanın toplumda eşit haklarla yanyana yer aldığı, bireylerin kendileri için çizilmiş sınırlar içinde mutlu olabildiği, savaşların hemen tümüyle tarihe karıştığı yepyeni bir dünya düşüncesi çokları için bir kurgudan başka bir şey değildi. Kant o ülkücü bakış açısı içinde benim diyen gerçekçileri kıskandırabilecek çok güzel bir şey yaptı: dünyadaki anlaşmazlıkları yani uluslararası anlaşmazlıkları giderecek bir devletler topluluğu ya da uluslar topluluğu düşüncesini geliştirdi. *"Tüm insan eylemleri, tam tamına tüm doğal olaylar gibi, doğanın evrensel yasalarına göre belirlenmiştir"* diyen Kant'a göre insanlığın *"yırtıcılığının kargaşık durumundan"* çıkıp bir *"uluslar topluluğu"*nda bir araya gelmesi gerekmektedir. Dünyada çelişkiler, çatışkılar ve savaşlar sürdükçe insanlık gerçek anlamda insan olma amacına ulaşamayacaktır: *"Yetkin bir uygar düzen sorunu devletler arasında düzenli ilişkiler kurma sorununa bağlıdır ve bu sorundan bağımsız olarak çözülemez."* Kant'a göre insanı insan yapacak koşullar insanın doğasında vardır: *"Doğa insanın hayvansal varlığından gelen mekanik yatkınlığı aşacak her şeyi tümüyle kendinden almasını, içgüdülerinden tümüyle bağımsız olarak kendi usuyla yarattığı şeyden başka hiçbir mutluluğa ya da yetkinliğe katılmamasını istedi."*

İnsanın gerçek gücünü onun *usunu yüreklilikle kullanabilme* direncinde gören Kant düşünce özgürlüğünü insan haklarının temeline koyar. Özgürce düşünce üreten, özgürce eleştirebilen insan hızla gelişmekte olan dünyanın itici ya da yapıcı gücünü oluşturacaktır. **Düşünceye yönelmek ne demektir** adlı çalışmasında filozof şunları söyler: *"Düşünce özgürlüğünün karşısına her şeyden önce hukuk baskısı çıkıyor. Gerçekten üst bir gücün bizden konuşmak ve yazmak özgürlüğünü alabildiğini, ama düşünmek özgürlüğünü alamayacağını söyleyenler oldu. Düşüncelerine*

katıldığımız, düşüncelerimizi ilettiğimiz başka kişilerle toplu olarak düşünemediğimiz zaman çok düşünebilir miyiz, iyi düşünebilir miyiz? Ayrıca insanlardan düşüncelerini başkalarına açık açık iletme özgürlüğünü kaldıran bu dış gücün onların düşünce özgürlüğünü de kaldırdığını söyleyebiliriz. Düşünce özgürlüğü de tüm hukuki yükümlülüklere karşın bize kalan ve bu koşullanmaya bağlı tüm kötülüklere derman olabilecek olan tek özgürlüktür."

Önemli üç kitabının üçünü de "eleştiri"li adlar koyan Kant insan haklarının ancak eleştirili bir ortamda gerçekleşebileceğine inanır. Artık insanlık bir eleştiri çağına gelmiştir, bu eleştiriden kimse kaçamayacaktır ya da herkes payını alacaktır. Fransız aydınlanmacılarına benzemeyen aydınlanmacılığı içinde Kant, Rousseau'dan sonra yeni insanın müjdecisi gibidir. **Salt usun eleştirisi**'ne yazdığı önsözle ilgili bir dipnotunda onun şu çok önemli görüşü ortaya koyduğunu görüyoruz: *"Çağımızda düşüncenin yoksullaştığı, her sallantısız bilimin çöküşe uğradığı konusunda şurada burada yakınmalar işitiyoruz. Matematik gibi, fizik gibi temeli iyi belirlenmiş bilimlerin bu yakınmayla uzaktan yakından ilgisi olamayacağını sanıyorum. Tersine, bana öyle geliyor ki bunlar bu gibi durumları şu son zamanlarda iyiden iyiye aşmışlardır. Her şeyden önce ilkelere çekidüzen vermek yolu seçilseydi aynı düşünsellik öbür bilgi alanlarında da kendini gösterecekti. Bu yapılmadıkça ilgisizlik, kuşku, sonunda da ciddi anlamda bir eleştiri düşüncede derinliğin kanıtları olacaklar daha çok. Çağımız tam anlamında bir eleştiri çağıdır, hiçbir şey kaçamaz eleştiriden. Din boş yere papa hazretleri adına, yasama da boş yere kral hazretleri adına kaçmaya çalışıyor eleştiriden. Onlar böylece kuşkular uyandırıyorlar."*

Böylece Kant felsefesinde gerek eleştiri öncesi dönemde gerek eleştiri döneminde yoğun bir yeni insan anlayışıyla, bu anlayışın temelini oluşturan *eleştirili bakış* ve *özgür-*

lük düşüncesi fikirleriyle karşı karşıya geliriz. İngiltere'de Locke ve Fransa'da Rousseau'dan sonra Almanya'da Kant yeni insan anlayışının temel özelliklerini belirgin bir biçimde ortaya koyar, insan hakları sorununu yeniçağ insanının zorunlu bir yaşam koşulu olarak belirler. Bunun en güzel anlamı bireyin indirgenemez hakları olduğudur. Paul-Louis Courier daha önceki zamanlarda insan hakları diye bir sorunun olmadığını, *kendini savunma hakkı*'yla ilgili bir örnek vererek şöyle anlatır: *"Montaigne zamanında rezilin biri efendisi onu öldürmek isteyince kendini savunmak istediğini bildirdi. Herkes şaştı buna, en çok da böyle bir şey beklemeyen efendisi şaştı. Bunu bize Montaigne anlatıyor. Demek ki bu hödük insan haklarını keşfetmişti. Asıldı elbet, olacağı buydu. İnsan çağının önüne geçmemeli."*

Mutlakyönetimden yana da çıksa, buna göre demokrasi inancını pekiştirecek görüşler üretmemiş de olsa Kant bir özgürlükçüdür. Mutlakyönetimin sağladığı *tutarlı toplum düzeni* düşüncesinden yeni yeni uzaklaşılmaktadır. Mutlakyönetimin en iyi olmasa da kaçınılmaz olduğu görüşü yeni yeni kuşku uyandırmaktadır. Eskiler özgürlüğün savunmasını yaparken mutlakyönetimi gözden çıkarmak gibi serüvenci bir görüşü benimsemek istemediler. Oysa özgürlükçülükle mutlakyönetimcilik çelişkili kavramlardır. Koşullu demokrasi gibi koşullu özgürlükçülük görüşleri her zaman yaygın olmuştur. Örneğin Hegel de özgürlükleri savunuyordu, gelgelelim onun özgürlükçülüğü toplumun sarsılmaz bütünlüğü ve alman ruhunun üstünlüğü çerçevesinde öngörülmüş bir özgürlükçülüktür. Üstelik Hegel koyu bir devletçidir. Bu katı devlet anlayışı Hegel'de bireyin durumunu sıkıntıya sokacaktır. Öte yandan filozof bir devletler ya da uluslar ortaklaşması ya da uzlaşması fikrine uzak durarak dünyayı bir savaş alanı olarak görmeye eğilimli olacaktır. Kısacası Hegel'de özgürlükçü düşüncenin bir geçerliliği yoktur. Onda laik düşünce de geçerli değildir. Şöyle der: *"Ahlaklılığın*

ve devletin özü dindir. Devlet ahlak duygusu üzerine, ahlak duygusu da din duygusu üzerine temellenir." Hegel'e göre devletin gücü tanrısallığın gücüdür ya da devletin gücü tanrısallığın dünyadaki bir açılımından başka bir şey değildir.

Aydınlanmacı Denis Diderot *"...insan hakkı denilen şey hiçbir zaman olmadı ve her zaman bir düş olarak kalacak"* dese de insan hakları sorunuyla en çok aydınlanma düşünürleri ilgilendiler. Aydınlanma düşüncesi sağlam bir bilgi temeline dayanan çok belirgin bir felsefe olmasa da insan hakları konusunda belli bir tutum içindedir. *"Aydınlıklar felsefesi, bütünü içinde, insanların yaşam koşullarının iyileştirilmesiyle ilgilendi. Onun başlıca amacı bireylerin mutluluğunu alabildiğine sağlamaktı. Bilimler ve teknikler değerlidirler, çünkü onlar bu amaca ulaşmanın yolları olarak görünürler. Ansiklopedi'nin tasarısı bu konuda hiçbir kuşku bırakmaz. İnsan türünün gelişimi sıkı sıkıya bilgilerin ve tekniklerin gelişimine bağlı olacaktır, bilgiler onun evrendeki yerini iyice kavramasını, teknikler onun maddi dünya üzerinde kaçınılmaz üstünlüğünü sağlayacaktır. Bu çerçevede insan kendisini çevreleyen ortam üzerinde büyük bir etki gücü kazandığı ölçüde varlığını gerçekleştirecektir"* (Guy Palayret). Bu, hemen hemen bütün aydınlanma düşünürleri için böyledir. Ancak yalnızca Rousseau'da bu inanç katı bir iyimserlik olmaktan çıkıp bir tür karamsarlığa açılır.

İyi bilgi ve kötü bilgi, iyi sanat ve kötü sanat ayrımı yapmadan Rousseau aydınlanmacı düşüncenin bu bakış açısına kökten karşı çıkar. Ne var ki o, örtülü biçimde, insan için yararlı olan bilgiyle insan için yararlı olmayan bilgiyi, insana iyilikler getirecek sanatla insana iyilikler söz vermeyen sanatı birbirinden ayırır gibidir. Tıpkı Platon'da ve Aristoteles'de gördüğümüz gibi bir bilgi ve sanat yararcılığı var gibidir onda. Belki de bilimlerin ve sanatın etkilerini abartır. Böyle yaparken bize şu soruyu sorma olanağı verir: dünyayı

bozanlar bilimler ve sanatlar mıdır yoksa her şey gibi onları da kötüye kullananlar mıdır? Ancak Rousseau büyük bir kararlılıkla ve sağlam bir duygusallıkla, tüm uygarlığa karşı çıkmıştır. Rousseau **Bilimler ve sanatlar üzerine söylev**'in başlarında *"Toplumlar, düşünün bir kere, tehlikeli bir silahı çocuğunun elinden alan anne gibi, doğa sizi bilimlerden korumak istedi"* der. Gene de Rousseau bilimin kendisiyle değil doğayı değiştirmek yolunda uygulanma biçimiyle sorunlu gibidir. Bilimi ussal çerçevede kullanmak onun kötü sonuçlar doğurmasına engel olabilirdi.

Ne olursa olsun Rousseau gibi bir düşünürün bilimlerden ve sanatlardan kötülükler geldiğini düşünmesi doğrusu bize ters gelir. Onun bu görüşü candan yürekten savunduğuna inanamayız. Nitekim Rousseau bir yazısında şöyle der: *"Bilimin kendinde çok iyi olduğu apaçıktır, tersini söyleyebilmek için sağduyuyu elden bırakmış olmak gerekir."* Filozofun bilimi mahkum etmesi özellikle bilimin yaşamdaki sakıncalı uygulamalarıyla ilgilidir. Dünyaya şöyle bir bakan, mutsuz kalabalıkların acıları nereden geliyor hemen görecektir. Bilimin bozucu etkinliği karşısında Rousseau kurtarıcı bir bilgisizliği yüceltiyor gibi yapsa da gerçekte bilimin insan için yararlı uygulamalarını özlemektedir. Onun Romalıları, Spartalıları, İskitleri övmesi cahil oldukları için değil, bozulmanın epeyce dışından kaldıkları içindir. Tedirginliğin kaynağı şuradadır: insanların çoğu bilgiyi iyiye kullanma eğiliminde değil. Öyleyse bir bilgi ve erdem karşıtlığından sözedebiliriz. Belki de kaba ussal bilginin yerine gönülle yetkinleştirilmiş incelikli bilgiyi koymak gerekecektir. İnsanı ödevlerine bağlayan ve ona erdemli olmanın yollarını gösteren bilgi gönül ışığından pay almış bilgidir. Evet, Rousseau'nın korkusu bilginin kötüye kullanılması korkusudur. *"Aydınlanma düşüncesi bilginin gelişimiyle ahlaki iyileşme arasında bir bağ kurar. Rousseau buna katılmaz ve yararlılığını yadsımak için değil, yalnızca ahlaki değerlerini yok saymak için bilime bir eleştiri yöneltir."* Guy

Palayret'nin bu görüşü Rousseau'nun gerçek kaygısını pek güzel ortaya koymaktadır.

Bilimler ve sanatlar insanı mutlu kılabilmeliydi, en azından insanı insana gösterme işini başarabilmeliydi. Rousseau ikinci söylevinde, **İnsanlar arasında eşitsizliğin kökeni ve temelleri üzerine söylev**'de *"Bir anlamda bizler insanı inceleyelim derken insanı tanımaktan uzaklaşmışızdır"* der. Ondan beş yıl önce yayımlamış olduğu birinci söylevinde, **Bilimler ve sanatlar üzerine söylev**'de şöyle diyordu: *"Lüksün bilimler ve sanatlar olmadan olabildiği pek görülmemiştir, onlar hiçbir zaman onsuz yürüyemezler."* Bu büyük düşünürün gözünden kaçmayan ve onu çokça tedirgin eden şey dünyayı iyiye doğru pek güzel yönlendirebilecek, bu arada insanı insana tanıtabilecek bu iki alanın son derece olumsuz bir biçimde lüksün batağına saplanmış olması ve deyim yerindeyse insanı insandan uzaklaştırmasıdır. Rousseau ikinci söylevinde *"Meyveler herkesindir ve toprak kimsenin değildir"* diyerek bir doğal durum özlemini ortaya koyar. Kısacası insan bozulmuş, her şey gösteriye bürünmüştür. **Yeni Héloise** romanından aldığımız şu iki cümle uygar durumdaki insanı anlatmaya yetecektir: *"Büyük kentlerde gösteriler gerekir ve bozulmuş halklara romanlar gerekir." "Bilginlerimizden kendilerini dinletme hazzını alın, bilgi onlar için bir hiç olup çıkacaktır."* Kısacası insanın durumu hiç de iç açıcı değildir. **Toplum sözleşmesi**'nde söylenildiği gibi *"İnsan özgür doğmuştur ve her yerde demirler içindedir."* Oysa özgürlük insanın hiçbir durumda vazgeçemeyeceği şeydir: *"Özgürlüğünden vazgeçmek insan olma niteliğinden vazgeçmektir, hatta ödevlerinden vazgeçmektir."* Bu durumda o, doğal durumda eksiksiz bir biçimde sahip olunan özgürlük koşulunu yeniden elde edemeyeceğine göre, bir tür yapay özgürlük diyebileceğimiz toplumsal özgürlüğü elde etmeye çalışmak zorundadır: *"İnsanın toplumsal sözleşmeyle elden kaçırdığı doğal özgürlüğüdür ve hoşuna giden ve el-*

de etmek istediği her şeyde sınırsız bir haktır; kazandığı da toplumsal özgürlüktür ve sahip olduğu her şeyin mülkiyetidir."

Bireyin hakları ve yükümlülükleri sorunu en belirgin anlatımını Jean-Jacques Rousseau'nun **Toplumsal sözleşme**'sinde bulur. Bu yapıtın 2. kitabında 5. bölümde şu önemli formülü ortaya koyar Rousseau: *"Toplum sözleşmesi sözleşmecilerin korunmasını amaçlar."* Ancak bu korunma Rousseau'ya göre mutlak bir korunma değildir. Burada ödev ve hak kavramları birbiriyle dengelenir. Der ki Rousseau: *"Amacı öngören araçları da öngörür. Bu araçlar bir takım tehlikelerden hatta bir takım yitimlerden arınık değildir. Başkalarının zararına yaşamını korumak isteyen kişi yaşamını gerektiğinde onlara vermelidir. Yurttaş yasanın atıl dediği tehlike konusunda yargı öne süremez, hükümdar 'devlet için senin ölmen gerekiyor' dediğinde yurttaş ölmek zorundadır; çünkü o, o zamana kadar bu koşul içinde güvenli bir yaşam sürmüştür; yaşamı yalnızca doğanın bir vergisi değil, aynı zamanda devletin koşullu bir armağanıdır."* Buna göre toplumsal sözleşmenin maddelerine sıkı sıkıya uymak gerekir, uymayanlar cezalandırılmalıdır: *"Toplum haklarına saldırarak kötülük yapan kişi işlediği ağır suçlar yüzünden yurduna başkaldırmış ve ona ihanet etmiş olur; o kişi yasaları hiçe saydığından yurdun üyesi olmaktan çıkar, hatta yurduna savaş açmış olur. O zaman devletin korunması onun korunmasıyla bağdaşmaz olur, bunlardan birinin yok olması gerekir; suçlu öldürülürse bir yurttaş olmaktan çok bir düşman olarak öldürülür. Yargılama ve verilen yargı onun toplum anlaşmasını çiğnediğini ve sonuç olarak devletin üyesi sayılamayacağını bildirir. Hiç değilse devletin topraklarında yaşamış olmakla kendini devletin üyesi saydığı için, sözleşmeye aykırı davranmış bir kişi diye sürgün edilerek, halk düşmanı diye öldürülerek devletten atılmalıdır."*

Bütün bunlar bize yurttaş olma yükümlülüğünün kolay ve sıradan bir yükümlülük olmadığını duyurur. Bu yükümlülüğün altına girmek başkalarına bağsız koşulsuz bağlanmaktır. Böylesi bir yükümlülükte birey bir yandan davranışlarının tutarlı olmasına özen gösterecek öte yandan hatta hiç istemeyeceği görevlerle yüz yüze gelmeye razı olacaktır. Bir başka deyişle sözleşme bireylere ciddi yükümlülükler getirir. Öte yandan devletin güçlü olması, bireyleri koruması gerekir. Suçun çok olduğu yerde devlette bir sakatlık, bir yetmezlik olduğunu, en azından bir koruma eksikliği bulunduğunu söyleyebiliriz. *"Sonuç olarak, cezaların sıklığı yönetimde bir zayıflık ve tembellik belirtisidir Hiçbir kötü insan yoktur ki herhangi bir işe yarar duruma getirilmesin. Varlığı tehlikeli olanların dışında kimseyi öldürmek kimsenin hakkı değildir, ibret için bile olsa."* Bu çerçevede birey toplum için aykırı ya da hatta zararlı bir varlık durumuna gelmedikçe ya da bir başka deyişle toplumsal sözleşmeye karşı çıkmadıkça tüm haklarıyla korunan bir varlık olacaktır. Ama hem sözleşmeyi umursamamak hem de yurttaşlık haklarını eksiksiz bir bencillikle sonuna kadar kullanmak istemek olacak şey değildir. Yurttaş olmak, sözleşmeye eksiksiz uyarlı olmak istemekle belirgindir.

İnsan hakları sorunu her zaman *eşit koşullarda yaşama* sorununa bağlanır. Bunun en basit anlamı şudur: yasa toplumları ya da toplumsal sözleşme toplumları olan çağdaş toplumlar bu amaca daha yatkın görünüyorlar. Birilerinin hakları kısıtlanıyorsa, birilerinin hakları şişiriliyordur: insan yaşamının sarsılmaz bir yasasıdır bu. İnsan yaşamının bütününde, bütün tarih boyunca bu hak dengesizliği kendini göstermiştir. Hak dengesizliği, hatta hak ve ödev dengesizliği sınıflı toplumların bir özelliğidir. Sınıflar arasında uçurum kapandıkça, insanlar arasında ayrıcalılıklar kalktıkça, insanlar arasındaki ayrılık işlev ayrılıklarına indirgendikçe dengesizlik yerini dengeye bırakacaktır. Çağdaşlarımızdan biri şöyle der: *"İnsanın değeri haklarının değeri kadardır. İnsanı*

insan yapan şey aynı zamanda ona haklarını veren şeydir." Böylece insan hakları sorunu *insanın değeri* sorununa bağlanır. Bazı insanların değil bütün insanların değerli olduğu bir toplumda insan haklarından sözedilebilir. Bütünsel toplum ya da bütünlüklü toplum ülküsü çağdaş toplumun geç zamanda kendini göstermiş bir ülküsüdür ve bize geleceğin parçalanmamış yaşam koşullarını duyurmaktadır. Önemli olan, kendine değer veren insanı yaratmaktır. Kendine değer veren insan başkasına değer veren insandır, başkasına değer veren insan kendine değer veren insandır. Kendini insan saymayan insanın gözünde başkaları bir hiçtir. Bu yüzden gerçek onurlu insanı yaratamadığımız yerde insan hakları sorunu her zaman havada kalacaktır. İnsanın hakları olduğu duygusu her şeyden önce her bireyin bir kişi olarak kendine ve bir türün üyesi olarak bütün insanlara verdiği değerle belirgindir. Genelde insan haklarını tehlikeye düşüren şey insanın kendini insan olarak yeterince önemsememesidir. İnsan çok yerde açıkça ya da örtülü bir biçimde kendini yetersiz görüyor, kendini kendi varsayımsal değerinin gerektirdiği yönlere yöneltmekten geri duruyor. Değerleri olmayan insan durumuna düşmekten tedirgin olmayan insan iyiden iyiye kendine yabancı düşmüş insandır. Geleceğin toplumları hakları ve ödevleriyle eşitlikçi bir düzeni sağlam bir biçimde kurabilmiş sözleşme toplumları olacaklar.

DEVLET VE AHLAK

Her devlet bir toplumun devletidir. Her devlet toplumunun bütün özelliklerini yüksek düzeyde yansıtır. Bir toplumun temel özelliklerini kuran tüm görenekler ve alışkılar devletin düzenleyici bir güç olarak tüm edimlerinde açık bir biçimde yansır. Bir başka deyişle, devletin kültür düzeyi toplumun kültür düzeyine yüzde yüz uygundur. Devleti oluşturanların toplumdan yukarıda olduğu ya da tersine aşağıda olduğu gibi bir takım görüşler sık sık üretilir ki bu tür görüşler uydurma görüşlerdir. Toplum tencereyse devlet de kapağıdır. Bir toplumda elbette genel düzeyin çok üstünde ya da çok altında insanlar bulunabilir, ama bunlar toplum-devlet dengesini ya da uyumunu bozmayacak özel durumlardır. Bir toplumda çok ileri üç adamın varlığı o toplumda üç yalnızın varlığı anlamına gelir. Bu yüzden devleti ülkesel bir yapı olarak görmeye eğilimli bakış açılarının gerçeklikle hiçbir ilgisi yoktur. "Devlet" kavramı genelde abartılır, çokça allanıp pullanır, onun böylece biraz da korku nesnesi olmasına çalışılır. Devletin her zaman "yüce" olması istenir. Devletin sopasının gölgesi her zaman toplumun üzerine düşmelidir ki toplumsal yaşam sarsıntılar geçirmesin. "Devlet" kavramı elbette bir toplumsal bütünü simgelemekle yüce bir kavramdır, en azından önemli bir kavramdır. Ancak devlet

bir kavram olmaktan önce bir gerçekliktir. Devlet insanlardan kurulu bir düzenekten başka bir şey değildir. Devletin olumlu etkinliği kendisini oluşturan bilinçlerin ortak gücü ölçüsündedir. Devletin kolay kolay tartışılmaz ağırlığı onu zihnimizde kendiliğinden "yüce" ye bağlasa da o insanlardan kurulu bir bileşim, hatta bileşim de değil bir katışmaçtır. Devletin bir yerlerinde duran bir adam biz onu kendimize yakıştırmasak da her şeyiyle, şapkasıyla, duruşuyla, sevimliliği ya da sevimsizliğiyle, doğruculuğu ya da yalancılığıyla bizden biridir. Biz onu kendimize uygun görmesek de bizden biridir. Bilim adamları, sanat adamları, felsefe adamları toplumun epeyce üstünde olabilirler, devlet adamlarının böyle bir hakkı ya da ayrıcalığı yoktur.

"Yüce" kavramının da son derece göreli bir kavram olduğunu unutmak gerekir. Bu kavram her zaman sevgiden çok korkuyu aklımıza getirir. Öte yandan her yüce bizim duygularımızı dış dünyaya yansıtmamızla oluşur. Dağlar kendiliklerinden yüce değillerdir, onların yüceliği bizim gönlümüzün ya da hatta bilincimizin bir üretimidir. Bu yüzden ortak yücelerimiz olsa da herkesin ayrıca kendi yüceleri vardır. Bir başkasını korkulara salan, bir başkasında şaşkınlık duyguları uyandıran, bir başkasına kuşkular veren şey benim için kendiliğinden ya da sıradan bir şey olabilir. Küçük çocuklar maytap ışıkları karşısında yüceyle yüzyüze gelme duyguları duyabilirler. İnançlı kişi her zaman bir *Yüce Tanrı* fikriyle içli dışlı yaşar. Birine yardım etmiş olan en aşağılık bir adam o birinin gözünde yüce biridir. Dişleri dökülmüş bir aslanın kükremesi çocuğu heyecandan heyecana sürükler ve böylece yüceyle karşı karşıya getirir. Genel olarak insanlar her şeyden önce bir yaptırım gücü olarak gördükleri devlet karşısında korkudan hayranlığa kadar uzanan duygular yaşarlar. Onların bunun tam tersi duygularla dolu olduğu da çok olur. Devletin topluma yaklaştığı durumlar olduğu gibi onun toplumdan iyice uzağa düştüğü de görülür. Ne olursa olsun devlet devlettir ve halkın gözünde tutarsızlıklarıyla da olsa her

zaman üst bir yer tutacaktır. Bir siyaset adamının açık bir otomobilde şapka sallayarak geçişi pek çokları için insanı kendinden geçirici bir görünüm ortaya koyar: o adam kim olursa olsun yukarı katın insanıdır.

Gerçekte yücelik davranışta ya da gösterişte değil insan değerleri adına varılan sonuçlardadır. İnsanların çoğu gündelik yaşadıklarından bu gerçeği görmek istemezler ya da bu gerçeği görebilmek için yeterli görüye ulaşmış değillerdir. Örneğin *"İmparator olarak Roma'da birinci kişiyim, ama insan olarak bütün insanlardan biri de benim"* diyen Marcus Aurelius'un alçakgönüllülüğü bu çerçevede bir yüceliğin belirtisidir. Her gerçek yücelik insan olmak adına belirgin bir sonuçta dışlaşır, insanlıkla ilgili bir amaçta anlatımını bulur. Hitler'in bağıra çağıra çizdiği yücelik görünümlerinin hiçbir karşılığı yoktur ya da gülünç olmak adına bir karşılığı vardır. Almanya'nın kültür düzeyinde ve sanayi atılımlarında silkinişinin bir temsilcisi gibi görünürken eylemlerinde ve davranışlarında bir yücelik ortaya koymaz. Yücelik bir tutumda, bir benimseyişte, bir karşı koyuşta, bir tasarlamada kendini duyuran insani amaçlarla belirgindir. Çocuğunu doyuran ve aç yatan anne yücedir, yüceliği eyleminde ve duygularında belirgindir. Yücelik denilen şeyi sıradan kahramanlıklarla karıştırmamak gerekir: her kahramanca davranışta bir yücenin belirleyici olması diye bir kesinlik yoktur. Elbet bize yüceyi duyuran kahramanlıklar da vardır, kahramanlık dediğimiz şeyin değerlerle olmaktan çok bireysel heyecanlarla ilgili olduğu çok zaman apaçık görünse de. Yüceyi etkin kılabilmek için üstün güçleri olmak değil insani amaçları olmak önemlidir. Gerçek yücelik kendimizi başkalarına adadığımız yerde başlar. Zeus'un üstün güçleri vardır, ahlaksızlıklarını da bu gücüyle gerçekleştirir. Ama onda, o tanrıların tanrısında adanmışlıktan iz yok gibidir, pekçok bencillik belirtisi olmakla birlikte. Yüce olan Prometheus'dur, kendini insana adamıştır. Kendini insana adamak adına tehlikelerle yüzyüze gelmekten kaçınmayan kişinin tutumuna yüce diyebiliriz.

Devletin yüceliği adanmışlığından gelir. daha doğrusu gelecektir, gelmelidir. Böyle bir adanma var mıdır? Kuramsal olarak varsa bile gerçeklikte sözkonusu mudur? Ne var ki devlet genellikle gerçek anlamda adanmışlık görünümleri ortaya koymaz. Onun adanmışlık adına yapıp ettikleri bir çocuğu kandırabilecek nitelikte değildir. O her zaman ve her yerde yaşamın olağanüstülüklerle kesilmeden tam bir dinginlikle sürüp gitmesi için oluşturulmuş bir düzeneği ya da içiçe geçmiş çeşitli düzenekleri düşündürür. O gerçek anlamda adanmayı bilmese de adanmışlıklar bekler. O kendini adamaya eğilimli bir duygusal-düşünsel yapıda olamayacak kadar hantaldır. Bireyler gibi kuruluşlar da bencil olabiliyorsa, en büyük bencil devlet olmalıdır. Bu yüzden her devlet toplum karşısında her zaman bir "ayrı yapı" özelliği gösterir. bu yüzden her zaman yüzü soğuktur onun. Çok zaman tam bir duygu yakınlığıyla davranır gibi yaptığı olur. soğukluğu o zaman bir yapaylık görünümü altında daha da belirginleşir. Devlet sıcak davranışlarda bulunarak değil korku salarak ayakta durabilir. Devlet adına devletin çatısı altında bulunan her kişi azçok korku salmayı bir görev bilir. Bürokrasi devletin en temel davranış biçimini oluştururken soğuk, korkutucu, derinliksiz ve çok zaman usdışıdır. En azından çoğu kendini bilmez özellikler gösteren çoğunluk insanları karşısında yumuşak olmamayı becerebilmek gerekir. Devlet gülmez, gülümsemez, zaman zaman gülmek adına dudaklarını kasar. Devlet her zaman güler gibi yapar. Onun insanı okşamaya uzanan elleri buz gibi soğuktur. Devlet ahlakı bir ciddilik görünümünde bir asık suratlılık ahlakıdır. Gerçek yurttaş ahlakı Prometheus ahlakıyken devlet ahlakı her yerde bir Zeus ahlakıdır.

Bir seven ve sevilen devlet mi, yoksa korkutan devlet mi? Elbette korkutan devlet. Devlet onun bunun sevgisiyle gönenecek kadar aşağılarda değildir. Devlet ancak bir şey istemeyeni, yeni bir şey istemeyeni çok sever. Ama o kendisini yeniden gözden geçirmesini gerektirecek istekler kar-

şısında son derece tedirginidir. Devlet eleştirilere kapalı ama övgülere açıktır. Devlet en sıradan hatta en anlamsız etkinliklerinin bile övülmesini bekler. Bu durumda devletin kendisine yakın olanlarla kendisinden uzak duranları aynı kaba koymayacağı kesindir. Devletin huylarını bilenler ve böylece onun yakınına sokulabilenler ondan büyük yararlar sağlarlar. En yoksul devlet bile kendisine yakın durmayı bilenler için sütü bol bir anadır. Devletten doğrudan doğruya elde edilen yararlar çok zaman bürokrasinin cinliğiyle kitabına uydurulmuş yararlar olsa da insan olmanın kurallarına uymayan yararlardır. Devletten dolaysız yararlar elde etmek isteyen kişilerin çok iyi ilişkiler kurmayı becerebilen kişiler olmaları gerekir, yoksa insanları bir bütün olarak ele almakla tam tamına eşitlikçi bir görünüme büründürülmüş olan yasalar hiçbir zaman bireylerin yasal haklarını elde etmeleri için yeterli bir belirleyicilikte olmayacaktır.

Her devletin bir egemen sınıfı temsil ettiği söylenir. Bu elbette doğrudur. Bir yerde egemen sınıf varsa devlet doğal olarak öncelikle onun devleti olacaktır. Yaşama egemen olan devlete de egemen olacaktır. Toplumda egemen bireyler olabilmek için devlete yakın olmayı becerebilmek gerekir. Eskiden devlete yakın olabilmek için yalnızca egemen sınıfın, öbür sınıflardan kesin çizgilerle ayrılan üst sınıfın üyesi olmak gerekirdi. Yunanistan'da diyelim M.Ö.V. yüzyılda bir kölenin devlete yakın olabilmesi diye bir sorun yoktu. Bugün bu yakınlık sınıfsal bir ayrıcalılığı zorunlu kılmıyor. Bugün en altta, tam tabanda yaşamını sürdüren bir işbilirin bir çırpıda devletle bütünleşmesi hatta devlet adına etkinlikte bulunmaya yönelmesi işten bile değildir. Gerçekten eskiden devletler üst sınıfları temsil ediyordu, bugün elbette her şeyden önce egemen sınıfın çıkarlarını kollarken daha çok nereye hangi yoldan en iyi gidebileceğini bilebilen her sınıftan insanı kucaklıyor.

Ulusal devlet fikri varlığında ahlaki bir zorunluluğu da barındırır gibiydi: bir sınıfın değil bir ulusun devleti olmak

diye bir eğilim hatta bir zorunluluk var gibiydi, en azından insan hakları düşüncesi bunu gerektiriyordu. Bu elbette toplumsal sınıfların ortadan kalkması anlamına gelmez, hakların ve ödevlerin belirlenmesinde toplumsal sınıfların ortadan kalkmasıyla ilgili düşünceler kuramsal olarak ulusal devletin amacı gibi görünse de gerçekte ulusal devlet kavramının iyiden iyiye dışına düşer. Burada yaman bir çelişki var: ulusal devlet sınıflar ayrımını olağan gören bununla birlikte sınıflar arasında ayrımcılık yapmayan devlet diye düşünülür. Bu yüzden ulusal devlet denildiğinde hemen "toplumsal adalet" gibi, "fırsat eşitliği" gibi deyimler aklımıza gelir. Ancak ulusal devletlerin de her zaman bir dilek çerçevesinde kalmış olan bu toparlayıcı etkinliği tam olarak gerçekleştiremedikleri, geliştirmeyi düşünmedikleri, buna göre çok yerde kuramsal amaçlarıyla çeliştikleri kesindir. Demokrasi düşüncesi bu bir türlü üstesinden gelinemeyen ayrımcılığı önünde sonunda giderecek, en azından yumuşatacak gibi görünüyor. İnsanlığın ancak daha yetkin bir bilinçlenmişlik düzeyinde gerçekleştirebileceği çok iyi dilekleri var.

Bu konuda belli bir gelişimin sağlanamamış olduğunu söylemek haksızlık olacaktır elbette. Eski devletlerin yapısal özellikleri ve etkinlik biçimleri düşünülünce bugünkü devletlere hayır dua okumak gelir içimizden. Bir Eskiçağ'ı, bir Ortaçağ'ı, bir Yeniçağ başlarını düşündükçe haklar ve ödevler konusunda epeyce yol almış olduğumuzu rahatça söyleyebiliriz. Ancak devletin genel olarak insana yakınlaşması yönünde bir gelişim olmuşsa bunu daha çok kültürün tabana doğru inmesiyle ve böylece bireylerin yaşama ağırlıklarını koyarak hep bir arada toplumsal bir güç oluşturmaya yönelmesiyle açıklamak gerekir. İnsan yaşamının temel yasası güç oluşturmadan etkin olunamayacağıyla ilgilidir. Devletin kendi başına iyilikçi ve yapıcı, tutarlı ve bütünleyici olmasını beklemek ve istemek saflık olur. Devlet her zaman karşısında kendisini denetleyen güçler bulabilmelidir. Demokratik yaşam biçiminin anlamı da devlet gücüyle dev-

let dışındaki güçlerin dengesinde kendini göstermektedir. Bu çerçevede devletin daha insan olmasını beklemek değil, devletin daha insan olmasını sağlamak, devleti daha da insan olmaya yöneltmek diye bir zorunluluk vardır. Bu yapılmadığı zaman iyilikçi bir devlet örneğini oluşturmak olası olmayacaktır.

Devletin en çok hoşuna giden duygu "devletten bekleme" duygusudur. Devlet vermemeye ama verecek gibi durmaya bayılır. Devletin ikide bir ortaya koyduğu "baba" ya da "ana" imgesi gerçekten son derece yapay bir imgedir, yaşamda karşılığı olmayan bir imgedir. Baba ve ana deyince aklımıza karşılıksız vermeye hazır insanlar gelir, oysa devlet vermeye göre değil almaya göre biçimlenmiştir. O ancak sıkı sıkıya bağlı olduğu egemen kesimlere bir şeyler vermeye hazırdır. Herkesten almak ve birilerine vermek: devletin adlandırılmamış temel ilkesi budur. Evet, ana ve babanın başlıca niteliği özverili olmalarıdır. Çocukları için elinden geleni yapmayan anneleri ve babaları her zaman hastalıklı varlıklar olarak görürüz. Çocuğuna yedirmeyen, kendi yiyen kaç anne vardır ya da kaç baba vardır? Annelik ve babalık tepeden tırnağa özveriden kurulmuştur. Oysa devlet özveri bilmez. Devletin kuralları vardır, bu kurallar çerçevesinde herkesten bir şeyler ister ve bekler. Devletin gözünde iyiler vardır: kimi askere gitmek için iyidir, kimi vergi vermek için iyidir, kimi fabrika işçisi olmak için iyidir... Devletin ahlakı zorunlu olarak bir yararcılık ahlakıdır. Devlet her zaman verir gibi yapan ve her zaman alan bir düzenektir. İnsanlar devlete elli verirler, devletten beş alırlar. Çünkü devlet masraflıdır, her şeyden önce içerdiği bürokrasi aygıtıyla masraflıdır. Bürokrasi doymak bilmez bir canavardır. Memurların çalıştığı birimler müdürlerle, müdür yardımcılarıyla, şeflerle, şef yardımcılarıyla, yazmanlarla, uzmanlarla, denetçilerle...doludur. Devletin dışında bir başka düzenek olsaydı, bu düzenek toplumun her yaptırdığını hiç boşa harcamadan hizmete dönüştürebilseydi, devletin ne kadar pahalı ve ne kadar hantal bir yapı olduğunu açık açık görürdük.

Daha yetkin bir devlet tasarımı olamaz mı? Daha yetkin bir devlet fikri düş müdür? Olabilir, düş olabilir. İnsanın işi düşlerini gerçekleştirmekten başka ne ki! İnsanoğlu bugüne kadar nice düşünü gerçekleştirdi. Bunun için her şeyden önce köklü kültür etkinliklerine ve onun getireceği yetkin aydın insan tipine gereksinimiz var. Bunun için bilinç gelişimleri gerekiyor. Ulusları "temsil eden" meclislerin tek başlarına dengeli ve adaletli bir toplum düzeni kurabileceğini düşünenler yanılıyorlar, hem çok kötü yanılıyorlar. Kurumlar insanlardan oluşmuştur, insanın topluca yetkin bir düzeye ulaşamadığı yerde kurumlar da eksikliklerivle, yetersizlikleriyle, tutarsızlıklarıyla varolabilirler. Yasama, yürütme ve yargılama erklerinin birbirinden ayrılmasıyla adaletli bir düzenin ortaya konulabileceği düşünüldü. Erkler ayrılığı elbette adaletli bir yaşam düzeninin bir koşuludur. Ne var ki insan yaşamı bir ya da iki yönlü değildir, çokyönlüdür. Yani erkler ayrılığı önemlidir ama erkler ayrılığından başka şeylere de gereksinimimiz vardır. Kaldı ki erkler ayrılığının sağlanabilmesi için de pekçok şey gerekiyor. Adaletli bir yaşam düzenini haydi artık şu erkleri birbirinden ayıralım diye kurmaya girişebilir miyiz? Öte yandan bu erkler, biz onları ne kadar ayırsak da, aynı egemenin elinde bulunduğu için ikide bir birbirlerine karışmaya eğilimli şeylerdir. Bunları birbirlerinden ayırıyor gibi yapıp birbirlerine karıştırmak egemenin işine gelir. Evet, biz ne kadar ayırmaya kalksak da bu erkler her durumda birbirlerine yaklaşmaya bakarlar. Bunların bir bütün oluşturduğu yerde de, Locke'un pek güzel belirttiği gibi, zorbalık oluşur. Yasama kendi eğilimlerine göre kendi içinden çıkardığı yürütmeyi koşullarken yargılamayı da onun buyruğuna vermek isteyecektir. Erklerin ayrılması, ama erklerin gerçekten ayrılması meclisi de kapsayan devletin bütünlüğü çerçevesinde olası görünmüyor. Erklerin gerçekten ayrılabilmesi herbiri bir denetim aygıtı özelliği gösteren güçlü sivil kurumların da varlığını gerekli kılacaktır. Devlet karşısında çok güçlü ve çok değişik aygıtlar

bulmadığı sürece erkler ayrılığı bir masaldan başka bir şey olmayacaktır.

Üniversitelerin, odaların, sendikaların, derneklerin ve buna benzer toplulukların devletten bağımsız güç odakları oluşturmaları devletin eleştirilmesi ve denetlenmesi açısından önemlidir. Devlet üniversiteleri de sendikaları da öbürlerini de elinden geldiğince denetlemek ve bir bakıma baskı altında tutmak isteyecektir. Bu tür kuruluşların devlet karşısında eleştirici, dizginleyici ve dengeleyici bir güç oluşturabilmeleri elbette toplumda insanların, özellikle aydın insanların bilinç koşullarıyla ilgili bir durumdur. Devlet dokunulamaz bir varlık olarak, eleştirilemez ve denetlenemez bir varlık olarak düşünüldükçe güçlü ve tutarlı bir toplumsal yaşam düzeninin oluşturabilmesi olanaksızdır. Toplumların belli bir ilerilik çizgisine varmış olmalarının başlıca kanıtı onlarda her şeye karşın hayır diyebilen aydın insanların varlığıdır. Devletin eleştiriye ve denetime açık olması, bu eleştiriyi ve denetimi kendi dışından yani ülkedeki güçlü kurumlardan beklemesi gerekir. Ama hiçbir devlet şimdilik böylesine gönlü geniş bir yapıda değildir. Böyle bir açık tutum devlet adamlarının olgunluğunu, ileri bir olgunluk düzeyinde olmalarını gerektirir. Yarar hesaplarının öne çıktığı yerde böyle bir olgunluğun barınabileceğini düşünmek yanlış olur. Başta da söylediğimiz gibi, devlet yaşamı göreneklerle ve hatta alışkılarla belirgindir. Bir toplumun bilincinde olumlu ve olumsuz ne varsa devlette yansır, yalnızca devlette yansımaz toplumun bütün kurumlarında, bu arada sivil kurumlarında da yansır. Toplumlar modalara çok çabuk uyan, bir takım geldigeçti yeniliklere çok çabuk ayak uydurabilen yapılar olsalar da göreneklerine yani yaşamlarını belirleyen temel formüllere sıkı sıkıya bağlıdırlar. Göreneklerin çelişkili ve katılıklarla dolu dünyası toplumların etkin bilincinin temel belirleyenini oluşturur.

Basitliklerimiz, kolaycılarımız, ikiyüzlülüklerimiz, üçkağıtçılıklarımız, dolapçılıklarımız kadar tutarlılıklarımız,

mertliklerimiz, doğruluklarımız, özverili eğilimlerimiz de kurumların ruhuna yansır. Kurumların ruhunda toplumun geleneksel özellikleri, göreneksel yapısı, tepeden tırnağa bütün alışkıları yansır. Bir başka deyişle toplumların duygu ve düşünce dünyası kurumların yapılanma ve işleyiş biçimlerinde apaçık kendini gösterir. Bir toplumda hiçbir kurum toplumsal duyarlılığın dışında kendini varedemez. Devletin bakış biçimi toplumun bakış biçimidir. Devletin ahlakı toplumun ahlakıdır. Üst düzeyde bilinçlenmiş seçme kişilerin açısından baktığımızda toplum yarı bilinçli bir bütün oluşturur ve yarı bilinçli olmanın tüm sakıncalarını kurumlara yansıtır. Gerçekte devlette yansıyan da budur. Ne var ki gönül bunun böyle olmasını istemez. Devlet başta olmak üzere tüm kurumların toplumsal ya da hatta insani zayıflıklardan uzak olmasını isteriz. Bu istek hemen hiçbir zaman gerçekleşmez. Toplumu aşan devlet düşüncesi boş bir düşüncedir. Halka karşın halkı yönetmek fikri, bir takım seçme bilinçlerin varlığına karşın karşılıksız bir fikirdir. Seçme bilinçler her zaman toplumun kıyısında kalırlar, Bacon'ın da belirttiği gibi onların ışıkları çok uzaktan gelir. Bununla birlikte yaşam kendini yenileyerek sürer. İnsanın bilinç dünyasında kesintisiz bir evrim vardır, özellikle hızlı toplumsal dönüşüm süreçlerinde yeni değerler ortaya çıktıkça bir yeni-eski kavgası çerçevesinde eski kurumların yeni bakış açılarına şu ya da bu ölçüde ulaştığı görülür. Ancak hiçbir kurumda ülküsel bir yetkinlik gerçekleşmez. Yaşamda olmayan şey kurumlarda olacak değildir. İnsan dünyasında en seçme bilinçler bile sayısız eksikliklerle kendilerini duyururlar. Öte yandan, az önce de belirtmeye çalıştığımız gibi, toplumların gerçekten yetkin, gerçekten bilinçli insanları değildir yaşamı düzenleyenler; yaşamı düzenleyenler sıradan bilinçlerdir. Toplum kendisine yabancı düşmeyen bu insanlarla çekişerek de olsa, umut kırıklıkları yaşamak pahasına da olsa iyi ilişkiler kurar.

Bu koşullarda en tutarlı en kazançlı iş devlete yakın olmaktır diyebiliriz, eğer yaşamı tümüyle yararcı açıdan ele

alıyorsak, toplum açısından değil de işini bilen bireyler açısından ele alıyorsak. Yok, yaşamı bilinç açısından, yetkin bilinç açısından ele alıyorsak, bir başka deyişle tam anlamında ahlaklı olma açısından ele alıyorsak (bilinçlilikle ahlaklılık arasında sarsılmaz bir bağ vardır), o zaman devlet karşısında, hatta toplum karşısında, kurulu düzenin tüm olumsuz özellikleri, insanı insan olma yolunda engelleyen koşulları karşısında eleştirici olmamız gerekecektir. Bu da elbette belli bir savaşımı gerekli kılar. Bu savaşım hem bireysel düzeyde hem kurumsal düzeyde yani toplumsal düzeyde bir savaşım olacaktır. "Örgütlü savaşım" dediğimiz şey, bu çerçevede, güçlü kurumlar çerçevesinde fikir ve eylem üretmek anlamına gelecektir. Demek ki devlet bir üst kurum olsa da ya da öyle gibi görünse de onun toplum dışında bir yerlerden getirilmiş, şu ya da bu biçimde soyut olarak sağlanmış ve her an bir takım usta ellerce değiştirilebilecek bir ahlakı yoktur. Bilinçlerin değişmediği, yeni değerlerin kendini göstermediği koşullarda tüm değişiklikler önyargılarla ilgilidir. İnsanlar çok zaman geleceğe açık fikir diye bir takım önyargılar üretirler. Bir önyargılar topluluğunu kafamızdan atıp bir başka önyargılar topluluğunu kafamıza yerleştirdiğimizde kendi adımıza ve insanlık adına geliştirici bir iş yapmış olmayız. Kant'ın korkusu da o değil midir, *birileri devrim yapıyoruz diye yeni önyargıları toplumda geçerli kılmak isteyebilirler* korkusu değil midir? Önyargılar, kolay elde edildikleri için olacak, insanlara çok zaman doğrulardan daha sevimli görünebilirler. Toplumsal yaşamı yakından gözlemlediğimizde insanların gerçekten düşünme zahmetine katlanmak yerine önyargılar arasında yeğlemeler yapmayı benimsediklerini görüyoruz. Elbet onlar bu önyargıları önyargılar olarak değil gerçeklikte karşılığı olan fikirler olarak algılıyorlar. Bu çerçevede bizler de Kant gibi gerçek aydınlanmanın insanların kendi kafalarıyla düşünme yüreklliğini göstermeleriyle sağlanabileceğini söyleyebiliriz.

Öyleyse *sorunlu toplumun ya da güçsüz toplumun yetkin devleti* fikri boş bir fikirdir, gerçekleştirilmesi olanak-

sız bir düşten başka bir şey değildir. Bu düşlerin en büyüğünü vaktiyle Platon görmüştü. Yanılgı toplumun yönetenleriyle ve yönetilenleriyle bir bütün olduğunu görmemekten geliyordu. Şeçkinler ya da filozoflar her zaman vardır, ancak bunlar dışlanmış insanlardır, çok zaman da kendilerini toplumdan soyutlamış insanlardır, bunların toplumla bütünleşmiş, toplumun geçerli değerleriyle içlidışlı olmuş olanları da dişi sökülmüş aslan durumundadır. Hiçbir kurulu düzen tam yetkin bir kişiliği gönül rahatlığıyla bağrına basmaz, kendiliğinden kucaklamaz, onu değiştirmeden yanına almaz. Hiçbir yetkin kişilik de varlığını devletin sıcak ve güvenli kanatları altında sürdürmeyi düşünmez. Bu yüzden siyasal önderlerin kişiliklerinde toplumun kişiliği cisimleşir ya da yetkin örneğine kavuşur. Bir toplumun herhangi bir üyesi kendisini yöneten bir devlet adamına çok kötü duygular besliyor olabilir, ama ayrıştırıcı bir gözle bakmayı bildiğinde kendisiyle onun arasında birtakım kökel yakınlıkların bulunduğunu görecektir, hatta ondan kendinde bir şeyler bulacaktır.

Tarih boyunca "devlet" kavramı "şiddet" kavramıyla birlikte anıldı. Devletler tarih boyunca birbirlerine karşı ve kendilerine karşı duran tüm iç güçlere karşı şiddet uyguladılar. Egemenlerin çıkar savaşımıydı bu, evrensel gelişimin de zorunlu bir koşulu olarak kendini gösterdi. İlerleme için birilerinin birilerini baskı altında tutması ve kullanması gerekiyor gibiydi. Bazı toplumlarda, örneğin eski Sparta'da egemen sınıf tabandaki insanların acımasız çobanı durumundaydı. Tarih boyunca devlet her zaman güçlülerin koruyucusu, güçsüzlerin acımasız çobanı oldu. En eski yasakoyucular bu adaletsiz dengenin varlığını sürdürebilmesi için var güçleriyle çaba gösterdiler. Yasakoyucular dengeler egemen kesim zararına bozulunca birer kurtarıcı olarak ortaya çıkıyorlardı. Feodal düzenden sermayeci düzene geçişte bütün mutlakyönetimler erklerini Tanrı'dan alan şiddet düzenekleri oldular. Mutlakyöneticiler devleti *krallığın yüce yasaları* uyarınca yönetiyorlardı. Gerçekte elbet böylesi bir yasa düzeni

de sözkonusu değildi. Anayasa gereksiniminin ortaya çıkması birer yasa devleti niteliği ortaya koymak üzere tasarlanmış ulusal devletlerin tarih sahnesine çıkmaya başlamasıyla olmuştur. Ancak yasaları yapan devlet onları kendi ulus ve devlet anlayışı çerçevesinde oluşturmaya yönelmiştir.

Çağdaş devletin temeline yerleştirilmek istenen özgürlükçü dünya görüşü başlangıçta demokratik devlet tipinin oluşturulması yolunda büyük umutlar verdi. Başlangıçta özgürlükçülük yaşamın her kesiminde ağılığı duyulması gereken bir yeni bakış açısıydı. İktisadi gelişimi o sağlayacaktı, insanın insan olma koşullarını da, insanın daha da insanlaşması koşullarını da o yaratacaktı. Mutlakyönetimler bitecek, onların yerini özgürlükçü düzenler alacak gibi görünüyordu. İktisadi özgürlükle siyasal özgürlüğün birbirinin tümleyeni olmadığı, birbirine karşıt iki öge olduğu sermayeci yaşam düzeni içinde açık açık görülünce iktisadi gelişim adına siyasal özgürlüklerden ödün verildi. Daha doğrusu egemenler iktisadi özgürlüğün dışında özgürlük olamayacağını açık açık söylemeseler de bunu eylemleriyle duyurdular. Bu, dünyanın her yerinde, ulusal devlet fikrinden sermayeci sınıf devleti fikrine yönelindiğini gösteriyordu. Sermayeci ilişkilerin çapı büyüdükçe ulusal devletin bir düşten başka bir şey olamayacağı pek güzel görüldü. Stoa filozoflarının başlattığı, Fransız Devrimi'nin yaşama geçirmeye çalıştığı bireyin hakları gerçeğine dayalı adaletli toplum fikri böylece kısa zamanda yerini aşırı sınıflaşmış toplum gerçeğine bıraktı. Bu durumda insan haklarıyla ilgili öngörüler sessizce ertelenmiş oluyordu. Kısa süren özgürlükçü gelişmeler, daha doğrusu siyasal özgürlüklerin azçok yaşama geçirildiği dönemler yerini yeni baskı dönemlerine bırakınca kısa süren kültür gelişimleri de yokolup gitti ya da sonuna ermiş oldu. XVII.yüzyılda gelişen, XVIII.yüzyılda hızlanan, XIX.yüzyılda doruk noktasına ulaşan kültür gelişimleri yerlerini XX.yüzyılla birlikte yapay kültür etkinliklerine bıraktılar. örneğin ahlaki bunalımlar içinde kıvranmaya başlayan

sinema sanayiine bıraktılar, kurulu düzenleri yerden etekleyen iğrenç romanlara, anlaşılmaz şiirlere, uydurma resimlere bıraktılar. Her durumda kendini varetmeye çalışan nitelikli sanat ve nitelikli düşünce devletlerce izlenen *zararlı etkinlikler* durumuna geldiler ve bazın açık bazen örtülü biçimde izlendiler. Gittikçe kültürle bağını koparan kitleler için ciddi bir sorun değildi bu. Sanat dediğimiz de eğlendirdiği sürece sanat sayılmalıydı. Kötü şarkıcıların iyi şairlerden daha çok sanatçı olduğu dönemler başladı. Sivil görünen resmi sanatlar, resmi felsefeler, hatta resmi bilimler oluştu. Bunların tümü yeni özgürlükçü baskıcı devlet anlayışının ürünüydü.

Toplumcu devlet fikri sanayileşmenin ağır koşulları içinde gelişti ve gelecekteki gerçek anlamda özgürlükçü, gerçek anlamda özverili, gerçek anlamda paylaşmayı bilen insan tipinin zorunlu yaşam biçimine karşılık olarak düşünüldü. Bu devlet kendisini kuran bireyler gibi gerçek anlamda ahlaki niteliklerle donanmış bir devlet olacaktı. Bu alabildiğine insanileşmiş devlet anlayışı giderek devletsiz toplum fikrini akla getirdi: üst düzeyde yetkinleşmiş insanın devletle bir alışverişi olmamalıydı. Ussal dayanakları çok güçlü olmayan devletsiz toplum olursa zaten gelecekte olacaktı. Ancak gerçekçi bir göz, en azından daha yakın zamanlar için, her zaman devletsiz bir toplumdan çok en yüksek düzeyde insanileşmiş devleti arayacaktır. Yetkin devlet diye nitelendirebileceğimiz böylesi bir devlet her şeyden önce toplumun ayrı kesimlerini ayrı ayrı değerlendirmeden toplumu bir bütün olarak ele alan devlet olacaktır. Böylesi bir devlet ulusun ya da toplumun bütününü öngörerek koyduğu yasalara sıkı sıkıya uyan devlet olacaktır. Böylesi bir devletin ana niteliği insan saygısıyla belirlenmiş olmak olacaktır. Böylesi bir devlet gerçek anlamda yetkin bireylerin oluşturduğu bir devlet olabilir ancak. İnsan olmanın bütün sorumluluğunu taşıyan bireylerin oluşturduğu böylesi bir devlette hiçbir şey raslantıya bırakılmamış olacaktır. Bilinç eksikliği için-

de kıvranan, çoğunluğu yarı aydınların oluşturduğu bir toplum düzeninde devletin sonuna kadar tutarlı, sonuna kadar ahlaklı olmasını beklemek yanlışa düşmek olur. Mucize devlet hiçbir zaman olmayacaktır. Çünkü devlet yaşayan insanların devletidir, gücü bu insanların bilinç yetkinliğiyle orantılıdır. Yarı aydınların genel bilinç düzeyini temsil ettikleri toplumlarda her şey nitelik açısından düşük, nicelik açısından sınırlı bir verimlilik içinde olacaktır. Felsefe de, sanat da, bilim de, siyaset de varolan niteliksel özelliklere uygun olarak gelişecektir.

KİRLENMİŞ BİR DÜNYADA

İnsan kirleterek yaşar, kirlettiğinin yerine bir temizi ya da yeniyi koymak için çabalar, sonra o temizi ya da o yeniyi de kirletecektir. Yaşam böyle böyle ilerler ya da dönüşür. Evrimler böyle gerçekleşir, devrimler böyle olur. Kirlenme yaşamın zorunlu bir koşuludur, yaşam kirlenmelerle ve arınmalarla ilerler. Arınmalar yeni kirlenmeleri getirir. Gerçekte arınma dediğimiz şey bir kirlinin geride bırakılmasıdır, yoksa yaşamda kirlenmiş bir şeyi arındıracak suyu ne yapsanız bulamazsınız. Yetkinliklerin ardından gelen çürümelerden başka bir şey değildir kirlenmeler. Bir ayakkabının eskimesi gibi. Başlangıçta ona gözünüz gibi bakarsınız, en küçük taştan sakınırsınız, gün gelir o sizin için gözden çıkarılmış bir şey olur: burunları yenmiş ökçeleri erimiştir. Yaniçağ için yükselişin ve ona bağlı olarak kirlenmeye başlamanın temelleri Ortaçağ'ı bitiren kirliliklerin aşılma noktasında atılmıştır. Bir başka deyişle kırların saltanatı son bulmaya başladığında yeni arınık dönemin, yeni bir kirlenmeyle son bulacak bir dönemin temelleri de atılmış oluyordu. *Güzelliklerin sonuna geldik, eyvah!* gibilerden telaşlar boşunadır. Yaşam adına konuşmak kolay değildir ya da yaşam adına konuşurken hepimizin dikkatli olmamız gerekir. Kirlenmeyi bilen yaşam arınmayı da bilir.

Kirlenme başladı mı kötü adamlar ve pis ilişkiler başlar. Bu adamlar ve onların öngördüğü ilişkiler en yukarılara doğru yayılır. Ne yaparsınız, bu dünya bir ortaklaşma alanıdır. Bu dünya bilgelerin olduğu kadar sefillerin de dünyasıdır. Ancak kirlenmeden korkmamak gerekir. Kirlenmeden korkmamak amayeniyi yaratabilmek adına onunla savaşa girmek önemlidir. Dünya hiçbir kirliliğe sonuna kadar yenilmemiştir. Roma'nın kirler içinde boğuluşunu Ortaçağ'ın yeşil ve esenlikli havası dengelemiştir. Elbet bir zaman sonra Ortaçağ'ın yaşam koşulları da dönüşerek yeni arınmaları gerektirecektir. Ormanlarla dolu topraklar, git git bitmeyen yeşil daha Ortaçağ'ın başlarında bir zorunluluk gereği insan eliyle yıkıma uğratıldı: insanlar yeni tarım alanları açabilmek için ormanları kestiler. Haydi bu bir zorunluluktu diyelim, yeşilden ve oksijenden, daha doğrusu yeşilin ve oksijenin fazlasından zorunlu bir vazgeçişti. İyi ama daha sonra koskoca kentlerin, uçsuz bucaksız kentlerin geniş yaralar gibi doğanın ortasına gelip oturmasına, insanlığın bağrına yerleşmesine, yeşili de oksijeni de tüketmeye başlamasına ne buyurulur? Kirlenmenin başlangıç noktaları oldukça eskidir ve insanlık tarihi açısından heyecanlı atılımlarla doludur. İnsan olma koşulları başladığı anda kirlenmenin ve arınmanın koşulları oluşmaya başlamış olmalıdır. Nice kirlenmeler ve nice yenilenmeler oldu. Kent ve kır ayrımlaşması besbelli yeni kirlenmenin kökeninde yer alıyor.

Karolenjlerin en büyüğü, 800'de imparator ilan edilen Karl'I, "Karolenjler Rönesans'ı" denilen devinimi başlatırken bilerek isteyerek bir yeniliğin başlatıcısı oluyordu ve insan yaşamının koşulları gereği pek doğal olarak yeni bir kirlenmenin de itici gücü oluyordu. Zaten bugünkü kirlilikte payı olanların hemen hiçbiri ellerini ve yüreğini kirletmiş insanlar değillerdir. Onlar kirli bir dünyanın değil daha güzel bir dünyanın düşlerini gerçekleştirmeye çalıştılar. Karl I eski kaynakların araştırılması için elinden geleni yaptı. Barbarlar Frankları pek kötü zorladılar ve bu ilk rönesans

girişimi çok uzun sürmedi. Kır ve kent ayrımlaşması, daha sonra kırlarla kentlerin evliliği XI. yüzyıldan sonra oldu. XIII. yüzyıla gelindiğinde yeni dünyanın ilk oluşumları çoktan başlamıştı. Üreten bir dünya kurulmaktaydı, bu üreten dünya az zamanda kendini kirleten bir dünya görünümleri almaya başladı. Zaten hep öyle olur, gelişim başladı mı kirlenmenin eli kulağındadır. Kendine kapalı ticaret serpile gelişe yollara düşüyordu artık. İnsanlar küçücük kentlerini bırakıp büyük kentlerde yaşamayı seçiyorlar, yeni kentlerin tüccarları fuarlarda buluşuyorlar, özellikle Avrupa'nın kuzeyinde *hansa*'larda yani tüccar ortaklıklarında örgütleniyorlardı. Bu kentlerin herbiri doğal olarak yeni ticaret yollarının üzerinde kurulmuştu. Bundan böyle duran insanların yerini oradan oraya giden insanlar alıyordu. Dünyanın parıltılı görünümlerine meraklı yeni bir sınıf doğuyordu: zanaatçılardan ya da geleceğin sanayicilerinden ve büyük tüccarlarından oluşan bu sınıf yaşama el koymaya hazırlanıyordu. Okullar açılıyor, üniversiteler kuruluyordu. Temiz kırlardan kirli kentlere geçiliyordu.

Yaşam değişmektedir, bir arınmaya doğru yeni atılımlar başlamıştır. Bütün işi doğaüstünü düşünmek ve Tanrı'ya yakarmak olan insandan, insan olmanın ne olduğunu, insanın varlıktaki yerini merak eden ve yaşamı daha yetkin bileşimlere doğru yeniden kurma eğiliminde olan insana doğru gidiliyordu böylece. Gerçekte başlangıçlar ne güzel heyecanlarla örülür. Yaşamın çeşitli oluşumlarına bakıp ya da daha doğrusu tarihin kıvrımlarına göz gezdirip bazen bir şeyin başı sonundan daha az korkunç olabiliyor diye düşünebiliriz. Ancak bunu bir yaşam doğrusu olarak benimseyemeyiz. Korkunçluklar her zaman vardır, her yerde karşımıza çıkabilir. Ne var ki yeni bir dünya kurulurken ortaya çıkan olumsuzluklar istenemez şeyler de olsalar belli bir verimliliği sözverirler. Benimseyebileceğimiz tek doğru yaşamın yalnızca iyilikler getirerek değil kötülükler de getirerek ilerlediğidir, çeşitli olumsuzlukların arasından geçerek daha yetkine doğru

ilerlediğidir. Bugün her anlamda kirlenmiş bir dünyada yaşıyoruz. Bugünün kirli dünyası ne güzel atılımlardan doğmuştur. İnsanlar kilisenin acaip düşlerine kanmaz oldular, görünmez güçlerin sopasına açıkça başkaldırdılar. Koca bir ömür sevimli bir cennet umuduna göre düzenlenemezdi. Artık kilise de eski kilise değildi. Eski kilise dağılırken kilisenin bütünlüğü ve ağırlığı da eriyip gitmişti. Yeni düşünce kilise dışından olduğu kadar kiliseden doğmuştur. Kiliseden daha başlarda örneğin bir Büyük Albertus çıkmıştı. O yeni bilimsel kavrayışın temellerini atarken zooloji, botanik, kimya, gökbilim, hekimlik gibi alanlarda deneyi geçerli kılmaya çalışıyordu. Felsefe Ortaçağ'daki konumundan, *dinbilimin hizmetçisi* olmaktan kurtuluyordu artık. Çoktandır biri üstte biri altta olsa da bütünleşmiş olan bu iki alan birbirinden ayrılmaya doğru gidiyordu. Dinbilimci Albertus evrenin tanrısal istemle yaratıldığını söylerken felsefe adamı Albertus evrenin zorunlu bir düzen içinde Tanrı'dan geldiğini bildiriyordu. Roger Bacon'ın (Francis Bacon'la karıştırmayalım) durumu daha gariptir. Gariplik Roger Bacon'ın durumunda olmaktan çok değişen zamanların koşullarmdadır: zaman geçer, değerler değişir, insanların bilinci gibi kurumların yapısı da geleceğe uyarlanmak üzere dağılmalara uğrar. Aziz Augustinus'un Tanrı adına herkesin gözünü korkuttuğu günler geçmiştir. Başınızdan bir kıl düşse bunu Tanrı'dan bileceksiniz diyordu o. Roger Bacon insanın bir şeyler tasarlamaya başladığı yerde kilisenin gözünü korkutacak düşler kurmaktaydı.

İnsanın gelişimi gariptir. İnsan belli bir dönemde yaratmış olduğu yetkinliklerin canlılığını uzun erimde koruyamaz, onları eskitir, onları geçmişe doğru gönderir, onları etkin anılarına katar daha doğrusu belleğine yerleştirir, bilincinde bütünleştirir: insan zamanla her yarattığı şeyin uzağına düşer, o durumda onun yeni yaşam koşulları içinde yeni yetkinlikler oluşturması gerekir. İlk makinelerin geliştirilmesinde işçilerin ve hatta çocuk işçilerin katkısı büyük

olmuştur, sonra işçiler ve özellikle çocuk işçiler o hızlı gelişim içinde bu makinelerin altında ezilmişlerdir. Ne garip, Sanayi Devrimi sırasında tüm işçiler ve özellikle çocuk işçiler makinelerin kölesi durumuna getirildiler. Adam Smith *İnquiry into the nature and causes of the wealth of nations'*da (Ulusların zenginliklerinin doğası ve nedenleri üzerine araştırma) şöyle der: "*İşbölümünün gerçekleştirdiği yapımevlerinde kullanılan makinelerin büyük bir bölümünü gerçekten basit işçiler bulmuştur; bunlar doğal olarak tüm düşüncelerini tek uğraşları olan özel çabayı harcarken en kısa ve en kolay araçları bulmaya yöneltmişlerdir. (..) İlk ateşli makinelerde pistonun iniş ve çıkışına göre kazanla silindir bağlantısını sürekli olarak supabı bir açıp bir kapayarak gerçekleştiren küçük bir çocuk çalışırdı. Bu çocuklardan biri, canı arkadaşlarıyla oyuna gitmek isteyince, gördük ki bağlantıyı açan supabın ucuna bir ip takarsa ve bu ipi de makinenin öbür parçasına bağlarsa supap o olmadan da açılıp kapanacaktır ve o da oyununu istediği gibi oynayacaktır.*"

Kirlenmeye yani gelişime öncülük edenler vardır. Örneğin Yeniçağ'ı hazırlayan koşullar içinde kirlenmenin bir öncüsü Karl I'se, bir başka öncüsü Aziz Albertus'sa, daha bir başka öncüsü adını az önce andığımız Roger Bacon olmalıdır. Garip insanların en garibi Roger Bacon genç yaşlarında kafayı gözlem ve deneye takmış birdir. Oxford'da, bu taze üniversitede okumuş (o dönemde üniversitelerin bayatı yoktur, hepsi XIII. yüzyılın ürünüdür), sonra o zamanlar dünyanın kültür merkezi olan Paris'de, örnek üniversite sayılan Paris üniversitesinde görgüsünü artırmıştır. Daha sonra Oxford'a dönmüş, bundan böyle yaşamını rahip olarak sürdürmeye karar vermiştir. Coğrafya, gökbilim, fizik...onun en sevdiği konulardır. Roger Bacon dinbilim okuturken birden sağlığım bozuk diye görevini bırakmış, bilimsel çalışmalarında yoğunlaşmıştır. Bir felsefe tarihi kitabı onunla ilgili olarak şöyle der: *"Çalışmalarının sonuçlarını yayımlamak*

istiyordu ama üstleri görüşlerini çok aşırı bularak buna izin vermiyordu." Sonunda olanlar olur ve Roger Bacon 1277'de dört duvar arasına girer. Söylentiye göre gelecekte gerçekleşecek pekçok şeyi o tasarlamıştır, belki uçağı ilk tasarlayan da odur. O bir yana, Roger Bacon gençlerin uzun süre kitaplara kapanıp kaldığını, böylece doğruyu inceleme olanağı bulamadığını bildirmiştir. Roger Bacon bilginin üç yolunu şöyle çizmiştir: yetke, usavurma, deney. Bunların en önemlisi deneydir. Roger Bacon için bir başka felsefe tarihi *"Kuşkugötürür yenilikler'inden ötürü on iki sene hapis yattı"* diye yazıyor.

Kirlenmenin ya da uygarlaşmanın bilimsel-felsefi başlatıcısı öbür Bacon'dır. Verulam Baronu Francis Bacon bizi biraz daha deneye, biraz daha doğaya yöneltmek istedi. Öyle ya bizim işimiz doğayla olmalıydı. Doğanın gizlerini bulup çıkarmaya çalışmalıydık. Doğayı ele geçirmemiz gerekiyordu. Olanlar tablosu, olmayanlar tablosu ve dereceler tablosu adlı tablolarıyla bize yeni bilimsel araştırmanın yolunu açan Francis Bacon için olguları gözlemlemek, olguların özlerine varmak önemliydi. Bundan böyle doğadaki olguları sıkı sıkıya gözlemleyecektik. Bu gözlemleme sonucunda tümevarımla genellemelere ulaşacaktık. Buna göre varsayımlar geliştirecektik. Sonra bu varsayımları doğrulamaya yönelecektik, onları tartışacaktık, sonra da tümdengelim yoluyla yeniden olgulara dönecektik. Roger Bacon gibi Francis Bacon da bize deneyin ve gözlemin gücünü öğretti. Bundan böyle doğanın elimizden çekeceği vardı. Dün geçmiş felsefelerde özellikle skolastik felsefede salt kurgusala ya da metafiziğe yönelen zihin bundan böyle uygulamaya yönelecekti, ancak uygulamanın sonucu olan kuramlara kuram gözüyle bakacaktı, doğrulanmayan tüm bilgileri alanının dışına çıkaracaktı. Sonuncu amaç budur, doğaya egemen olmaktır. Çok uzun zamanlar doğanın kanatları altında, onun pençeleri altında yaşamış olan insanoğlu bundan böyle yeni bir anlayışla onu kullanmaya doğru gidecekti. Evet, kirlenme-

nin gerçek olarak başladığı nokta belki de bu noktadır.

Somut dünyaya, uygulamaya, elle tutulur gözle görünür olana kıyasıya bir yöneliştir bu. O deney denilen şey bir yandan yaşamımızı kolaylaştırırken bir yandan yaşamımızı zora sokacaktı, onu kirletecekti. Derinden maden çıkarma teknikleri çoktan bulunmuş, yüksek fırınlar çoktan kurulmuştu. Yüzyıllarca dünyayı unutmuş olan insan, dünyaya iğreti yerleşmiş olan insan şimdi yeni bulduğu ya da yeniden kavuştuğu dünyaya tam bir hazcılıkla, tam bir çıkarcılıkla, tam bir yıkıcılıkla yöneliyordu. İnsanın kendini ve dünyayı keşfi birçok bilgi alanının felsefeden ayrılıp kendi bağımsızlığını elde etmesi, deney ve gözlem bilimine dönüşmesi sonucunu getirirken bilimlerin iyiden iyiye felsefeden kopup gitmesi tehlikesini de getirdi. Bu tehlikeyi belki hiçbir filozof Descartes kadar derinden duymamıştır. Tehlike ne deneydedir ne dünyaya yöneliştedir, tehlike dünyayı kavrama ve buna göre dünyayı kullanma biçimindedir. Bu tehlikeyi giderecek tek şey de bütünsel bakıştır, yalnız çıkarlar açısından değil genel insan değerleri açısından bakıştır. Düşünceden kopmamak gerekirdi. Descartes felsefeden kopmuş bilimin ya da kuramdan kopmuş uygulamanın sağlıklı bir sonuç getirmeyeceğini iyi biliyordu. Bugün başımıza gelenleri daha o zamandan görmüştü. Bu yüzden o kendi yaşamında kuramcıyla uygulamacıyı, felsefe adamıyla bilim adamını bir tuttu, ikisini bir bütünde toplamaya özen gösterdi. Çağının çok önemli bir çağ olduğunun bilincindeydi ama bu önemli oluş onun gözünde dikkatli olmanın değerini hiçbir zaman azaltmayacaktı. O her zaman bütünün önemini görüyor, bilimlerin daha doğrusu tüm insan bilgisinin bir arada bir bütün oluşturduğunu düşünüyordu. Kuramsallıkla belirgin Descartes çağı çok uzun süremeyecektir. Descartes'ın izleyicileri diyebileceğimiz Spinoza, Leibniz ve Malebranche'dan sonra XVIII. yüzyılla birlikte felsefe iyiden iyiye dikkatini uygulamaya verecektir, hatta siyasal olanı, hatta gündelik olanı izleyecek kadar, yaşamı toplumsal-siyasal anlamda değiş-

tirmeyi öngörecek kadar uygulamacı olacaktır. Bu uygulamacılığı içinde o bireyin hak ve ödevlerini titizlikle tartışmaya açarken dünyanan nereden gelip nereye gitmekte olduğunu çokça tartışmayacaktır.

Locke'un izleyicileri olan ya da daha çok yaşama ağırlık koyarken Locke'un felsefesinden enine boyuna yararlanmış olan Aydınlanmacılar mutluluğa doğru hızla gelişen bir dünyanın iyimser düşünürleri görünümündeydiler, bir yandan yaşadıkları olayları umutla gözlemlerken bir yandan da yaşamı daha insani ölçülere göre yeniden düzenlemeyi öngörüyorlardı ya da yeni insana yeni düzen düşünüyorlardı. Bu düzen eski düzenin *gözden geçirilmiş ve onarılmış bir biçimi* olacaktı. Locke yeni dünyanın yeni insanını pek güzel tanımlamış, bu insana yetkeye başkaldırma hakkı bile vermişti. Birey hakları sorunu iyiydi, hoştu, güzeldi, ancak bu haklar nerede sınırlanacaktı? Birey hakları ezmeyi bir hak ezilmeyi bir ödev olarak getirebilir miydi? Özgürlük her şeyi yapma hakkını da içeriyor muydu, örneğin kadınları ve çocukları yarı aç yarı tok çalıştırma hakkını da birilerine veriyor muydu? İsteyen kendi çıkarına göre istediği koşulu geçerli kılabilecek miydi? Gerçekte, Jean-Jacques Rousseau dışında aydınlanma filozoflarının hiçbiri bu sorunlarla ilgilenmediler, çünkü hiçbiri olup bitenlerden kaygılı değildi. Rousseau da bu sorunları açık açık tartışmadı. Gene de geleceğe kaygıyla hatta korkuyla bakan, bunu pek de açık biçimde ortaya koymamakla birlikte hemen her satırında alttan alta duyuran Rousseau oldu. Mutlakyönetim varlığını sürdürecek miydi, sürdürmeli miydi?

Aydınlanma düşünürleri pek belirgin biçimde olmasa da mutlakyönetime azçok kuşkulu bakıyorlardı ama mutlakyönetimden başka bir yönetim biçimi düşünmüyorlardı. Onlar açık olarak göremeseler bile sermayeci düzeni yaşama geçirmiş olan mutlakyönetim bundan böyle sermayeci düzene en azından özgürlükleri kısıtlayarak ayakbağı olacaktı. Aydınlanmacılar mutlakyönetimsiz bir yaşam düşünemiyorlardı.

Ancak ne yapıp yapıp onu pekçok bakımdan evcilleştirmek gerekiyordu. Mutlakyönetimi evcilleştirmek tamam, ama onu gidermek bu düşünürlere akla yatkın görünmemiştir. Mutlakyönetim yeni yükselen sınıf için de baskıcı olmaya başlamıştı. Öte yandan yeni yükselen sınıf başta özgürlüklerden yana çıkarken sonradan özgürlükleri kendi çıkarları açısından tehlikeli görmeye başlamıştı. Yasalarla ılımlılaştırılmış *mutlak* bir yönetim gerekiyordu: artık yalnız yeni yükselen sınıfın çıkarları korunmalıydı. Burjuva sınıfı daha uygun bir yönetim biçimi bulabilirse mutlakyönetimi ortadan kaldırmayı düşünebilirdi. Ancak böyle bir yönetim düşünebilmek kolay iş değildi. Burjuva sınıfının önünde geçmişin engelleri yoktu artık: soyluluğun gücü iyiden iyiye kırılmış, din adamları ne yaparlarsa yapsınlar eski güçlerini kazanamamışlardı. Halkın da Fronde olaylarında görüldüğü gibi tek başına bir şey yapacağı yoktu, çünkü halk kullanılmayı ve katlanmayı pek güzel öğrenmişti. Yeni yükselen sınıf rakipsiz görünüyordu. Düşüncelerinde siyasete ağırlık vermiş olan Aydınlanmacılar daha insana yaraşır bir yaşam tasarlarken Aristippos'dan ya da Epikuros'dan bir şeyler taşır gibiydiler. Hele Voltaire lüksü övmek için şiir yazacak kadar ileriye götürmüştü işi. Acaba her şey bu kadar güzel miydi ya da dünya önüne geçilemez güzelliklere gebe miydi? Dünyanın güzelliklere gebe olduğu konusunda Rousseau dışındaki aydınlanma düşünürleri tam anlamında inançlı gibidirler.

Oysa Sanayi Devrimi'nin ağır koşulları başlamıştır: dev makineler üreten dev makineler dönemi başlamıştır. Kadınlar ve çocuklar boğaz tokluğuna ya da hatta boğaz açlığına çalıştırılmakta, erkeklere çok küçük ücretler ödenmektedir. Yüzer kişilik çocuk toplulukları zincire bağlanmış olarak pazarlarda satılmaktadır. Çocuklar üretimin en güçlü kaynağıdır. Ancak çocuk intiharları büyük boyutlara ulaşmıştır. Fransız devlet adamı Turgot *"Her iş kolunda işçi ücreti işçinin yiyeceğini sağlamak için gerekli olanla sınırlanma-*

lıdır ve sınırlanıyor" derken bir başka fransız devlet adamı Necker *"Ekmekten daha az hoş ama insan bedenini kırk sekiz saat ayakta tutabilecek bir besin maddesi bulunabilseydi halk hemen iki günde bir yemek durumuna sokulurdu"* buyuruyordu. Bu dönem garip bir yarışma dönemiydi, yükselen sınıfın kendiyle yarıştığı bir dönemdi ki kitlelere iyilik getirmediği gibi birçok yönüyle yarışanı da bezdirdi. Zola'nın romanlarında o dönem insanının sefaletlerinden çarpıcı görünümler vardır, bu görünümler bize çokça sanatsal olmasa da tam bir doğalcı anlayışla sunulmuş gerçeklikleridir.

Sanayi Devrimi'ni yaratan koşullarla gelmiş olan duygucu eğilimler uzak yerler ya da uzak ülkeler düşlerini de birlikte getirdi. Henüz büyük boyutlarda yeni yeni kirlenmeye başlayan doğada insan uzak temiz yerler aramaya çıkıyordu. Aranılan yerler daha çok adalardır yani yalıtılmış ya da soyutlanmış ortamlardır. Chateaubriand, Bernardin de Saint-Pierre, Lamartine hep el değmemiş yerlerin düşlerini yaşatırlar. Chateaubriand sevinci bekliyor, eylemi sonuna kadar aşağılıyordu. Bernardin de Saint-Pierre düşü gerçeğe yeğliyordu. Lamartine *"Her şeyin değiştiği her şeyin geçtiği bir dünyayı istemem"* diyordu, insanı düşmüş bir tanrı sayıyordu. Bu yeni insanın açık ya da örtülü, bilinçli ya da yarı bilinçli bir biçimde gelişimden tedirgin olduğunu görüyoruz, hatta büyük ölçüde korktuğunu görüyoruz. Bu yüzden kimi uzak ülkeler düşlerine dalmakta kimi de içinde bulunduğu durumun korkunçluğunu yaşamaktadır. Çok yakında her bakımdan temiz yerler aramak gerekecektir. Yalnız kentler değil insanlar da hızla kirlenmektedir. Bundan böyle insanın kendine sağlam sığınaklar araması kaçınılmaz olacaktır. Baudelaire bir şiirinde *"Çok uzaklara yüksel bu kokmuş bataklıktan / Daha üstün havada git arındır kendini"* derken tam anlamında Platon'cu bir yükselişle bu pis bu kirlenmiş dünyadan ayrılmayı özler. Durmadan kurduğu yolculuk düşleri mutlu yani kirlenmemiş yerler özlemini dile

getirir. Flaubert doğrudan doğruya bir sanayi dönemi ruhsallığı gibi görünen duyguculuğa önce kendi içinde sonra bütün dünyada savaş açar ve bu savaşı Madame Bovary'nin kişiliğinde açıklığa kavuşturur. Artık bu hırs, bu her şeye uzanma, bu her şeyi elde etme istemi bitmelidir.

Swift gibi Balzac gibi kimileri de doğrudan doğruya eleştiriye, hatta acı eleştiriye yönelirler. Açık açık şöyle der Swift: *"Hep nefret ettim, bütün uluslardan, meslek topluluklarından, topluluklardan, sevgim tümüyle bireylere yönelikti. Sözgelimi barodan nefret ediyorum ama avukat falancayı seviyorum. Doktorlar için de öyle. Askerler, İngilizler, İskoçyalılar, Fransızlar için de. Ama ilke olarak insan denilen o hayvandan, John'u, Peter'ı, Thomas'ı yürekten sevmeme karşın nefret ediyor, tiksiniyorum."* Swift *"Irlanda'daki yoksul halkın çocuklarının ailelerine ya da ülkeye yük olmalarını önlemek ve onların topluma yararlı olmalarını sağlamak için bir küçük öneri"*de bulunur. Öneri şudur: çocuklar bir hiç için hırpalanacaklarına onlardan besin olarak yararlanalım, bundan hem çocuklar hem aileleri hem de paralılar kazançlı çıkacaktır. Bir kere çocuklar iyi beslenmekle kazançlı olacaklar, bu arada aileleri para kazanacak, paralılar da eşsiz bir besin kaynağı elde etmiş olacaklar. Swift gibi Balzac da çirkinlikleri bütün açıklığıyla ortaya koymaktan geri durmadı, hatta tüm Goriot Baba'ların yumuşak yüreğinin altında fare gibi gizlenmiş olan ahlaksızlığı bulup bize göstermek için çırpındı.

Bu çerçevede Kant'm ve öbür filozofların sivil toplum oluşturma telaşını gözden geçirmeden; doğmuş, büyümüş ve serpilmekte olan kirliliğin karşısına nelerin koyulması gerektiğiyle ilgili tartışmaları görmeden önce Jean-Jacques Rousseau'nun kaygılarını görmekte yarar vardır. Bu kaygılar üç aşağı beş yukarı Hobbes'un, Locke'un ve öbürlerinin de kaygılarıdır. Şimdiki insan yani ileri ölçülerde uygarlaşmış insan mutlu mu mutsuz mu? Önce buna bakmak gerekir. Rousseau 1750'de Dijon Akademisi'nce ödüllendirilen

birinci söylevinde yani **Discours sur les sciences et les arts**'da (Bilimler ve sanatlar üzerine söylev) *"Bilimlerin ve sanatların ilerlemesi görenekleri arındırmış mıdır bozmuş mudur?"* sorusunu yanıtlarken bir *doğal durum* ve *uygar durum* karşılaştırması yapacaktır. Doğal durum yaşanmış bir gerçeklik olmaktan çok ya da yaşanmış bir gerçeklik olmaktan ötede uygar durumun bir karşısavı olarak algılanabilir. Bir ilkbiçimdir o, kirlenmiş bir uygarlığın karşısavı olmakla bir arınmışlık simgesidir, en azından bir henüz kirlenmemişliktir. Gerçekte, zamansallık açısından, uygarlık durumu doğal durumun bir karşısavı olmalıdır. Her ne olursa olsun, bir gerçeklik olarak ya da fikir olarak böylesi bir ilk dönem, bir temiz dönem varolmalıdır. Bu ilk dönem yasalarla belirgin olmadığı için son derece kargaşık bir dönem olarak düşünülebilir. Hobbes böyle düşünür örneğin. Locke'a göre doğal durum tüm kuralların dışında yaşanılan kargaşık bir durum değildi, onda doğal ahlak yasaları geçerliydi. Rousseau için doğal durum bir mutluluk durumudur. Doğal durumdan çıkışla birlikte kirlenme başlamıştır. İnsanoğlu uygarlaşarak, mülkiyeti yaratarak, bilimleri ve sanatları geliştirerek mutsuzluğunun ya da kirlenmişliğinin temellerini erkenden atıvermiştir.

İnsanın yakın geçmişinden ve geleceğinden büyük ölçüde kaygılı olan Rousseau'nun öbür Aydınlanmacılardan, özellikle Voltaire'den ayrıldığı nokta budur. Rousseau'ya göre, evet, insan mutsuzdur. Mutsuzluğunu kendi eliyle yaratmış, sonunda bugünkü durumuna düşmüştür. Gelişmemiş toplumlar olarak Sıpartalıları ve İskitleri öven filozofun bilimlere ve sanatlara kötü gözle baktığına inanmak gene de güçtür. Onda açık açık görülmeyen bir gerçek, insanın bilimleri ve sanatları yanlış yolda geliştirip sonunda bu duruma düştüğüdür. Her yerde değil ama bir yerde açık açık söylemekten çekinmeyecektir: bilimler ve sanatlar kötü kullanılmıştır, yoksa bilimlerin ve sanatların özünde zararlı olduğunu söylemek güçtür. Rousseau kirlenmiş bir toplumun

ancak sağlam bir yasa düzeniyle arındırılabileceği görüşünü ortaya koyar. Eskiye, kaynağa, doğal duruma dönmek olası olmadığına göre sağlam bir yasa düzeni bize eski yaşamı getirmese de ondaki esenliğe benzer bir esenlik sağlayacaktır. Bunun için yapılacak şey *toplum sözleşmesi*'ni gerçekleştirmektir, bir başka deyişle yasa düzenini egemen kılmaktır. Bu da dile kolay bir iştir. Rousseau **Du contrat social** (Toplum sözleşmesi üzerine) adlı yapıtında *"İnsanlara yasalar vermek için tanrılar gerekirdi"* der. Rousseau'nun felsefesinde baştan sona toplumsal bütünü bir yasa düzeninde bir araya getirme telaşı ve bunun hiç de kolay olmadığı duygusu belirgindir. Karşıtlık onun gördüğü gibi bireylerle toplum arasında olsa iş kolaydı, karşıtlık yükselmiş ve bütün gücü eline geçirmiş bir sınıfla öbür insanlar arasındadır.

Toplumsal ya da evrensel mutluluğun temelinde yasa düzeni olacaktır. Ne olursa olsun yasaları egemen kılmak gerekir, daha iyi bir dünya için bunun dışında yapılabilecek bir şey yoktur. Zor olan, yasayı koyacak dizgenin belirlenmesidir. Yasayı kimler nasıl koyacak ve kimler nasıl yürütecek? Öyle bir düzen kurmalı ki kişisel çıkarlar genel çıkarların ya da toplumsal çıkarların üstüne çıkamasın. Sorun gelir dizge konusuna dayanır ve elde kirlenmeyi giderecek özel bir formül yoktur. Her formülün altından bir sakatlık kendini gösterecek gibidir. XVIII. yüzyılın her düşünürü çeşitli yönetim biçimlerini bir bir saysa da bu yönetim biçimlerinden herhangi birini mutlak geçerli sayamayacaktır. Şu kolay yol bulunur her zaman: bazı yönetim biçimleri bazı toplumlara daha uygundur, bazılarına da daha az uygundur diye düşünülür. Gene de mutlakyönetim tek geçerli yol gibi görünmektedir: alttan alta aranan her zaman güçlü bir kişidir, bazen bir Leviathan'dır bazen ona benzer biri. Kant da güçlü bir mutlakyöneticinin özlemini çeker. Güç olan nedir? Kötü yönetimlerin nasıl giderileceğidir. Bir iyi mutlakyönetim ve kötü mutlakyönetim ayrımı kendiliğinden var gibidir. Mutlakyönetime azçok uzak durur gibi olan Locke'dur. Locke in-

sanın kötü yöneticiye direnme hakkından sözediyordu. Ama Kant *"toplumdışı toplumsallık"*dan sözetmiş olmakla birlikte böylesi bir haktan yana değildir. Ancak onun gönlü bireyin topluma bilinçli bağlanmasındadır, *"toplumdışı toplumsallık"*ın anlamı da budur.

Şöyle der Kant: *"İnsanın toplumsallaşmaya bir eğilimi vardır, çünkü böyle bir durumda insan doğal niteliklerinin gelişimiyle kendini daha da insan duyar. Ancak o aynı zamanda büyük bir kopma (kendini yalıtma) eğilimi duyar, çünkü o kendi yönüne çekmek istemeye yönelmektedir. Buna göre o dört bir yanından direnişlerle karşılaşmayı bekler, aynı zamanda başkalarına direnmeye yatkın olduğunu bilir. İşte bu direniş insanda tüm güçleri uyandırır, onu tembelliğe yatkınlığı aşmaya götürür ve tutkunun itkisiyle, egemen olma ya da durmadan kendine alma içgüdüsünün itkisiyle yoldaşlarının, zor kullandığı ama vazgeçemediği yoldaşlarının arasında kendine bir yer açmaya yöneltir."* Ne olursa olsun Kant başkaldırmadan yana değildir: *"Yasları koyan devlet yöneticisine karşı halkın yasal direnişi diye bir şey yoktur. Yüce iktidarın dayanılmaz bir şey olarak ortaya konulan kötü kullanımına halkın dayanmasını zorunlu kılan neden şurada yatıyor: halkın yüce yasamaya karşı direnişini yasadışı bir olgudan başka bir şey sayamayız. Bazen zorunlu duruma gelen kuruluşun değişmesi (yanılgılı kuruluşun değişmesi) olgusu ancak yöneticinin kendince yeniden düzenleme yoluyla yapılabilir, halk tarafından devrim yoluyla gerçekleştirilemez."* Herkes kendi usunu kullanabildiği ölçüde dünya kirlenmişliklerinden sıyrılacaktır görüşünü öne süren Kant belki de usun gösterdiği bir yol olabilecek olan başkaldırmayı ya da devrimi kesinlikle benimsemek istemez. Hegel'e ulaşıldığında kirlenmenin boyutları büyüyecektir. Kant uluslararası ilişkileri düzenleyecek bir devletler topluluğu fikrini geliştirirken alman ruhunun en yeni ve en güçlü temsilcisi Hegel her çağda bir uygarlığın

egemen olduğunu bildirerek uluslararası anlaşmazlıkların hiçbir zaman çözümü bulunmayacak anlaşmazlıklar olduğu görünüşünü savunacaktır. Bu görüş doğal olarak savaşı ve bir ulusun başka uluslar üzerindeki egemenliğini yasallaştırır.

Gerçekten, gelecekle ilgili tek gerçek kaygı Rousseau'nun kaygısı olmuştur. Üstelik Rousseau bu kaygısını ortaya koyarken gelecekten sözetmek yerine geçmişten örnekler vermeyi yeğler. Rousseau'nun kaygıları boşuna değildir, insanlığın pek güzel bir yere doğru gittiği kesin değildir, sanatların ve bilimlerin insanlığı her gün biraz daha mutlu bir yere doğru ulaştırmakta olduğu kesin değildir. Sanatlar ve bilimler her anlamda mutlak belirleyiciler değillerdir, onlar insan elinde şu ya da bu biçime girmişleridir. İnsan onu bugün yarın şu ya da bu biçime sokabilir, belki de özünde son derece iyiye yatkın olan bu şeylerden bir canavar çıkarabilir. Kirliliğin yok edilmesi usun insan yararına çalışması sonucunda elde edilebilirdi ancak. Us olumsuz bir biçimde çalışıp bu şeylerden bir yıkım gücü yarattığı zaman insanlık bir açmaza doğru sürüklenmiş olmayacak mıdır? Bütün bu olumsuzluklar karşısında yapılacak tek şey yasal bir çerçevede toplumsallaşmaktır ya da toplumsallaşmayı tam tamına ussal bir temele oturtmaktır. Besbelli Rousseau değişimle değil değişimin yönüyle, biçimiyle, anlamıyla sorunludur. Öyle ya. değişimi hırs mı us mu belirlemeliydi, yarar mı sağduyu mu belirlemeliydi? Herkes için değişim mi birileri için değişim mi sözkonusu olmalıydı? Hiç değilse bundan böyle usun gösterdiği yolu tutmak gerekecektir. Tek tek çıkarların birbirini yok edercesine ortaya atıldığı bir dünyada bizim tek dayanağımız sağlam bir toplumsal düzen olabilirdi.

Yasal zorlamanın dışında daha insana yaraşır bir yol düşünülemez miydi? Olumcu filozofların, başta Comte ve John-Stuart Mill'in özgecilik fikri büyük ölçüde duygusal hatta duygucu bir öneri olarak görünse de belki bize tek çözüm yolunu duyurmaktadır. İnsan kendini başkalarına adayamaz

mıydı? Bu adanma bize bencilliğin verdiği duygulardan daha yetkin duygular veremez miydi? İnsan kıskançlıklarından kurtulamaz mıydı? Başkalarını kendi gibi duyamaz mıydı? Ne diyordu Demokritos: *"Kıskanç kişi düşmanına kötülük eder gibi kendine kötülük eder."* John-Stuart Mill'in zoru hiç sevmeyen toplumculuğu her şeyden önce başkaları için yaşamanın sonsuz mutluluğu ilkesine ya da düşüne dayanır. Böyle bir şey olabilir mi? Böyle bir şey nasıl sağlanabilir? Başkaları için yaşamak yolunu bize sağlıklı bir eğitim açabilir ancak. Böyle bir eğitim *"her bireyin kafasında kendi mutluluğuyla başkasının mutluluğu arasında çözülmez bir birlik yaratabilecektir"*. John-Stuart Mill işçi haklarını savunurken, daha geniş çerçevede bireyin özgürlüğünü savunurken nitelikleri niceliklerden daha önemli saydı. Filozof, işçinin istem ve sunum yasalarının demir pençesinde bırakılmamasını istiyordu. İşçi sınıfını yönetici sınıfa bağımlı kılan düzenin kaldırılmasından yanaydı. O elbette Marx gibi bir köktenci değildi, Marx gibi düşünmüyordu: bir yaşam biçiminden kesin olarak bir başka yaşam biçimine geçilmesini, bunun için devrim yolunun seçilmesini istemek gibi bir tutumu benimsemiyordu, o yalnızca sermayeci düzenin kendini onarması için kalıcı önlemler öngörüyordu: ölçüsüz isteyen ve kendini denetleyemeyen bir sermayeci düzen, gücünü yalnızca rekabetten ve ucuz emek sağlamaktan alacağına inanan bir sermayeci düzen bir gün çatır çatır çökebilirdi. Turgot ve Necker'in sermayeci düzeniyle John-Stuart Mill'inki arasında dağlar kadar uzaklıklar vardı.

Sermayeci düzenin zaten çökeceği fikri, kirlenmiş hem de iyiden iyiye kirlenmiş bir dünyadan hemen hiç el değmemiş yepyeni bir dünyaya geçiş istemini en belirgin biçimde Marx'ın öngörülerinde buldu. O zamanlar garip zamanlardı, gerçekten sermayeci düzen bir daha belini doğrultamayacak biçimde kendi üstüne çökmüş görünüyordu. Gerçekte sorun toplumla birey arasında değildi, egemen sınıfla egemen olmayanlar arasındaydı. Marx'a göre yapılacak şey düzeni

onarmak değil yıkmak olabilirdi. Marx kirlenmeyi doğal bir vaktini tamamlamışlık olarak görüyor, onu Rousseau gibi *bir yanlış yola sapmanın sonucu* diye değerlendirmiyor, tam tersine karşısavını arayan doğal bir dönüşüm olarak, dönüşümün bir sonucu olarak görüyordu. Şimdi artık mutlu bir devrimle o bitecek öbürü başlayacaktı. Oysa o sıralar sermayeci düzen John-Stuart Mill'in görüşlerine uygun düşecek bir biçimde kendini gözden geçirmeye ve daha da önemlisi devrimci denilebilecek her şeye karşı katı davranmaya başlamıştı. Gerçekte Rousseau'dan oldukça etkilenmiş olan Marx'ın sorunu bir bilinç sorununa götürdüğünü de görmezden gelmemek gerekir. Onun öngörüsünde doğal olarak ya da zorunlu olarak *zaten gerçekleşecek bir düzen* fikrinden çok *bir düzenden bir düzene bilinçle geçme* fikri vardır. Der ki: *"Bilinç düzenlemesi dünyayı bilinçli kılmaya dayanır, dünyayı kendiyle ilgili uykusundan uyandırmaya, ona kendi eylemlerini açıklamaya dayanır."*

Süregiden ya da artarak süren kirlenme, tarihin hiç yaşamadığı ölçülerde koca koca kentler oluştururken yaşamı insan için biraz daha güçleştirdi. Kirlilik gelişimde değil, gelişim biçimlerinin insan için uyarsızlığındaydı. Her şey insan için düzenlenecek, insanın yararına düzenlenecek gibi görünürken sanki olmayan bir üst gücün dileklerine göre gelişiyordu ya da zaten bir üst sınıfın isteklerine göre biçimleniyordu. Pazarlar gittikçe büyüyor, üretim arttıkça artıyor, yeni üretimler yeni tüketicileri gereksiniyordu. O durumda Hegel haklı görünüyordu. Ne diyordu Hegel? *"İnsanda gereksinimin kesin doğal gerekliliği gizlidir; insan, evrensel olarak varlığını sürdüren bir görüşe göre, kendince yapılmış bir gerekliliğe uygun olarak, dışsal olmayan içsel bir olumsallığa göre davranır."* Hegel'e göre gereksinim toplumsal-iktisadi bir etkendir, öznel ama toplumsaldır. *"Gereksinimin amacı öznel öznenin özelliğidir; ancak burada evrensel olan, gereksinimle ilişkide, başkalarının özgür istemiyle ilişkide kendini gösterir."* Evet, ge-

reksinim özneldir ama dış nesnelerin ve emeğin varlığıyla evrensellik kazanır. Böylece özünde öznel olan emek toplumsal bir nitelik kazanır. İşte işbölümünün kendini gösterdiği yer burasıdır. İşbölümü arttıkça gereksinimler artar, gereksinimler arttıkça işbölümü artar. İşbölümü gereksinimlere uygun düşerek işini bitirmiş olmaz, o tam tersine gereksinimleri kamçılar, gereksinimlerin çeşitliliğini arttırır. Emeği giderek mekanikleştirir, böylece emeğin yerine makineyi geçirir.

Yeniçağ'ın yaşam koşulları içinde bütün kirlilik aşırı üretimin getirdiği denge bozukluğundadır. Eski kirliliklerden, aşılmış kirliliklerden ayrı olarak bu yeni kirlilik sanki bütün bir insan yaşamını kökten zorlayacak boyutlardadır. Bu belki de aşırı bir görüştür, her kirlilik kendi yaşam koşulları çerçevesinde ağırlıklıdır. Şimdi tüm kirliliklerin yanında bir de çevre kirliliği diye bir şey vardır. Çevre kirlenmesi denilen şey insanlığın kirlenmesiyle, yaşamın kirlenmesiyle ilgilidir, onun bir sonucudur. İnsanoğlu her zaman ruhsallığının kirlerini yaşadığı dünyaya yansıtmıştır. Yoksa dünyamız doğrudan doğruya iki plastik şişeyle ya da üç konserve kutusuyla kirlenmiş değildir. Onlar da kendi açılarından kirliliği belirtirler ama asıl kirlilik sezgilerdedir, duygulardadır, düşüncelerdedir, bencilliklerdedir... Asıl kirlilik sayıları belki de yüz binlere yaklaşan ve *ucuz emek ve bol tüketim* düşleri içinde yaşayan çokuluslu ortaklıkların doymak bilmez yönelimindedir. Asıl kirlilik sokakları birer canavar gibi kaplamış olan yürüyen tenekelerdedir. Asıl kirlilik iki yüzyıl önce Jean-Jacques Rousseau'nun korkularında anlatımını bulan şeydedir, bilimi ve sanatı bir kirlilik aracı durumuna getiren kavrayıştadır. Asıl kirlilik pazar dengesizliği ve pazar arama tutkusu nedeniyle dünyayı ardarda iki kere kana bulamış olan dünya savaşlarındadır. Asıl kirlilik çocukları açlığa mahkum eden uluslararası siyasal baskılardadır. Asıl kirlilik bugün bile savaşı tehdit ögesi olarak kullanan çıkarcı siyasetlerdedir. Asıl kirlilik baskı rejimlerini demokrasinin her-

hangi bir biçimi olarak yutturmaya kalkan yönetimlerdedir. Asıl kirlilik kumarı kışkırtan yönelimlerdedir, sigara reklamlarında, içki reklamlarında, uyuşturucu kaçakçılığında, hırsızlıklarda, kapkaç yöntemlerindedir. Asıl kirlilik yetimin ve öksüzün hakkını para babasına yediren sözde siyaset adamının beynindedir. Asıl kirlilik hırsızlardadır, yükselmek adına ortaya konulan çirkinliklerdedir, üç kuruş daha çok kazanabilmek için verilen ödünlerdedir. Asıl kirlilik inancı ticaret için kullanan sefilliklerdedir. Asıl kirlilik televizyon kanallarının bayağılıklarında, gazetelerin yalancılığında, radyoların sululuğundadır. Asıl kirlilik düşünceyi koşullamak için her türlü oyunu deneyen sansürcü yönetimlerdedir. Sonunda, asıl kirlilik insanlığın bir bölümünü küçük bir azınlığa tutsak kılan iktisadi ve toplumsal yaşam koşullarındadır. Ölçüsüz üretim ve aşırı tüketim tutkusu bugün her şeyden önce bilinçleri kirletmiştir. İnsanların yalnızca tüketime yönlendirildiği bir dünyada tüm ahlaki ve estetik değerlerin iktisadi çıkar hesapları altında kalıp ezilmesi doğaldır. Bir insan bireyinin bilincinde çıkar formülleri ve gündelik yaşam kavramları dışında hiçbir insani birikim kalmamışsa bizim kirliliği nerede aramamız gerekir? Kaldı ki o koca kentlerin yanıbaşında biriken çöplükler de, o koca kentlerin havasını berbat eden ve hiçbiri gerçek bir planlamanın ürünü olmadan atölye ya da fabrikalar da bu iyiden iyiye kirli kafaların ürünü değil mi? Sanıyorum çevre kirlenmesinden önce bilinç kirlenmesiyle ilgilenmemiz gerekir. Her türlü çevre kirlenmelerinin altında eksiksiz bir bilinç kirlenmesi yatıyor.

Dünya gelecekte bu pisliklerinden kurtulacak. Sanayide üretim düzeneklerinin ya da makinelerin küçülmesi, büyük araçların yerini küçücük araçların alması, fabrikaların küçük boyutlara indirgenmesi en azından denizleri ve karaları kurtaracak. Bu oluşumlar dev gibi kentleri de küçültecek mi? Önemli olan yalnızca karaların ve denizlerin değil bütün bir dünyanın, bütün bir insanlığın arınmasıdır. Buna insanın kendinden kurtulması, kendi boşluklarından, kendi zayıflıkla-

rından, kendi zavallılıklarından, kısa erimde iyilik gibi bir şeyler getirirken uzun erimde yıkımlar getiren küçüklüklerinden kurtulması diyebiliriz. Başkalarının kafasıyla değil kendi kafasıyla düşünen, başkalarının diliyle değil kendi diliyle konuşan insanların dünyayı doldurduğu bir zaman gelecek elbette. İnsan diliyle konuşan insanların dünyayı doldurduğu bir zaman gelecek elbette. İnsan onurunun İyi İdea'sı gibi en yukarıya konulduğu bir dünyanın zamanı gelecek elbette. Ancak unutmamamız gereken şey insanlığın kirlenerek ve arınarak ilerlediğidir. Kirlenmeyen bir düya doğrudan doğruya gelişmeyen bir dünya demektir. Daha ince kirliliklere, buna göre daha büyük arınmalara doğru gidiyoruz. Bir yaşam biçimi gelecek, yerleşecek, sonra yavaş yavaş kirlenmeye başlayacak. Bu böylece sürüp gidecek. Bu bir döngü değildir: kirlenme gelişimin zorunlu koşuludur. İnsanlık kirlene arına ya da arına kirlene gelişiyor. Kirlenmeyi göze alamayan bir dünya yetkin yaşam biçimlerine ulaşma olanağı bulunmayan bir dünyadır.

SAVAŞIN DÜŞÜNSEL ANATOMİSİ

Evrendeki tüm ögelerin türkü söyleyerek el ele akıp geçmediğini, her oluşumun çatışkılı bir ilişki ortaya koyduğunu bize ilk söyleyen Herakleitos oldu. "*Savaş her şeyin babası ve yüce kralıdır*" sözü elbette her şeyden önce bir boğazlaşmayı değil de evrensel karşıtlıklar düzenini düşündürüyordu. Biryapılı bir dünyada yaşamıyor oluşumuzun ilk bildirisidir bu. Herakleitos'a göre savaşsız bir dünya yani iç çelişkileri ya da çatışkıları olmayan bir dünya, olsa olsa *olmayan bir dünya* olabilir ancak. "*Gölge de ışık da, kötülük de iyilik de birbirinden ayrılmaz: onların doğası bir ve aynıdır.*" Bu anlayış içinde Herakleitos, Homeros'un "*Tanrılarla insanlar arasında bu uyumsuzluk bitsin*" sözüne karşı çıkacaktır. Bu uyumsuzluğun bitmesi varolan her şeyin bitmesidir. Her türlü uyumsuzluk evrenin canıdır, uyumsuzluk bittiği yerde yaşam da bitecektir. "*Tanrı gün ve gecedir, kış ve yazdır, savaş ve barıştır, verimlilik ve kıtlıktır.*" Gecenin, savaşın, kıtlığın varedici gücü insanların kafasına yatmamış olmalı ki birileri Herakleitos'a *Karanlık* sıfatını yakıştırıvermişler.

Herakleitos'un gönlü belki biraz da savaştan yanadır. O,

Perslerin tabanları altında ezilmiş, tutsak edilmiş bir ülkenin filozofu olarak onurlu bir kurtuluş savaşını yürekten özlüyor, ancak bu konuda kendi kentinin insanlarına hiç mi hiç güvenemiyordu. Persler İonya'yı her bakımdan en verimli zamanında ele geçirdiler. Bir zaman sonra Miletos'lular Perslere karşı ayaklandılar. Ayaklanmaya öbür kentler de katıldılar. Ephesos dışında tüm İonia kentleri Perslerin boyunduruğundan kurtulmak istediler, bunun için yokolmayı göze aldılar. Evet Herakleitos'un kenti Ephesos bu ayaklanmaya, *İonia devrimi* diye bilinen bu başkaldırmaya katılmadı. Filozofun yüreği bu onursuzluktan incinmiş olmalıdır. Evet, Persler elbette kolay düşman değillerdi, nitekim ayaklanma acılarla son buldu. O zamanlar Ephesos'lu Herakleitos olgunluk çağındaydı, tutsaklığa aldırmayan bir kentin insanı olmakla kendini aşağılanmış duyuyordu. O bu acıyla ya da bu öfkeyle şöyle demiştir: "*Ephesos'lular hep birlikte kendilerini assalar ve kenti maymunlara bıraksalar ne iyi ederlerdi!*" Sanırım Ephesos'luların kenti maymunlara bırakması gerekmiyordu, çünkü onlar kendileri maymun olmuşlardı. İşgal altında rahat yaşayabilen toplumlar ancak maymun toplumlar olabilir. Herakleitos varlığı ve onuru için savaşmayı göze alamamış bir kentin yapayalnız bir bilgesiydi. Çocukların oyunlarına katılıyor, büyük insan gördü mü arkasını dönüyordu.

Sokrates'in kentini ya da o bir kentlik küçücük ülkesini savunmak için savaşa girebilen bir kişi olması onun bir filozof olmasını engellememiştir. Platon'un **Lakhes** diyaloğunda Lysimakhos Sokrates'i över: "*Hera hakkı için Sokrates, babanın adını yüceltiyorsun*" der. Lakhes de şunları söyler: "*Yalnız babasına değil yurduna da onur kattığını ben bir başka konuda gözlerimle gördüm. Delion bozgununda benimle çekiliyordu. İnan bana, başkaları da onun yaptığını yapmış olsaydı kentimizin onuru böylesine zedelenmezdi.*" Sokrates'in yaşamı zaten başlıbaşına savaştır ya da savaşımdır. Gerçekte öyle olmasa da destanlaşan kişi-

liğinde o bir insanlık anıtıdır. Yaşamdaki uyarsızlıklarla yılmadan savaşır. Küçüklüklerle boğuşur. Çıkarcı düşüncenin karşısına doğru düşünceyi koyar. Şu sözler bir savaşçı kesinliğini duyurur bize: "*Yüreklilik savaşta da başka koşullarda da hiçbir ayrıcalık sözkonusu olmaksızın neyin korkmayı gerektirdiğini neyin korkmayı gerektirmediğini iyi bilmektir.*" (**Lakhes**). Sokrates'e göre her yurttaş kendinin efendisi olmakla yükümlüdür, gerektiğinde görevini bir savaşçı olarak yapmakla yükümlüdür.

Onun sofistlerle savaşımı bile onu gerçek bir savaşçı saymamız için yeterlidir. **Theages** diyaloğunda kendisinden ders almak isteyen Theages'in babasına şunları söyler: "*Bu adamlar öylesine bilgili ki gittikleri kentlerde en soylu, en varlıklı gençleri (..) kendilerine bağlamak için kandırıyorlar. Sen ve oğlun bunlardan birini seçseniz çok iyi edersiniz. Beni seçmeniz iyi olmaz. Ben ne yapsam ne etsem bu eşsiz bilgelerin hiçbirine ulaşamam. Ama hep söylediğim gibi, çok küçük bir bilgi, aşk bilgisi bir yana, her türlü bilgiden yoksun olduğumu söyleyebilirim. Bu konuda öncülerimizin ve çağdaşlarımızın herhangi birinden daha usta olduğuma inanıyorum.*" Alçakgönüllü görünen Sokrates sofistlerle kendisi arasına bu ayrımı koymakla kendisinin gerçek bir filozof olduğunu, öbürlerinin birer söz oyuncusu olduğunu belirtmek ister. Onun savaşımı böyle bir savaşımdır. Her savaş bir savaşım, her savaşım bir savaştır.

Düşüncenin kendi içinde giriştiği savaşım onun aynı zamanda dünyayla savaşımıdır. Periandros'un Korinthos tiranı, Pittakos'un Midilli tiranı olması, Solon'un tiran yetkisiyle Atina'da yönetimin başına getirilmesi anlamlı değil mi? Syrakusai tiranının Platon'u tutsak tüccarlarına satması bir filozofun yanılgısı olduğu kadar düşlerle gerçeklerin, düşüncesizlikle düşüncenin karşıtlaşması olarak düşünülemez mi? Savaş ya da savaşım, ne fark eder, Thales'in bilimleri incelemek adına Mısır'a gitmesi insanın insan olma savaşı-

mının bir yüzü değil midir? Demokritos'un yolculukları düz bir gezginin yeni yerler görmek adına meraklı bir çıkışı olarak değerlendirilebilir mi? Diogenes Laertios onunla ilgili olarak şunları söyler: "*Felsefede bir savaşçıydı o, çünkü fiziği ve ahlakı iyi biliyordu, bundan başka matematikleri ve özgür sanatları da iyi biliyordu, tüm bilgi alanlarında deneyimi vardı.*" Demokritos varını yoğunu Hindistan'a kadar uzanan yolculuklarında harcadı. Yolculuktan dönüşünde ağabeyi Demasios'un bahçesine yaptığı bir kulübede yatıp kalkmak zorunda kaldı. Empedokles belki de Etna'nın kraterine atlayarak can vermiştir. Stoa filozoflarının çoğu kendilerini öldürdüler. Stoa okulunun kurucusu Kition'lu Zenon felsefe için ticareti bırakmış biriydi. İnsanın kendiyle savaşımı kocaman bir destandan başka nedir?

Felsefenin savaşımı acılı bir savaşımdır ama hiçbir zaman şiddeti önermez. Felsefeye inanıyorsanız şiddete bel bağlayamazsınız. Felsefe alçakgönüllülüğü insan yaşamına zorunlu bir koşul olarak getirir. Alçakgönüllülükte şiddet barınabilir mi? Stoa'nın Epiktetos'la birlikte en büyük iki adından biri olan Marcus Aurelius imparatordu ama şöyle diyebiliyordu: "*İmparator olarak Roma'da birinci kişiyim, insan olarak dünyadaki bütün insanlardan biri de benim.*" Tarih kitaplarından **Düşünce tarihi** adlı kitabımıza aktardığımız olay onun ruh soyluluğunu pek güzel ortaya koyar: "*Avidius Cassius adlı bir general imparatorun hasta olduğunu bildiğinden, imparator öldü haberini yayar ve kendini imparator ilan eder. Cassius'un askerleri sevdikleri imparatorun ölmediğini öğrenince ayaklanırlar, generalin başını kesip imparatora götürürler. İmparator buna çok üzülür: bir insanın ölümle cezalandırılması onun anlayışına uymaz.*" İmparator generalin başını getiren askerlere çıkışacak, bir daha böyle bir şey yapmamalarını söyleyecektir. Biz ona yalan söylemenin ne kadar kötü bir şey olduğunu anlatırdık diyecektir.

Savaş imgesinde saldırı birinci planda belirleyici de ol-

sa savaşmak biraz da katlanmaktır. Eskiçağ ahlaklarından pekçoğu ama özellikle Stoa ahlakı katlanmayı direnmenin ya da savaşmanın bir biçimi olarak belirler. Epiktetos bir köledir, efendisi ona kızar ve bacağını işkence makinasında bükmeye başlar, "*Dikkat et kıracaksın*" der Epiktetos. Bacak kırılınca da şöyle diyecektir: "*Ben sana demedim mi?*" Herkesin bir şeyler kazanmak için canını dişine taktığı bir dünyada filozofun üne ve zenginliğe aldırmaması biraz garip görünse de anlamlıdır. Kimsenin bir şey yitirmek istemediği bir dünyada "*Bilge kişi yaşamını yitirerek kazanır*" der Epiktetos. Burada bir kendini bırakıştan, bir yenilgiye başeğişten çok bir karşı koyma biçimiyle yüzyüze geliriz. Düşüncenin kavgası yumuşak ama kesindir. Bu yüzden filozof buyurucu bir tutumdan çok tartışmacı bir tutumu benimser, kavgasını ya da savaşımını da bu tutumun koşulları çerçevesinde temellendirir.

Platon'un diyalogları savaşan gerçek insanın kesinliklerle belirgin yumuşaklığını duyurur bize.. François Châtelet **Platon** adlı kitabında diyalogların önemini şöyle anlatıyor: *"Şiddet'le diyalog arasında, sözü bir öfke, tutku ya da sövgü çığlığı olarak düşünen kişiyle her an söylenilenleri bilmek isteyen, söylenilenin niçin söylenildiğini ve söylenilenin ne demek istediğini bilmek isteyen kişi arasında bir seçim yapmak gerekir."* Tartışma yoksa şiddet vardır, şiddet olacaktır. *"Konuşmayı göze alan ve kendisine yöneltilen karşıt görüşü benimseyen ve göz önünde tutan kişi kendinden kurtulur, duyguların bayağılığından, tutkulu bağımlılıklardan, ölüm korkusundan, denetlenmeyen geleneklerin ağırlığından, gündelik yaşamın getirdiği boş duygusallıktan kurtulur. Görür ki diyalogda ağır ağır gelişen söylemde bir başka dünya kurulur, kendi kesinliklerine kapatılmış, kendi açlıklarına bırakılmış bireylerin anlamsız ve kapkara gölgelerinin yıkıştığı bu gölgeler tiyatrosundan ayrı bir dünya kurulur."* Tartışmanın gücü gerçek anlamda gelişmenin ve bütünleş-

menin koşullarını sağlar. Demokrasi bilinci işte bu noktada önemli olur. Demokrasiler oyladıkları için değil tartıştıkları için demokrasidirler.

Diyalog olumlu yumuşaklığı getirir ya da önerir. Buradaki yumuşaklığı gevşeklikle karıştırmamak gerekir. Felsefenin dışına düştünüz mü kolay yoldan yani şiddetin yolundan çözümleme olanakları aramaya başlarsınız. Gerekçeniz de sağlamdır o zaman: dışarısı alabildiğine serttir, bu sertliğe sertlikle yanıt vermek gerekir. Dışarının sert olduğu doğrudur. Sokrates'i öldüren Atinalılar Aristoteles'i de Atina'dan kaçmak zorunda bırakmışlardı. Onun ölümü de Sokrates'in ölümüne benzer bir ölümdür belki de, iyi bilmiyoruz olup bitenleri. Düşünceyi öldürmek ya da en azından kovmak eski bir alışkanlıktır. Domitianus tüm filozofları Roma'dan kovacağı sırada Epiktetos başını alıp Nikopolis'e gitmiştir. Messalina, Seneca'yı Korsika'ya sürmüştü. Agrippina onu Neron'un eğitimiyle görevlendirdi. Seneca sonra Neron'un isteğiyle konsül oldu ve gene onun isteğiyle intihar etti. Sürülmek, öldürülmek, baskıda tutulmak filozof için yeni değildir. Onun yaşamı hep öyle sürecektir, insanoğlu kendisine çok dolambaçlı gelen savaşımı hafife alıp savaşı öngördükçe o yıkıcı koşullar hep sürecektir. Thomas Morus Londra'da başı kesilerek öldürülecektir. Vesalius ölüm cezasından kurtulacak, ona karşılık cezalandırılmak adına yükümlü kılındığı Kudüs yolculuğunda salgından ölecektir.

Gariptir, bu düşünen insanlardan hiçbiri siyasal bir kimlikle girmemiştir savaşıma. Platon'u bir yana bırakırsak, hiçbirinin yönetici olmak gibi, düzeni değiştirmek gibi bir telaşı yoktur. Bu telaş çok sonra başlayacaktır, özellikle Aydınlanma'yla başlayacaktır. Orada bile düşünür kişi yönetmekten çok göstermekten yanadır. Belirleyici olmak yönetici olmak istemekten daha korkunç bir şey mi? Bilgi insanı, doğrularını ortaya koymakla düzene ters düşmüştür. Çünkü her yeni doğru varolan düzeneği tehlikeye düşürecek bir yaşam formülü olarak iş görür. Yaşam düşünceyi belirler, dü-

şünce yaşamı dönüştürmeye kalkar. Böylece düşünen insan ister istemez siyasal bir ağırlık kazanır ve bu ağırlığı kazandıkça işi zorlaşır. Galileo Galilei düzenle yıkışmak isteyecek biri değildir, onun gözü göklerdedir, ancak doğrularını ortaya koyduğu anda düzenle yüzyüze gelir. Descartes, Galileo Galilei'nin başına gelenlerden korkuya kapılır, bu yüzden **Dünya** incelemesini gün ışığına çıkarmaz. Korkmuştur iyice. Oysa bir filozof din adamı, Digne piskoposu Gassendi, Galileo Galilei'ye bir mektup yazacak, mektubunda şunları söyleyecektir: "*Ey yüzyılımızın en onurlu insanı, sizi bekleyen yazgı karşısında büyük bir sıkıntı duyuyorum. Kilise görüşlerinize karşı çıkmaya kararlıysa bunu bir bilgeye yaraşır biçimde karşılayın. Yalnızca doğruyu aramak inancıyla yaşamış olmak size yetsin.*"

Düşünce önünde sonunda siyasal bir ağırlık kazanır. Yönetici açısından belki de en iyisi düşünmeden yaşamaktır, herkesin düşünmeden yaşamasıdır. Düşüncenin yaşamla kıran kırana savaşını Fransa'nın aydınlanmacıları başlattılar. Alman aydınlanmacıları siyasete dokunmayı pek istemiyorlardı. Almanya'da kültür gelişimlerinin gecikmesi orada aydınlanma deviniminin güdük kalması sonucunu getirmiştir. Aydınlanma döneminden çok önce Leibniz şöyle diyordu: "*Genellikle Almanya'da büyük bir yanlış yaşanıyor, bu yanlış soylu sınıfımızın, hatta akarcılarımızın İngilizlerde olduğu gibi bilime ya da Fransızlarda olduğu gibi manevi tartışmalara ya da düşünce yapıtlarına yönelmiyor oluşudur, yalnızca içkiye ve kumara yöneliyor oluşudur.*" Filozofa göre Almanya'da insanlar kadına ve paraya gönül vermişlerdir, gençlerin eğitimi tam anlamında rezilliktir, zaten gençlerin hemen tümü sefahata eğilimlidir. Bunlar yurtlarını da sevmeyen kimselerdir. Leibniz o gözlemini yaparken o günün koşulları içinde şu gerçeği gözden kaçırmıştır: bir toplumda fikir olgunlaşmadan fikirle ilgili eylem gerçekleşmez, fikrin yaşama geçmesi için bilinçlerin o çerçevede belli bir olgunluğa ermesi zorunludur.

Almanya'nın sıkıntısını Lucien Goldmann **Kant felsefesine giriş** adlı yapıtında şöyle anlatır: *"Toplumsal ve iktisadi gelişimin büyük ölçüde gecikmesi, iki yüzyılı aşkın bir süre boyunca güçlü bir sanayi ve ticaret burjuvazisinin hemen hiç olmayışı insancı ve usçu güçlü düşünce akımlarının filizlenmesini engelleyince, Almanya her şeyden önce gizemciliğe, duygusal ve sezgisel taşmalara açık oldu. Bu yüzden ülkede kendilerini çevreleyen halkla ya da toplumla gerçek ilişkileri olan insancı ve usçu yazar ve düşünürler ortaya çıkmadı. Yalnızlık büyük alman insancılarının yapıtlarında her zaman görülen başlıca temadır. Leibniz, Lessing, Hölderlin, Kleist, Kant, Schopenhauer, Marx, Heine, Nietzsche ve nicesi kendilerini anlamayan, ilişki kuramadıkları alman toplumunun ortasında tek başlarına dikilirler. Bu yüzden çoğunun gönlü kırılmıştır. Hölderlin, Nietzsche ve Lenau delirdiler, Kleist intihar etti. Klopstock, Winckelmann, Heine, Marx, Nietzsche yabancı ülkelerde gönüllü sürgün hayatı yaşadılar, Kant ve Schopenhauer kendilerini çevrelerinden yalıtan bir özgün insan yaşamı sürdürdüler. Lessing, Wolfenbüttel'de bir köşede öldü gitti; orada, yoksulluk yüzünden, cimri ve şımarık bir yerli zorbaya bağlanmıştı. Bu noktada Goethe tek gerçek ayrıcalık gibidir; ama bu dahi şairin İtalya'ya kaçışını ve Tasse'de sarayda yaşayışını anlatış biçimini düşününce bu ayrıcalık da iyice sorunlu duruma gelir. Heine* **Almanya'da felsefenin ve dinbilimin tarihi** *adlı yapıtının bir yerinde alman insancılığını gerçek doğal ortamlarının uzağında, odanın bir köşesinde bırakılan istiridyelere benzetti. Onlar denizlerin uzak devinimlerini duyarlar, durmadan açılır kapanırlar, ama tümüyle yabancı bir ortamda devinimleri yersizdir, anlamsızdır."*

Buna karşılık fransız aydınlanma düşünürleri tam anlamında siyasal ve toplumsal bir yükümlenme içine girmişlerdir. Yeni bir toplum düzenini öngörürler, bu yeni düzenin

ne olup ne olmayacağını enine boyuna tartışırlar. Böylece onlar felsefenin ya da genel olarak düşüncenin etkin eylemini gerçek anlamda ilk kullanan kişiler oldular. Bu düşünce savaşçılarını besleyen pekçok düşünce kaynağı vardı. Bir yandan Descartes, bir yandan daha öncekiler yani Rönesans'ın çalışkan aydınları, bir yandan Locke ve deneyci ingiliz düşünce geleneği onlara düşünceyi etkin bir silah olarak kullanmanın ve böylece toplumu dönüştürmenin yollarını açtı. Aydınlanma felsefesi yüzeysel bir felsefe olsa da güçlü bir dönüştürücü olmayı başarmıştır. Onun açtığı yoldan, özellikle de Rousseau'nun açtığı yoldan yeni savaşçılar, Marx'lar, Comte'lar ve daha başkaları gelecektir. İnsanlar düşünceden payını almamış bir takım yönlendiricilerin ya da yöneticilerin belirleyiciliğinde özellikle değer kılıfına sokulmuş bir takım iktisadi nedenlerle birbirlerini boğazlarken filozof dediğimiz adam savaşını ya da savaşımını düşüncenin koşullarında geliştirmeye çalışmış, dünyayı dönüştürecek düşünceyi gene dünyanın verilerinden giderek üretmenin yollarını aramıştır.

Gerçek savaş anlamını yaşamın gereklerinden alan düşüncenin savaşıdır ya da savaşımıdır. Bu savaş, bu savaşım uzun yüzyıllardan beri *insanın daha da insanlaşması* yolunda bir yavaşlayıp bir hızlanarak sürüyor. İnsanoğlu kendine karşı giriştiği bu savaşı kazandığı zaman dünyaya bütün rahatlığıyla yerleşmiş olacak. Kanlı savaşlar, toplumların toplumlara egemen olmak için ya da daha doğrusu toplumların toplumları sömürmek için giriştiği savaşlar ancak bir bilinç yetkinliğinde anlamını yitirebilir, bu yüzden insanlığın yüksek düzeyde bilince ulaşması aynı zamanda ona mutluluğunun kapısını açacaktır. Gelecek zamanların kanlı savaşlardan arınmış, kanlı savaşları unutmuş zamanlar olacağı konusunda inancımız tamdır. Durmadan gelişen insanlık yaşam için kavgada kendini daha üst bir düzeyde varedebilmek için savaşın dışında yollar arayacak ve bulacaktır. Ancak, öyle görünüyor ki, insanın kendisiyle savaşı ya da savaşımı hiç

bitmeyecek. Her zaman biraz daha iyiyi sağlayarak uzun zamanlar boyu sürecek ya da daha doğrusu sonsuza kadar sürecek.

SAVAŞ NEDİR

Homeros *"Savaş insanların işidir"* diyordu. Gerçekten, savaşmak insan türünün bir özelliğidir. Hayvanlar dünyasında bazı tür içi çekişmeler varsa da bunlar katliam boyutunda değildir. Hayvan en azından varoluşunu türdeşiyle kanlı bir biçimde hesaplaşmaya adamış değildir. Ben bunun böyle olduğunu sanıyorum, ama konuyu yakından bilen biri bunun böyle olmadığını, bazı hayvan türlerinin tıpkı insan dünyasında olduğu gibi birbirini yoketme sınırında kavgaya girdiğini söyleyebilir. Bu hiçbir şey değiştirmez, çünkü katliam hayvana, hayvanın herhangi bir türüne yakışsa da insana yakışmıyor. Adını *İnsan* koymuş olan bir varlığın yaşamını daha iyi koşullarda sürdürebilmek için türdeşini boğazlaması bağışlanır bir şey değildir. Evet ama, insan gerçek anlamda savaşan bir varlıktır yani türdeşini yoketmeye yönelebilen bir varlıktır. İnsanoğlu türünün koşulları ya da olanakları çerçevesinde geliştirdiği usunu ilerleme adına kullanırken yazık ki türünü yokedici eylemlere de girişmektedir. İnsanlığın ilerleme süreçleri her zaman zedelenmelerle gerçekleşti. İnsanlık korkarak ve korkutarak gelişimini sürdürdü. Savaşın tarihi buna göre insanlığın tarihi kadar eskidir. İnsan insan olmaya savaşarak ya da kendini yiyerek başladı da diyebiliriz. Savaş yüzyıllar boyunca öyle bir yasallaştı ki, tek

kişiyi öldüreni insanlar katil diye nitelendirirken çok kişiyi öldüreni kahraman olarak kutsadılar. Aşkta ve savaşta her türlü silahın yasal olduğu görüşü bugün neredeyse dünyanın her yerinde geçerlidir.

Bu arada tarihten bu yana bizim burada yaptığımız gibi savaşı kötüleyenler oldu, savaşın insana yaraşır olmadığını bağıra bağıra söyleyenler oldu. Dünyayı geçmişten geleceğe taşıyanlar düşünen insanlar olmuş olsaydı bu bağırışların bir yankısı olabilirdi. Evet, çok kişi savaşı aşağıladı. Örneğin Fénelon *"Savaş insan türünün onurunu kıran bir kötülüktür"* dedi. Schiller savaşın savaşı beslediğini söyledi. Bir latin atasözü savaşın yasadışı koşulları kendiliğinden getirdiğini göstermek adına şöyle der: *"Silahların arasında yasalar suspus olur."* Eski bir çin atasözü daha acı söylemiştir: *"Savaş insan etini toprağa yedirmektir."* Dün olduğu gibi bugün de insan türü savaşlarla kendini yokeden tek tür olma özelliğini gösteriyor. Savaş bugünün teknolojik olanakları çerçevesinde kitlesel yoketme girişimi anlamı kazanmıştır. Bugünün savaşları zaman zaman yüce amaçlarından uzak düşen insanlığın insanöldürme heyecanını karşılıyor. Savaşanlar savaşlarıyla toprağı verimli kıldıklarına inanıyorlar. Oysa toprak verimli olmak için savaşanların kanını değil, filozofların, bilim adamlarının, sanatçıların alınterini bekliyor.

Bu durumda insanın kendine dönmesi, kendini yeni baştan gözden geçirmesi gerekiyor. Ancak bu kendini gözden geçirme işinin bir bilinç işi olduğunu, dile kolay bir iş olduğunu söyleyebiliriz. Bugünün yaşam koşulları içinde siyasal bilincin bilimsel bilinci ve felsefi bilinci iyiden iyiye geride bırakmış olduğunu görüyoruz. Daha da can sıkıcı ya da umut kırıcı olan bilimsel bilincin ve felsefi bilincin teknolojik bilince ve siyasal bilince uyarlanarak gücünü hızla yitiriyor olmasıdır. Daha açık konuşmak gerekirse, bilim ve felsefe teknoloji ve siyaset ortaklığının peşine takılmış ya da yörüngesine girmiştir. Bu koşullarda savaşın önünde so-

nunda insan yaşamını belirler durumda olması bizi şaşırtmamalıdır. Bugünün yaşam düzeninde çılgınlık ussallığın yerini almış görünüyor. İleri teknoloji bir çığ gibi büyüyüp geliştikçe insanlığın yüce değerleri geriye düşüyor ve insan çok yerde kendi ipini elinden kaçırmış bulunuyor. Saatlerce havada kalabilen uçaklar çok kötü düzenlenmiş ve insani özelliklerinden iyiden iyiye arınmış havaalanlarına iniyorlar. Bir havaalanında sizi kabalıklar yolcu ediyor, bir başka havaalanında sizi kabalıklar karşılıyor. Bu yüzden, uçaktan korkan üç kişiyse havaalanından korkan yüz kişidir. Bu koşullarda savaş bizim için hiç de şaşırtıcı olmuyor, siyaset tüm ilkelerini yitirmiş bir canavar görünümüne büründükçe savaş edebiyatı ve savaş heyecanı büyüdükçe büyüyor. Bilim ruhundan uzaklaşmış teknisyenler ve cahillikte hemen her kesimin insanını geride bırakabilen siyaset adamları bir takım çıkarlar uğruna ya da hiç uğruna dünyayı kana bulayabiliyorlar. Bazen insanöldürme tasarımları insan usunu iyiden iyiye zorlayacak biçimde büyük oluyor. Bu yüzden örneğin Hiroşima bizim için bir gerçeklik olmaktan çok, kavrayışımızı iyiden iyiye aşan bir düştür ya da bir karabasandır. Demirin alev alev yanışını kolay kolay kavrayamayız, ancak tasarlayabiliriz.

Pekiyi, savaş nedir? Savaşı genel olarak *"Devletler ya da toplumlar arasında silahlı kavga"* diye tanımlayabiliyoruz. Ancak bu tanımda içimize sinmeyen bir şey var: toplumların kavga ediyor oluşu bize pek gerçekçi görünmüyor. Gerçekte kavga edenler toplumlar değil devletlerdir, devletlerin başında bulunanlardır, yürütme erkini ellerinde tutanlardır. Savaştan yararı olanlar egemenlerdir. Onların egemenlik istemi iki boyutludur: onlar kendi toplumlarının bir kesimine egemen olurken başka toplumlara da egemen olmak isterler: kendi toplumlarında egemen oldukları insanları bir takım kutsal sözlerle heyecana getirip başka toplumların üzerine salarlar, başka toplumların insanını öldürmeye gönderirler. Bugüne kadar hiçbir toplum bir başka topluma

düşman olmamıştır. Ne Romalılar Kartacalıların düşmanı oldular ne Almanlar Fransızların düşmanı oldular. Ne Persler İonia'lılara düşmandılar ne Makedonyalılar Yunanlıların kanını içmeye hevesliydiler. Toplumlar bir takım düzmece değerler adına birbirlerine düşmanmış gibi gösterilmekteler. Yüce kavramları belirleyen bir takım terimleri kullanarak, insanların onuruna seslenerek insanları birbirleri üzerine saldırtmak yöneticilerin en eski alışkanlığıdır. Toplumlar ya da halklar ya da uluslar savaşmazlar, savaşta kullanılırlar.

Savaşın temeline konulan yüce kavramlar gerçekte savaşmak istemeyen kişilere ya da topluluklara karşı bir tehdit ögesidir. Hele şu zamanda, XXI. yüzyılın başlarında, insanın kendi üzerine epeyce bilinçlenmiş olması gereken bir zamanda insanların sözde yüce değerler adına hoplaya zıplaya savaşa gidebileceğini düşünmek çocukluktur. İnsanlar dün de bugün de ya kandırılarak ya tehdit edilerek savaşa sürüldüler. Geçenlerde bir gazetede Irak saldırısının eşiğinde Türkiye'ye gelmiş olan bir sinema oyuncusuyla. John Savage adlı bir oyuncuyla yapılmış bir röportaj yayımlandı. O röportajda gazeteci soruyor: *"Hollywood'da birçok ünlü sinemacı Amerika'nın Irak'a müdahalesine karşı çıkıyor. Siz de karşı mısınız?"* Yanıt çok ilginç: *"Eğer kendinize insanım diyorsanız her türlü savaşa karşı çıkmalısınız. Amerika'da birçok insan bu savaşa karşı. Ama ülkemizi yönetenlerle amerikan halkını birbirine karıştırmayın. Ne yazık ki amerikan halkının politikacılar kadar gücü yok."* Bu son cümle trajedinin düğüm noktasıdır. Bir takım yarar ya da çıkar nedenleri adına başın gövdeden kopmuş olduğunu, başın gövdeyle ilişkili olmadığını gösterir.

Toprak işgaline dayanan askeri imparatorluklar dönemi bitmiş, iktisadi imparatorluklar dönemi başlamıştı. Ele geçirerek egemen olma usullerinin yerini iktisadi bağlarla bağlayarak egemen olma usulleri almıştı. Kısacası, bir süredir işgal etmeden sömüren iktisadi imparatorluklar dünyanın toplumsal ve siyasal akışını etkiliyorlardı. Birdenbire bir şey-

ler değişti. Öyle görünüyor ki bugün askeri imparatorlukların yeniden yaşama geçmeye başladığı gerçeğini yaşıyoruz. Buna göre bugün hemen herkesin körü körüne boyun eğmeye karşı duran bir bilinçle, hayır demeyi bilen bir bilinçle donanması gerekiyor. İnsanlar bu düzeyde bilinçlendikleri zaman savaşların sonu gelmiş olacaktır. Tarih hiçbir zaman geriye sarmadığına göre, eski biçimler bir süre sonra dirilip yeniden yaşama geçme şansını hiçbir zaman elde edemediğine göre askeri imparatorlukların hortladığını düşünmek elbette bir yanılgı olacaktır. Tarihte pekçok kişi, özellikle tarih bilincinden yoksun olmanın getirdiği bir rahatlıkla ve anlaşılmaz bir geçmiş özlemiyle ya da gereksinimlerin zorlayıcılığı altında eski biçimleri yaşama geçirmeye yeltenebilmiştir. Bugün birilerinin işgalci askeri imparatorlukları diriltmek istemesi boşuna bir çabadır.

İnsanlar insan olmanın anlamını tam olarak kavrayabildikleri zaman, insan olmak adına kendilerini ortaya atmak gereksinimi duyabildikleri zaman bu açıdan çok şey değişecektir, savaşların da yavaş yavaş sonu gelmiş olacaktır. Buna göre her şeyden önce bizler savaşı insan türünün vazgeçilmez bir özelliği, zorunlu bir yaşam biçimi olarak görme rahatlığını bir yana bırakmalıyız. Savaşma eğilimi insanın düşünme yetisi, konuşma yetisi, gülme yetisi gibi özgül bir özelliği değil. Bugünün yaşam koşulları içinde bilinçsizlikle tambilinçlilik arasında yer alan insan dünyası yetkin bir bilinç düzeyi oluşturmaya doğru geliştikçe savaş duygusundan uzaklaşacaktır. Evet, gerçekten, insan olmak bugün için yarı yolda olmaktır. Yarı yolda olmayı bir yazgı gibi benimsemeden geleceğin güçlü insanını önce kendimizde yaratmaya çalışmalıyız. Şunu bir ilke olarak benimsemeliyiz: savaşın gerekçesi olmaz.

İnsan yaşamının doğa yasası kadar kesin bir temel kuralı vardır: şiddet şiddeti doğurur. Buna göre savaş gerçekte kendisinden yarar umana da çokça yararlı bir girişim değildir: kısa vadede yarar getirse bile uzun vadede zarar verir.

İngiliz devlet adamı Sir Austen Chamberlain *"Savaşta kazananlar yoktur, yalnız yitirenler vardır"* diyordu. Savaşla kısa vadede bir takım kazançlar elde edebilir, ancak bunun çok pahalı kazançlar olduğu bir zaman sonra görülecektir, özellikle ahlaki yaşamın koşulları çerçevesinde görülecektir. Bir alman atasözü şöyle der: *"Savaş bir ülkeye üç ordu bırakır: bir sakatlar ordusu, bir ağlayanlar ordusu, bir hırsızlar ordusu."* Savaşta yitirenler öncelikle savaşı açanlar değil savaşa sürülenlerdir. Savaşa sürülenler yıkıma uğradıkça onların sırtında yaşayan egemenler de doğal olarak sıkıntılara düşeceklerdir. Savaşlardan çıkmış toplumlar çok zaman ringlerde birbirini döve döve bitkin düşmüş boksçulara benzerler. Kimin yenmiş kimin yenilmiş olduğu bir takım ölçülere göre belli de olsa gerçekte pek belli değildir.

Savaş insanoğlunun onurunu zedeliyor, onu kendi gözünde küçük düşürüyor. En büyük şiddet kaynağı olarak savaş insanın insan olma dilekleriyle tersleşiyor. Birilerinin zaman zaman savaşı yüceltmeye çalışması savaşı yüce kılmaya hiçbir zaman yetmeyecektir. Benito Mussolini şöyle diyordu: *"Tüm insani güçleri en yüce gerilimine yükselten ve kendisiyle yüzyüze gelme yürekliliğini gösterenlere soyluluk damgasını vuran yalnızca savaştır."* Joseph de Maistre şöyle diyordu: *"Savaş kendinde kutsaldır, çünkü bir dünya yasasıdır."* Daha önce ingiliz düşünürü Ruskin şöyle demişti: *"Size savaşın tüm sanatların kaynağı olduğunu söylediğim zaman demek istediğim şey onun insandaki tüm büyük erdemlerin ve yetilerin kaynağı olduğudur."*

Kim ne derse desin, savaş birden çok toplumun maddi ve manevi olanaklarını yutan bir canavardır. Savaş insana şiddetin yararını öğretmeye çalışır. İnsanoğlu toprağı kanıyla değil başarılarıyla güzelleştirmelidir. Savaşta yenenler de yeniktirler, onlar yenik olduklarını bir gün çocuklarının öfkelerinde, bunalımlarında, umutsuzluklarında görür ve tanırlar. Savaşın mantığı gariptir: savaş bittikten sonra da süren

şeydir. Savaşın kendinden çok uzadıkça uzayan sonuçları önemlidir. Hiçbir barış savaşın açtığı yaraları kapatabilecek güçte değildir. Savaş biter bitmez başlayan şey görünüşte barıştır ama gerçekte savaşın en korkunç evresidir. İnsan olmak savaşa hayır demekle başlar. İçimizdeki o küçük insanı, hayır demeyi bilmeyen, gündelik bilinçle yaşamını sürdüren o zavallı insanı öldürmeden savaşlardan kurtulamayız.

DAYANIŞMA VE SORUMLULUK

Toplumsallığın temellerini öykünme olgusunda arayan Gabriel Tarde en güçlü dayanışmanın hayvan toplumlarında görüldüğünü söylüyordu. Bilinçli insan için dayanışmanın hayvanlardakinden oldukça ayrı bir anlamı vardır. İnsan yalnızlığı da birlikteliği de üst düzeyde yaşayan bir varlıktır. Yalnız olduğumuz için birlikteyiz, birlikte olduğumuz için yalnızız. Yalnızlık da birliktelik de insan olmanın temel koşulları arasındadır. Ayrıca yalnız olmayı beceremeyen birinin büyük birliktelikleri yaşayabileceğini düşünmek oldukça zordur. Büyük yalnızlar topluma ve giderek insanlığa büyük ölçüde yerleşmiş kimselerdir. Zayıf insanlar yalnız kalamazlar, kim olursa olsun *birileriyle olmak* isterler. Başkası onlar için zorunlu bir gereçtir ama gereçtir. Oysa insan yalnız kalmalı, yalnız kalabilmelidir. Gerçek insan elbette varlığının oluşumunu *kozasını öre öre* gerçekleştirecektir. Çokları kafalarındaki yüce amaçlarını yıllar yılı hamal gibi kafalarında taşıyarak kalabalıklar içinde eriyip giderler.

Rilke **Genç bir şaire mektuplar**'ın bir yerinde şöyle der: "*Zorunlu olan bir şey vardır: yalnızlık. Büyük iç yalnızlık. Kendine gitmek ve saatlerce kimseyi görmemek, yapılması gereken işte budur. Yalnız olmak çocuk nasıl yalnızsa...*" Yalnızlığa gidip gelmek, yalnızlığa konuk olmak.

uzun süre yalnızlıkta barınmak, kimsesi yokmuş gibi, kimsesi hiç olmayacakmış gibi ya da olmamalıymış gibi olmak. Tak kapı *ben geldim* diye kendine gitmek, kendinde uzun uzun kalmak. Madem ki koskaca dünyanın özü bizde içkindir, diye düşünebiliriz Montaigne gibi, o zaman ne diye evrensel gerçekliği kendi dışımızda bir yerlerde aramaya çıkalım? Öte yandan, unutmamamız gereken bir şey var: yalnızlık insan için gerekli de olsa insan yalnızlık için yaratılmış değildir, onun başkaları arasında bir yeri, başkalarıyla beliren bir anlamı olmalıdır. Teilhard de Chardin olumsuzdan giderek olumluyu ortaya koyar ve şöyle der: "*İnsan ruhu yalnız olmamak için yaratılmıştır.*" Ya da hıristiyan düşünürü Gabriel Marcel'in dediği gibi "*Varolmak birlikte olmaktır*".

İnsan yaşamının birlikteliğe zorunlu oluşu en güzel en özgül biçimlerde aşkta kendini gösterir, özellikle de sevgiliyle bütünleşme ya da hatta sevgiliye sığınma duygusunda kendini gösterir: "*Uyumak, göğüslerinin gölgesinde sereserpe uyumak / Bir dağın eteklerinde dingin bir hamakta uyur gibi*" der Charles Baudelaire bir şiirinde. İnsan sevgilinin göğüslerinin gölgesinde uyurken de yalnız olabilir, kendini yapayalnız duyabilir. Belki de onun en çok yalnız olduğu yer orasıdır. En çok birlikte ve en çok yalnız olduğu yer. Öznelliğin kırılmaz kabukları ya da yıkılmaz duvarları bizi başka bir dünyayla bütünleşme konusunda yarı yolda bırakabilir. Sanatta olmak gibi aşkta olmak da hep yarı yolda olmaktır. Yolun öbür yarısını yürümeye kalktığımızda sanrılı imgelerle karşılaşabiliriz. Yalnızlık da yalnızlıktan kaçış da insan içindir. Bir gülüşte yakaladığımız şey bir gülüşte yenik düştüğümüz şeyle özdeş gibidir. Bu yüzden insan belki de en büyük birlikteliklerde bile yalnızlığını aşamayacaktır ve belki de o büyük birliktelikler birer oyundan, kendimiz için oynadığımız bir gölge oyunundan başka bir şey değildir. Ancak öbür yanımız her zaman bir başkasını, başkalarındaki o eşsiz dünyayı arayacaktır, bunun için dayanışma tasa-

rıları geliştirecektir. Panait İstrati'nin dediği gibi: "*İşte ben buyum: yalnızlık ve dayanışmayım.*"

Yalnızlık'ım çünkü ne olursa olsun kendim'im. Dayanışmayım, çünkü kendime yetmiyorum, en azından kendime yetmediğim duygusu içindeyim. Aristoteles'in dilimizden düşmeyen o *zoon politikon* belirlemesi işin yalnızca bir yüzünü gösterir, öbür yüzünde işin tam tamına bir bulanıklık, tam anlamında bir karmaşa, iyiden iyiye gelişmiş bir ne olduğu bilinmezlik vardır. Bir çırpıda görülemeyecek çok özel bir derinlik vardır. İnsan türü için dayanışma gereklidir, buna kimse hayır diyemez. Ama kimselere götüremediğimiz yanımız ne olacak? Ayrıca dayanışma da kolay değildir. Genel olarak insanın bencillikle özgecilik arasında salınıp durması onun dayanışma konusunda büyük güçlükleri olduğunu gösterir. Bencillik bir kültür sorunu mu ortaya koyar yoksa doğamızda mı vardır? Belki de ilkin bunu çözmek gerekecek. Belki de hiç çözmeye kalkmadan onu aşmak gerekecek. Ne olursa olsun değerler düzeni bize *gerçek anlamda insan* olmanın bencillikten özgeciliğe doğru ilerleme duyarlılığında olduğunu gösterir. Aristoteles *Ethika Nikomakheia*'nın 9. kitabında, 8. bölümde şöyle diyordu: "*Çünkü başkasından sürekli olarak daha çok adalet, ölçülülük ya da erdem edimlerinde bulunmaya çalışan, kısacası her zaman kendine güzeli ayıran biri varsa kimse onu bencil diye nitelendiremez ve kınayamaz.*"

Dayanışma gönüllü bağımlılıktır ve gerçek dayanışma çıkarlarla değil sorumlulukla ilgilidir. Çıkar ortaklıklarına dayanışmadan daha başka bir ad verilmelidir. Bir mafya topluluğuna dayanışmalı topluluk diyebilir misiniz? Üç kafadarın bir bakkalı soymak için işbirliği yapmasına dayanışma diyebilir misiniz? Dayanışma karşılıklı anlaşmadır, ahlaki yükümlenmeyi zorunlu kılar ve topluluk ya da toplum adına kişisel yararı dışa atar ya da eşitlikçi bir kavrayışla düzenler. Bu bizi en geniş çerçevede evrensel sorumluluğa bağlar. Ben ancak sevdiklerimin haklarını savunurum, başkaları beni il-

gilendirmez diyebilir miyiz? Yunan atasözünde olduğu gibi "*Hepimiz aynı teknede kürek çekiyoruz*", bu durumda birimizin sorunu tümümüzü ilgilendirecektir: kürekçilerin en sevimsizi bile bizdendir. Dayanışma böylece yarar sağlar ama özünde ya da çıkış noktasında yararcı değildir. Dayanışma bilinci, buna göre her durumda sorumluluk duygusunu gerektirir, bunu yaparken yarışma ya da rekabet fikrini geriye iter. Dayanışmanın temelinde şu ilke yatar gibidir: birinin başarısızlığı bir başkasının başarısını sağlamaz ya da birinin başarısı bir başkasının başarısızlığını gerektirmez.

Toplumsal yaşama zorunlu olan insan için dayanışma kaçınılmaz bir koşuldur. Toplum sözleşmesinde dayanışma tüm özellikleriyle ve bu arada yararcı yanıyla yer alır. Ancak gerçek dayanışma biraz da toplum sözleşmesiyle gerçekleşenin ötesinde bir tutumu belirler. Gerçek dayanışmayla sağlanamayan şeyi toplum sözleşmesiyle elde edemezsiniz. Toplum sözleşmesi çok genel bir dayanışmayı öngörebilir ancak. Gerçek dayanışma yüreğin katılımını gerektirir, bir çeşit dostluk duygusunu gerektirir. Toplum sözleşmesinde özveri yoktur, gerçek dayanışmada özveri vardır, biri ya da birileri için bir şeyler yapma istemi vardır. Toplum sözleşmesi ussallıkta belirgindir, dayanışmada gönül işe karışır. Dayanışma toplum sözleşmesinin yerini tutamaz ya da onun açığını kapatamaz. Toplum sözleşmesi ayrı bir alanda hep birlikte insanca varolmanın incelikli koşullarını belirler. O yüzden toplum sözleşmesi ancak biçimsel dayanışmaya olanak verir, gerçek anlamda dayanışmaysa insanlararası yaratıcı ya da yapıcı güce olanak sağlar. Sözleşme de dayanışma da toplumsallığın gereğidir.

Toplumsal yaşam bir doğa yasası kadar kesin olan şu doğrunun üzerine kurulmuştur: birbirimizi sevsek de sevmesek de birlikte olmak zorundayız. Katlama insan için çok önemli bir gerekliliktir. Sözleşme katlanmayı büyük ölçüde zorunlu kılar. Dayanışmada da belli ölçüde katlanma sözkonusu olabilir. Biz çok zaman katlanmaya olumsuz bir anlam

veririz, onu edilginleşmeyle bir tutarız. Katlanmada edilginlik kadar etkinlik de vardır. Elbette hiçbir birey yaşamını yalnızca bir şeylere katlanarak sürdüremez. Katlanma yaşamın bir yüzüdür ancak: yaşamda her savaşım pekçok edimi gereksinirken katlanmayı da gereksinir. Toplumsal yaşam ben'in kendini her koşulda mutlak bir biçimde gerçekleştirdiği bir ortam değildir. Dayanışma insanlar arasında gönüllü bağımlılıksa, böylesi bir gönüllülük katlanmayı da gerekli kılacaktır. En büyük ve en güzel dayanışma bütün bir insanlıkla dayanışmadır. Toplumsal yaşam bizi bir ya da iki kişiye değil bütün bir insanlığa bağlar. İnsandan bir şey almak, insana bir şey vermek: gerçek insanın amacıdır bu. Sorumlu olmak bütün bir insanlıktan sorumlu olmaktır. Stoa'cı imparator filozof Marcus Aurelius "*Bir insandan kopmuş bir insan bütün insanlıktan kopmuş demektir*" diyordu. Her insan bizi ilgilendirmelidir, insanla ilgili özel ya da genel her sorun bizi ilgilendirmelidir. Bunu dedikoduculukla karıştırmayalım. Latin komedi yazarı Publius Terentius Afer'in kaleminden çıkmış olan şu satırlar insanın sorumluluğunu ortaya koymak açısından çok önemlidir: "*-O kadar boş zamanın mı var senin, kendi işine baksana, başkalarının seni hiç ilgilendirmeyen işleriyle neden uğraşıyorsun? / -Ben insanım, insanla ilgili hiçbir şey bana yabancı değil.*" Çağdaşımız André Malraux da buna benzer bir söz söyler: "*Yalnız beni ilgilendiren beni hiç ilgilendirmiyor.*"

Sorumluluk insanın en önemli ya da daha doğrusu tek gerçek yükümlülüğüdür. Sorumluluk bir yanlışı düzeltme ya da bir amacı gerçekleştirme yükümlülüğüyse bu yükümlülük evrensel uzanımlı olacaktır. Antoine de Saint-Exupery **Savaş pilotu**'nda "*Her kişi herkesin tek sorumlusudur*" diyordu. Sorumluluk yalnızca tek bilinçli varlık olan insan için sözkonusudur. İnsanın dışında hiçbir tür sorumlu değildir, yalnız insan sorumludur. Koruma içgüdüsü hiçbir biçimde sorumluluk anlamı taşımaz. Kim sorumludur sorusuna ve-

rebileceğimiz tek bir yanıt vardır: özgürce seçimler yapabilen sorumludur. Gerçek sorumluluk en küçük bir zorlamanın da uzağında gerçekleşir. Özgür seçişi sağlayacak bilinçten yoksun kişiyi sorumlu tutabiliriz ama onu sorumlu sayamayız: onun özgür olamayacağı bellidir. Bebeğini cami avlusuna bırakıp kaçan anne elbette sorumlu tutulabilir, ancak onun kendisini sorumlu kılacak bir bilinçten yoksun olduğu da tartışma götürmez. Sorumluluk istemliliktir, karar verebilme yatkınlığını ya da daha doğrusu yetkinliliğini gerektirir. Gerçek anlamda sorumlu kişiler hiçbir dış belirleme olmaksızın ya da her türlü dış belirlemeye karşın seçimler yapabilen kişilerdir.

Dayanışma sorumluluk sorununa bağlanırken sorumluluk sorunu da değer sorununa bağlanır. İnsan, değerleri olan ya da bir başka deyişle yüce amaçları olan bir varlıktır. Bu amaçlara topluca ulaşılabileceğini bilir o. İşte bu noktada kendini sorumlu duyar ve sorumluluğunun gereklerini yerine getirmeye yönelir. *"İnsan olmak her şeyden önce sorumlu olmaktır"* der Antoine de Saint-Exupery. Sorumlu olmak her şeyden önce kendinden sorumlu olmaktır. Kendi sorumluluğunu taşıyamayan insanlar başkalarından nasıl sorumlu olurlar? Sorumluluk bir zorunluluk değil bir seçim işi olduğuna göre her kişi önce kendi amaçlarıyla ilgili seçimler yapmak durumundadır. Kendinden ve başkalarından umutlu olan insan bu umudunu sorumlulukların dışında herhangi bir şeye dayandırabilir mi? Sorumsuzluğun kol gezdiği yerde umut da yoktur. Umut her zaman sorumluluklarla düzenlenen tasarımlardadır, umut buna göre her zaman gelecektedir, umut sorunu gelecekle ilgili bir sorundur, gelecek de ancak sorumlulukla oluşturulabilir. Geleceği bugünden giderek tasarlayan kişiler insanlığın gerçek sorumlularıdırlar. Bir romancı olduğu kadar bir umut ve sorumluluk filozofu olan Antoine de Saint-Exupery şöyle der:"*İnsan hem sorumlu hem umutsuz duyamaz kendini.*"

Böylece gerçek dayanışma sorumlulukların belirdiği ve

bu çerçevede bencilliğin aşıldığı yerde başlar. Dayanışma buna göre özveri ister. Bencillikte özveri yoktur. Bencil yalnız kendine özverilidir. Özverili olmak kolay değildir, insanın kendiyle ilgili bazı şeyleri gözden çıkarıp kendini kendinden başka bir şeye adaması kolay değildir. Özveri bencil eğilimlerimizi dizginleyebildiğimiz yerde olasıdır. İşte bu noktada özgeciliğin yasaları işlemeye başlar. Özgeciliğin koyulduğu yerde de gerçek birliktelik kendini gösterir. Demek ki gerçek adanma özgecilikte ortaya çıkar. Başkasının iyi durumda olması için çaba göstermek ya da daha genel anlamda insanlığın iyiliği için yaşamımızda bir şeylerden vazgeçmek kolay iş değildir. Auguste Comte özgeciliği bir *insanlık dini* kavrayışına kadar yaymayı denedi. İnsan için gerçek yaşam ancak böylesine bir adanmışlıkta olasıydı. "*İlke olarak aşk, temel olarak düzen, amaç olarak ilerleme*" diyordu Comte. Ona göre insanın iki doğal eğilimi vardı: kendi yararını düşünmeye dayanan bencillik ve başkalarının yararını düşünmeye yarayan özgecilik. Bu iki duygu tüm tarih boyunca insan yaşamını belirlemiş, insan ilişkilerini koşullamıştı. Ancak tarihin akışı içinde insan geliştikçe özgecilik bencilliğe üstün gelmeye başlamıştır. Bizim için önemli olan, başkası için yaşamak çabasını daha da geçerli kılmaktır.

İnsanlık başından beri ya da düşünce dünyasını düşünerek söylersek ilk filozoflardan bugüne kadar uzanan çizgi üzerinde *adanmış* bir yaşamı oluşturabilmek için kendine karşı savaş veriyor. Kolay kazanılacak bir savaş değil elbette bu. Evet, insan ta o zamanlardan beri çıkar ortaklıklarının ötesinde gerçek insani dayanışmayı sağlayabilmek için kendinde çıkış yolları arıyor. Bencillikle özgecilik arasındaki hesaplaşma ya da yıkışma henüz sonuna gelmiş değil. Çok yerde yüce hazların tadına varamamış insan yaşama kabasaba ölçülerde el koymuş durumda. Bu insan yüce değerlerle ilgili alanlarda bile egemen, basitliğiyle ve sıradanlığıyla egemen; bu insan böylece yüce değerleri bile çıkarına kul-

lanmaya çalışıyor. Dünyada en büyük kurtuluş insanın küçüklüklerinden kurtuluşu olacak. Bilim, sanat ve felsefe uzun yüzyıllar boyu insana ne olduğunu ve ne olmadığını bütün ayrıntılarıyla göstermeye çalıştı, ona daha neler yapabileceğini ve bu arada neleri yapmaması gerektiğini öğretmeye çalıştı. Çok yerde bu üç alanın iyiden iyiye dışında yaşayan insan kendini ne kadar görebildi?

Bugün dünya insanı pek garip, pek bunaltıcı, pek verimsiz bir tekliğin içine hapsolmuş görünüyor. Dünyanın her yerinde aile küçüldü, küçüldü, küçüldü ve parçalandı. Toplumsallık açısından insanlığın bugünkü görünümü hiç de iç açıcı değildir. İnsan yoğun bir kopmuşluk içinde ve tam bir bencillikle bir kişilik dünyasını örüyor, daha doğrusu örmeye çalışıyor. Bu durumda onun bilime, felsefeye, sanata da gereksinimi kalmamıştır. Çıkar toplaşmalarını bir yana bırakırsak bugünkü insanın gerçek bir dayanışma içinde olmadığını, hatta gerçek bir dayanışmadan yana olmadığını görürüz. İnsanın özüne aykırı uydurma savlar insanlığın varolan bütünlüğünü de parçalıyor, örneğin *evrensel insan* fikrinin karşısına hiçbir insani temeli olmayan ulusçuluklar çıkarılıyor, düşüncede hiçbir ciddi karşılığı olmayan postmodernlikler çıkarılıyor, yapısalcılıklar çıkarılıyor, benzeri saçmalıklar çıkarılıyor. Küçük insanın markalı Mesih kılığında dolaştığı bir dünyada bilimin, sanatın, felsefenin dar alanlara sığışıp kalmış olması doğaldır. Gene de tarihin o dalgalı akışı içinde insanlığın *kötü biçimde toplumsallaşmış* insandan toplumsal insana doğru hatta toplumcu insana doğru bir geçiş yapmış olması azımsanır bir gelişim değildir, hatta geniş zamanlara yayılmış, evrimsel oluşum içinde dağılmış bir devrim diye de nitelendirilebilir. (Her ne kadar devrim olgusu dar zamanlar için düşünülüyor olsa da.) Öyleyse bugünkü bunalımı insanlığın zaman zaman içine düştüğü ve yaşandığı sıra belki de kesin bir açmaz gibi görünen geçici sıkıntılarından biri olarak değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

İnsanlar arasında gerçek dayanışma bugün dünyanın her yerini ayrık otu gibi sarmış olan küçük insanın bittiği yerde başlayacak, bu arada sermayeciliğin yeni bir düzene dönüşüm koşulları gerçek anlamda yetkinleşmiş insanın habercisi olacak. Yaşam bugünkü koşullar içinde özveri adına, dayanışma adına, adanmışlık adına çok şey sözvermiyor. Tersine bugün insanın yeniden bir dağılma, bir parçalanma, bir kendini kendinden uzaklaştırma dönemine girdiğini görüyoruz. Kaba değerlere yönelik hırslar, elde ettiğinden daha da çoğunu elde etme çılgınlıkları, bencillik adına her türlü değertanımazlığın etkin kılınması bugünün alışkanlıkları arasında yer alıyor. Dünyanın her yerinde insanı yeterince tanımayan insanlar yaşamın bütün alanlarda etkin olmuş görünüyorlar: güldürmeyen komediler, düşündürmeyen felsefeler, çirkin reklamlar, sözde aşklar, sefil mafyalar, teknolojiye adanmış bilimsel etkinlikler, çarpıcı ve derinliksiz sanat yapıtları, yoksulu soymaya dayalı toplumsal kıskaçlar, hiçbir gerçek değeri duyurmayan ünler ve unvanlar... ortalığı kasıp kavuruyor. Yarar değerleri bütün değerlerin, ahlak değerlerinin de sanat değerlerinin de yerini almış durumda. İnsanlar çok yerde basitlikleriyle, ilgisizlikleriyle, bayağılıklarıyla övünebiliyorlar. Bütün bu oluşumları gerçekleştirirken insan kendini yüce bir varlık olarak duyuyor mu? Olabilir mi hiç! Bu durumda aşağılık duygusu insan olmanın kaçınılmaz koşulu durumuna geldi neredeyse. Bu durumda gerçek bir dayanışmadan sözetmek olanaksız. Gene de insan bir yetkinliğe doğru, daha da insan olmaya doğru ağır ağır aralıksız ilerliyor. Yarının insanı gerçek anlamda toplumsallaşmış yani gerçekten dayanışan insan olacak.

FELSEFE EĞİTİMİ YA DA BİLİNCİN DÜZENLENMESİ

Felsefenin çok eski bir sorunu Yeniçağ'ın eşiğinde yeni bir biçim altında kendini duyurdu. Bu sorun Platon'culukla Aristoteles'çilik arasındaki bitmez tükenmez kavganın değişik bir biçimiydi: insan bireyi düşünmeye özelden yola çıkarak mı genelden yola çıkarak mı yöneliyor? Sorun fikirler doğuştan mı gelirler yoksa sonradan duyu organları aracılığıyla yani dünya deneyleriyle mi elde edilirler sorununun bir başka anlatımıdır. Yeni düşüncede Locke'un öncülük ettiği Aristoteles'çi kesime göre çocuklar düşünmeye özeli temel alarak başlarlar. Leibniz'in öncülük ettiği kesim bunun tersini düşünür, onlara göre çocuklar ve dili iyi kullanamayanlar "hayvan" gibi "bitki" gibi genel terimlerle konuşurlar. Klasik usçulukla klasik deneycilik arasındaki çelişki düşünce tarihinde bitmez tükenmez ve biraz da verimsiz bir çekişmeye yol açmıştır. Bugün bu çekişme uzlaşmacı bir hava içinde eski hızını yitirmiş gibidir. Bugün bizler ne mutlak usçuluktan ne mutlak deneycilikten sözedebiliriz. Bu değişimde çağdaş ruhbilimin elbette büyük bir katkısı olmuştur. Çağdaş ruhbilim bilinci bir *ben* ve *ben olmayan* ilişkisinin ürünü olarak belirleyip bu iki bakış açısını da

dışlamamız gerektiğini duyurdu bize. İlk bakışta orta yolculuk gibi görünebilecek olan ama orta yoldan çok daha anlamlı bir gerçeği duyurmakta olan bu yeni bakış açısı herhangi bir sav olmaktan çok ötede yeni insanın daha yetkin bir çerçevede çok önemli bir saptamasıdır. İlkel bilincin ne bireyi birey olarak ne de cinsi ve türü en genel kavramlar olarak belirleme yatkınlığı vardır. Bireyle, türle, cinsle ilgili kavramların ya da bir başka deyişle özel ve genel kavramların yani bütün kavramların ancak gelişmiş bir zihin için sözkonusu olabileceği kesindir. Bu gelişimin oluşmakta olan demokrasi bilincini kökten açıklayan bir gelişim olduğunu söylemek yanlışa düşmek olmayacaktır. Hem dünyada olmak hem kendi olmak: yeni insanın temel kavrayışı bu gerçeğe dayanıyor.

Evet, çağdaş ruhbilimin buluşları bizi yaşamımız konusunda epeyce aydınlattı, bu arada doğal olarak bizi eski yanılgılarımızdan kurtardı. Bilincin gelişimini gözlemlediğimizde sorunun *doğuştan fikirler mi edinilmiş fikirler mi* tartışmasından çok başka bir biçimde ortaya konulması gerektiğini hemen kavrarız. Bilinci eski düşüncelerde olduğu gibi bir biriktiren olmaktan çok bir dönüşen ve dönüştüren olarak görmemiz gerekir. Bilinç bir bakıma tümüyle bellektir, ancak onu işlevleri açısından ele aldığımızda onun bellekten daha çok bir şey olduğunu sezeriz. Ribot bu bakımdan şu belirlemede bulunur: *"Zihin belirsiz'den belirli'ye doğru ilerler. Belirsiz genel'le eşanlamlı alındığında başlangıçta ortaya çıkanın özel olan olmadığı benimsenecektir, ancak terimin gerçek anlamında genel olan olmadığı da benimsenecektir; bu bir kesinliksizliktir. Bir başka deyişle dersek, zihin algı anını ve algının bellekteki doğrudan doğruya sunumunun anını aştığında ortaya çıkan şey oluşan bir imgedir yani özelle genel arasında bir arayerdir, onun da öbürünün de doğrusuna katılır, o karmaşık bir basitleştirmedir."* Öncelikli ögenin imge olduğunu, bir algısal veri olarak imge olduğunu bilmek, imge-

nin kavrama temel olan veri olduğunu unutmamak gerekir. Kavramlarımızı ya da fikirlerimizi doğuştan getirmemiz olası olmadığına göre onların bir çırpıda bir dış etkiyle ya da bir çırpıda kendiliğinden oluşabileceğini düşünmek de olası değildir. Bilincin oluşum serüveni oldukça sancılı ve oldukça karmaşık bir serüven olmasaydı insan bir yandan acıyla andığı çocukluğunu yeniden yaşamak istemezken bir yandan bilincin ağırlığından kaçarak çocukluğuna sığınmayı düşünür müydü?

Çağdaş ruhbilimin bulguları bize klasik ülkücü bilgi kuramının da klasik gerçekçi bilgi kuramının da geçerli olamayacağını duyurur. Buna göre kendini deneysel düzeyde kurmakta olan bilinç kendi özelliklerini kendi yönelim koşulları çerçevesinde oluşturarak ilerler. Bu ilerleme en başta ilkel oluşum süreçleriyle başlar ve yetişkinin tam anlamında olgun bilincinin sağlanmasından geçerek bireysel yaşamın sonuna kadar sürer. Özel kavramların oluşumu da genel kavramların oluşumu da karmaşıktan basite doğru ya da düzensizden düzenliye doğru gelişen bu ilerleme içinde gerçekleşir, yoksa başlangıçta ne özel kavramlar ne de genel kavramlar vardır. Demek ki bilinçlenme konusunda bilinç ne tam anlamında belirleyici ne tam anlamında belirlenicidir, o hem bir belirleyendir hem bir belirlenendir. Bilinç kendini doğrudan doğruya kendi olarak dünyada ve dünyayla kurar. O hem bir dünyanın hem kendinin bilincidir, kendinin bilinci olmakla dünyayı, dünyanın bilinci olmakla kendini koşullar. Bilinç başlangıç noktasında tam anlamında bir koşullanmamış'dır. Ancak bu başlangıç noktası kuramsaldır. bilincin hangi noktada koşullanmaya başladığını kestirmek olası değildir. O koşullanmaya başladığı anda kendince bir özellik kazanır ve böylece aynı zamanda koşullayıcı durumuna geçer. Bundan böyle bütün bir yaşamı koşullanmış-koşullayan ya da daha doğrusu koşullanan-koşullayan olarak sürdürecektir. Oluşmaya başlamış bilinç için bir koşullanmamışlıktan sözetmek elbette olası değildir.

Kant'ın belirttiği gibi ilk adım deneyden gelir. Deney olmasaydı, daha doğrusu deneysel veri olmasaydı bilinç boş bir yönelgenlik ya da tam anlamında bir gücüllük olacaktı. Kant'ın benimsediği gibi doğuştan kavramlar değil ama deney verileriyle bilincin etkin gücünün ortak ürünü olan kavramlar yeni deney verilerini almakta ve kendine göre yorumlamakta belirleyici olurlar. Bilinç varolmak adına ilk adımlarını attığı andan başlayarak kendiyle ve dışla ilişkileri çerçevesinde kendi özelliklerini oluşturmaya yönelir. Bilincin içeriği bu çerçevede nesnellikle ve öznellikle belirginlir. Her bilinç hem öznel düzeyde kendinin bilincidir hem de evrensel düzeyde dış dünyanın bilincidir. Her bilinç geliştikçe daha da özelleşir ya da öznelleşir, bu arada en yüksek düzeyde nesnelliğe yönelir. Başlangıçta yani edim durumuna geçmemiş yönelgenlikte bilinç koşullanmamışlıkta belirginken ilk adım atışında o enaz kurulmuşluğuyla koşullanmışı ortaya koyar. Bilinç dediğimiz zaman aklımıza koşullanmış olan gelecektir. Koşullanmamışlık bir tasarımdan, bir düşünülmüş ilksellik ya da öncesellik durumundan ya da hatta bir öncesizlik durumundan başka bir şey değildir. Gerçekte her bilinç bir koşullanmış koşullanmamıştır. Tam anlamında koşullanmışlık onu nesneye indirgeyecekti, tam anlamında koşullanmamışlık onun için salt yönelgen olmak ya da salt gücül durumda olmak anlamına gelecekti, bir oluşmamışlıkta belirlenmişlik demek olacaktı.

Demek ki bilincin öncelikli oluşum serüveni bir karmaşıklığın ya da daha çok bir kargaşıklığın aşılması serüvenidir. Jean Piaget davranışlarını gözlemlediği Duss adlı dokuz yaşında bir çocuğun verdiği izlenimleri de değerlendirerek şöyle der: *"Çocuğun kavramları henüz karmaşık durumda bulunan ve giderek birbirleriyle ilişkiye girecek olan belli sayıda ögenin bileşiminin değil de yan yana gelişinin bir ürünüdür. Buna göre Duss için 'yaşam' iki kavramın, etkinlik kavramıyla kana sahip olma kavramının yan yana gelmesiyle oluşur. Öyleyse çocukluk kav-*

ramları bir bileşimin değil de bir yan yana gelişin ürünü olduklarından onların görünen birliği bağdaştırmacılığın değişik ögelere verdiği birlik olacaktır yani öznel bir birlik olacaktır, mantıksal bir usavurmaya çıkış yolu sağlayabilecek bir birlik olmayacaktır." Eski felsefeler bu anlamda bir bilinç olgunlaşması fikrini tam anlamında dışlıyorlardı. Onlara göre bir çocuğun dünyasıyla bir yetişkinin dünyası arasında ruhsal-mantıksal çerçevede bir nitelik ayrımı sözkonusu değildi. Böyle bir ayrımın varolduğunu ilk olarak bize Jean-Jacques Rousseau duyurdu. Bu yüzden XVIII. yüzyılı eğitimde bir dönüm noktası sayarız. Fransız Devrimi'ni hazırlayan düşünceyi dünyaya armağan etmiş olan Rousseau şu sözleri söyleyerek çağdaş eğitimin de kapısını aralıyordu: *"Çocukluğun kendine özgü görme, düşünme, sezme biçimleri vardır, onların yerine bizimkileri geçerli kılmaya kalkmak çok anlamlı bir iş değildir."*

Çocukluk dönemi bilincin oluşum dönemidir, daha doğrusu olgunlaşma, çiçekten meyvaya doğru dönüşüme uğrama dönemidir. Evrim çizgisi boyunca ilerlediğimizde çocukluk döneminin uzadığını görüyoruz. Amerikalı ruhbilimci Arnold Gesell'e göre bu süre kobayda üç gün, şempanzede dokuz yıl, insanda yirmi beş yıldır. Ancak insan için bu dönemi yalnız çocukluk dönemi olarak değil çocukluk ve erginlik dönemi olarak düşünmek doğru olur. Yaşama hazırlık dönemi diye belirleyebileceğimiz bu uzun dönem öğrenmeye yatkınlıkla belirgindir. Üst çocukluk evresi diye adlandırabileceğimiz erginlik evresine doğru öğrenme yatkınlığı azalmaya başlayacaktır. O hızlı, o başdöndürücü öğrenme süreçleri yerlerini yavaş yavaş durmuş oturmuş süreçlere bırakacaklardır. Zihnimizin ilerlemesi durmuş oturmuşluğa doğru bir ilerlemedir. Ancak, unutmayalım, erginlikteki öğrenme yatkınlığı yetişkinliktekinden kat kat büyüktür. Yaşamın sonuncu çağı diyebileceğimiz yaşlılıkta öğrenme unutkanlıklarla kesilen dağınık ve verimsiz bir süreçtir. Bilim adamlarının genellikle kesin olarak belli bir sınır koyma-

makla birlikte altmış beş yaş dolaylarında başladığını söyledikleri yaşlılık için düşünsel, duygusal, bedensel etkinliklerin enaza indiği dönem diyebiliriz. Bu da her şeyden önce bellek dağınıklığında, dikkat eksikliğinde, davranış yavaşlığında, sözlü söylemin tutarsızlığında kendini gösterir.

Çocuk tam bir alıcı ya da öğrenicidir. Onun işi bilgi üstüne bilgi yığmaktır. Çocukluk tam anlamında bir dışa açılma dönemidir. Çocuk gerçek anlamda acemisi olduğu dünyayı merak eder. Çocukluk döneminde tüm alanlarda birden ilerleme görülür. Çocuk bir bilgiden bir bilgiye geçerken bilincini oluşturmaktadır. Bir zaman sonra onun bir bilgiyi bir başka bilgiye ulaşmada dayanak olarak kullandığı görülür. İşte insanı öbürlerinden ayıran özellik burada kendini göstermektedir. Gesell *"Çocukluk hem sonuç hem başlangıçtır"* der. Çocukluk böylece insanın uzun süreçler boyunca bilincini oluşturduğu heyecanlarla belirgin ama güçlüklerle de dolu kurucu bir dönem olur. Bu yüzden çocukluk pekçok düşünürün ve sanatçının dilinde kutsanan bir değer olmuştur. Düşünürler çocukta sanatçıyı ve sanatçıda çocuğu bulurlar. Hoffmanstahl *"Nur Künstler und Kinder sehen das Leben wie es ist"* (Yalnız sanatçılar ve çocuklar yaşamı olduğu gibi görürler) der. Çocukluk zengin deneylerle dolu verimli bir dönemdir ki gerçek aydın insanın ve özellikle sanatçının dünyasında kurucu bir güç olarak varlığını sürdürür. Baudelaire sanatı doğrudan doğruya çocukluğun yetkin düzeyde bir açılımı olarak görür ve şöyle der: *"Olgun bir sanatçının yapıtlarıyla çocukluğundaki ruh durumu arasında yapılacak bir felsefi karşılaştırma dehanın açık açık ortaya konulmuş bir çocukluktan başka bir şey olmadığını, şimdi kendini açıklamak için erkeksi ve güçlü organlarla donanmış bir çocukluktan başka bir şey olmadığını kolayca kanıtlamaz mı?"* Gaston Bachelard da çocuklukla ilgili olarak şunları söyler: *"Çocuğun düşleminde imge her şeyi önceler. Deneyler sonra gelir. Deneyler tüm gelişim düşlemlerinin koruyucu engeline*

çarparlar. Çocuk büyük görür, çocuk iyi görür. Çocukluğa doğru gelişen düşlem bize ilk imgelerin güzelliğini verir." Sanat izleyiciyi de doğrudan çocukluğuna götüren bir güç oluşturur. Sanat ruhbilimcisi Jean-Paul Weber *"Her sanat izleyiciye çocukluğundan bir şeyler verir"* der.

Çocukluğu bir bütün olarak değerlendirmek elbette yanlış olur. Çocukluk her evresi ayrı koşullarda verimli olan bir dönemdir. Buna göre çocuğun eğitimine yardımcı olurken bu dönemlerdeki koşulların neler olduğunu gözden uzak tutmamak gerekir. Eğitimciler çocukluğu üçe ayırırlar. İlk çocukluk doğuştan üç yaşa kadar sürer. İkinci çocukluk üç yaştan yedi yaşa kadar sürer. Üçüncü çocukluk yedi yaştan erginliğe kadar sürecektir. Birinci çocuklukta birey annesinin bağımlısıdır. Sütten kesilmeyle birlikte bağımlılıktan kurtulmaya başlar. Bu arada gerçekliğin bilincine ulaşmaya yönelir. Elini kullanmak, ayakta durmak, yürümek gibi çok önemli ustalıklar kazanmaktadır. Sözcükleri öğrenmektedir, onları önce cümle yerine kullanır, örneğin *"Anne bana su ver"* yerine *"Su"* der. Sonra cümle yapmaya başlar. Evreni genişlemekte, ilgileri artmaktadır, o bir gerçek düşünür gibi düşünmeye çalışmaktadır. Üç yaştan sonra kişilik gelişmeye başlar, bunun en belirgin göstergesi "ben" zamirinin sık sık kullanılması ve başkalarına sık sık şu ya da bu nedenle hatta nedensiz karşı çıkılmasıdır. Pekçok çocuk o evrede *"Çok ukala oldu, çok inatçı oldu"* gerekçesiyle annesinden şaplak yer. Bilgi gelişimi üç yaştan sonra hızlanır. Yedi yaştan sonrası kişiliğin tam anlamında gelişmeye başlamasıyla belirgindir. Çocuk bir süre sonra başlangıç noktası pek belli olmayan ya da daha doğrusu bireye göre değişen erginlik dönemine girecektir.

Çocukluk düşsel zenginlikle dolu bir dönemdir, bir düşler ve düşlemler dönemidir. Bu dönemde bilinç kurulmaya doğru giderken zihin etkinliği ussallıkla olmaktan çok düşsellikle belirgindir, imgelem alabildiğine çalışır. Nasıl insanlığın çocukluk döneminde mitolojik ögeler kendile-

rinde barındırdıkları ussallığı, özellikle felsefî düşünceyi bir uçucu örtüyle örtmüşlerse çocuklukta da birey insani kaygılarını düşün renkli tülleri altında yaşar. Gaston Bachelard şöyle der: *"Bizde gizil bir çocukluk vardır. Bu çocukluğu biz düşlemlerimizde, gerçekliğin ötesinde bulmaya kalktığımızda onu tüm olasılıklarıyla yeniden yaşarız. Onun tüm olabileceği şeyi düşleriz, öykünün ve söylencenin sınırlarında düşleriz. Yalnızlıklarımızın anılarına ulaşabilmek için yapayalnız çocuk olduğumuz dünyaları ülküleştiririz."* Çocukluğumuzun ilkörneklerinden ya da karmaşıklarından düşe ve düşleme, düşten ve düşlemden de yaşamı en köklü biçimde açıklayacak olan sanat yapıtının oluşturulmasına doğru bir geçiş olur. Düşler ya da düşlemler kaygan ve olağandışına eğilimli yapıları içinde çocukluğumuzun ölçü tanımayan heyecanlarıyla yetişkinliğimizin ussallığı arasında köprüler kurarlar. Çocukluğumuzun anılarımızı da içeren çeşitli ögelerinin sanatta açıklayıcı bir güç oluşturması bu çerçevede gerçekleşir.

Bilinç bir boşluktan bir dolgunluğa doğru değişir, daha doğrusu bir boşluktan bir *khaos*'a sonra o *khaos*'dan bir *kosmos*'a doğru ilerler. Onun yetkinliğini kazanması uzun süreçler boyunca bir ben-dünya ilişkisi içinde gerçekleşir. İlkellikten gelişmişliğe ya da bir başka deyişle karmakarışıklıktan basitliğe geçiştir bu. *Kosmos*'u sağlayacak *logos* düşünselliğin özyapısında içkindir. İlkörnekler düzeninden ya da önbilinç koşullarından sayıca ve içerik olarak yetersiz ve aralarındaki ilişkiler bakımından sorunlu olan kavramlar düzenine, sonra bu düzenden de geniş çerçeveli yetkin kavramlar düzenine geçilecektir. Başlangıç dönemleri gidimli düşünceye kapalıdır. Başlangıç dönemleri baştan sona ilksellikle ya da ilkellikle belirgindir. İlkellerin kavramları yok mudur? Elbette vardır. Kavramlar her şeyden önce somut dünyada yaptığımız deneylerin sonuçlarıyla elde edilmiştir. Ancak ilkeller kavramlarını hiçbir zaman gidimli düşünce için kullanamazlar. Kavramlar kadar kavramlararası bağlantı

önemlidir. Lévy Bruhl bizlerle ilkeller arasındaki temel ayrımı ilkeller açısından *"en küçük bir soyut düşünce karşısında tedirginlik"* duymak olarak belirler. Öte yandan Jean Piaget çocukların dünyasından sözederken *"yığışım kavramlar"* terimini kullanır. Şöyle der Piaget: *"Zihin her zaman* khaos*'da başlar: basitlik sanatın bir ürünüdür ve her düşünce ediminin başladığı karmaşıklıkta verilmiş değildir. Böylece çocukluktaki kavramlar çok seyrek olarak basitlik gösterir."*

Gerçekte kavramların basitliği karmaşıklık içinde bir basitliktir: onların düzeninde yalınlıkla gelen basitlikten çok tutarlılıkla gelen basitlik sözkonusudur. Her kavram biryapılı olma eğilimi gösteren bir çokyapılılıkta kurulmaya başlar ve giderek kendine özgü olanı içerecek ve kendine yabancı olanı tümüyle dışlayacak biçimde olgunlaşır, bu arada kavramlar düzeninde gerçek yerini alırken öbür kavramlarla ilişki içine girer, gerçekliğin organik yapısına göre onlarla organik bir bütünlük oluşturur, onlardan bazılarıyla içlem-kaplam ilişkisi kurar. Bu yüzden çocukluktan yetişkinliğe geçiş bilinç açısından sezgisel belirlemelerden düşünülmüş genellemelere geçiş olarak belirlenebilir. Kavramlar teker teker düşünülmüş yani oluşturulmuş birimlerdir, herbiri çok alt düzeyde ve oldukça karanlık bir biçimde de olsa kendince bir genellik ya da evrensellik düzeyini belirlerken bize bir varlığın temel niteliklerini sunar. Demek ki karanlık ve karmaşık olandan aydınlık ve seçik olana doğru sürekli geçiş bilinç gelişiminin temel koşuludur ve bu gelişimin en genel şemasını belirler. Ancak sözkonusu gelişim uzun süreçler boyunca ve bir tür kendiliğinden bir etkinlikle gerçekleştiğinden bu şemanın görünümlerini ortaya koymak elbette olası değildir. Bilinç oluşumları deyim yerindeyse sessiz oluşumlardır ve görünmez koşullarda kendilerini varederler. Nasıl insan türünün gelişiminde gözle görülür değişim noktaları saptayamazsak bilincin oluşumunda da somut göstergelerle karşılaşmayız.

Bilinç soyutlama gücünü ve buna bağlı olarak yetkin yapısını çoğu felsefenin temelini oluşturan en genel kavramlarla kazanır. Soyutlayabilen bilinç ilkellikten kurtulmuştur. Bir başka deyişle, üst düzeyde genellemeler yapmak yani soyutlayabilmek azçok yetkin bir bilincin işidir. İnsan soyutlayabilen tek varlıktır. Albet Boulard genellemeyi şöyle açıklar: *"Genellemek tanımlamaktır; tanımlamak da soyutun kurucu ilişkisini ortaya koymaktır. Kendilerinden edindiğimiz bilinç açısından ya da ruhbilimsel varoluşlarının en derin içtenliği içinde tüm kavramlar ikili bir alandan geçerler: birincisinde onlar nitelikler olarak sezilmişlerdir, ikincisinde ilişkiler olarak düşünülmüşlerdir."* Çocukluktan yetişkinliğe geçiş duyum düzeyinden ya da imge düzeyinden düşünce ya da kavram düzeyine geçiştir, somutun alanından soyutun alanına geçiştir. Soyut çok zaman yanlış anlaşıldığı gibi bir yoksunluğu değil somutu da içine alacak biçimde bir zenginliği ortaya koyar. İnsanoğlu gerçekliği soyutlamalarla kavrar: tek tek şeylerin dünyası bize gerçekliği tam olarak vermez ya da daha doğrusu gerçekliğin kaba görünümlerini verir. Paul Foulquié der ki: *"Soyutlama yalnızca düşüncenin ve bilimin değil aynı zamanda özgürlüğün ve ahlakın da koşuludur: Ortaçağ'ın bazı yazarları bunu çok iyi anlamışlardı, onlar için abstractus, perfectus'un eşanlamlısıydı."* Bilim, felsefe ve sanat ancak soyutlayıcı düşünce için ya da soyutlayıcı düşünceyle olasıdır.

Eğitimin sorunlarına girmek her şeyden önce bilincin gelişim koşullarını ve yapısını doğru kavramayı ve bilinçle ilgili temel sorunları çözmüş olmayı gerektirir. Eğitimin anlamı bilinçlerin oluşumuna katkıda bulunmak olduğuna göre bilincin ne olup ne olmadığı sorunu eğitimde öncelikli sorundur. Bizi bilinç konusunda aydınlatan kaynakların en önemlilerinden biri de Henri Delacroix'nın *Les grandes formes de la vie mentale* (Düşünce yaşamının başlıca yapıları) adlı yapıtıdır. *"Bir anlamda bilinç ilk gerçekliktir, ilk ol-*

gudur" diyen Henri Delacroix'ya göre bilinç *"her şeyi sarar, her şeyin koşuludur"*. Buna göre bilinçte Dünya ve Ben bütünleşir. *"Bilinç iki bağlaşık terimi birleştirir ve karşıtlaştırır. Bu iki terimin karşıtlığında o onları ortaya koyan düşüncenin birliğidir. O her şeyden önce özel bir öznenin kendinde görünümüdür. (..) Daha derinde o bir tarih ve bir yapıttır, bir yazgı ve bir serüvendir. (..) Evrenin bilinci tek kişinin bilincini sarar. Kişi ancak evreni algılarken kendini algılar. O kendini her zaman Evren'in bağrında algılar: o Evren'de ve Evren'le kendidir. Onun bireysel yapısı kendini kendiyle çevrelenmiş duyduğu sayısız yapılardan yalnızca biridir."* Demek ki bilinci kabaca dış dünyanın bizdeki görünümü olarak belirlemek yanlışa düşmek olacaktır. Çünkü *"Bilinç Evren değildir, sınırsız zaman ve uzam değildir. Bilinç Özne'dir, burа ve şimdi'dir, zamanda ve uzamda açılan bir isteme göre zamanın ve uzamın ilerleyen kuruluşudur."*

Henri Delacroix buna göre bireyi insanlığın bir parçası olarak görür. Der ki: *"'Herkes'le 'herhangi biri' bağlaşık terimlerdir. Her bilinç Evren'in merkezi ve Evren'in parçasıdır. Tüm varoluşların koşulu olan bilinç varoluşların birliğini gerektirir, Şeylerin Evreni'ni ve Bilinçlerin Evreni'ni gerektirir."* Henri Delacroix bilincin etkin yapısına da değinir: *"Bilincin olduğu her yerde bir etkinlik işbaşındadır; bir yansı, bir ayna olmanın ötesinde Bilinç etkin ve üreticidir."* Claparède'in de belirttiği gibi *"Bilinç bir eylemde bulunma aracı olmaktan çok bir öngörü ve denetim aygıtıdır"*. Öyleyse, bilinç denildiği yerde bir etkin yapıcı güç düşünmemiz doğru olur: *"Bilinç bir yansı değildir; o bir üst etkinlik düzeyini belirtir. (..) O yaratma, kurma ve yaşam düzeyindedir. O eşsiz bir çiçeklenmedir, Evren'in yaşamının benzersiz bir yüzüdür. Pekçok filozofun inandığı gibi eylemi aydınlatmak için yanan bir ışık değildir. O eylemin kendisidir..."* Bizi ortama uyarlayan şey bilincimizdir, ancak o basit bir uyarlayıcı olmaktan çok bir

kurucudur. Şöyle der Henri Delacroix: *"Bilincin etkinliği biyolojik ve toplumsal çevreye uyumu aşar. İnsan genelde olmayana uyarlıdır. Düşüncenin evreni, ahlaki dünya, güç alanlarının dünyasını, uyarmaların ve dürtmelerin dünyasını aşan olasılıkların alanını oluşturur. Tüm insani ve toplumsal şeylerin kurucusu olan düşünsel edim çevreye verilen yanıtların, hatta tanıyar ve iyi düzenlenmiş yanıtların basit bir oyunundan daha zengin bir etkinliği gerektirir."*

Henri Delacroix bilinç tanıtlamasını, onun kendini varediş koşullarını belirleyerek, onun oluşumunu iç ve dış'ın sonsuz diyalektiğinde açıklayarak şöyle sürdürür: *"Gerçekliğin dünyası doğrunun dünyası değildir: o onun yalnızca koşuludur. Doğru yavaş yavaş uyarlandığı gerçekliğin karşısında düşüncenin işlevsel bir konumudur. İnsanın ruhsal etkinliği olan'ı olmayan'la aşar ve tümüyle olasının alanına açılır. Bilinç tüm derecelerinde ve tüm katlarında kendini gerçekleştirmenin yüksek derecesidir. İnsan dünyayı aşar ve dünyaya katılır. İnsan dünyayla sarılmış ve dünyayla içerilmişse dünyayı sarar ve içerir. Evren'le insanı karşıtlaştırır gibi olan ve insanı evrene indirger gibi olan bilim bile insanın bir parçasıdır. Nitelik niceliği aşar ve sarar. Dünya insandadır. Bilincin yüksek değeri, onun ortaya koyduğu tüm sorunların yüce değeri, anlamının zamana direnen özelliği buradan gelir."* Bu çerçevede bilinç bir ben-ben olmayan karşıtlığında kendini kurarken ardı arkası kesilmez bir dönüşüm içindedir: *"Bilinç kendini yer, kendini tüketir. Durmadan değişir, aşılmış cümleleri ve biçimleri bilinçdışına bırakarak değişir."*

İnsan bireyi gelişimini kendi başına yani doğal yollardan sağlama gücünü gösteremez. O kendini yetiştirmek için yalnız anababasına değil bütün bir insanlığa gereksinim duyacaktır. İnsanın gelişimi buna göre bireyin kendi etkinliğinden çok çevrenin ya da dış etkenlerin verimine bağlıdır.

Bireyin yetişmesinde yakın çevre uzak çevre kadar ve uzak çevre de yakın çevre kadar belirleyicidir, bu arada geçmiş şimdi'den kat kat daha çok belirleyicidir. Yetkin bilinç şimdi'de geleceği tasarlarken bir yandan geçmişi varlığına sindirir bir yandan en uzak çevreye kadar açılır. İnsan için seçilmiş uzak çevre çok zaman yakın çevreden daha önemlidir. Yakın çevrede anababalar, kardeşler, bir takım uyarlı uyarsız yakınlar vardır, uzak çevre daha çok yüzünü görmediğimiz ve adresini bilmediğimiz değerli insanların bilinçlerinden oluşur. Dış etkenlerin eğitimi yetkin kılacak biçimde düzenlenmesi her şeyden önce tutarlı eğitim yöntemlerinin varlığını gerektirir. Eğitim sözkonusu olduğunda yöntem değil yöntemler düşünülmelidir. Yöntemlerin özellikleri daha çok uygulanacakları topraklarda yaşayan insanların ruhsal yapılarına göre oluşacaktır.

Bireyin kendini insan olarak kurmasında ya da varetmesinde kendi istemi kadar hatta ondan çok çevrenin yönlendirici gücü belirleyicidir. Zaten insan istemi de eğitimin belirleyici gücü altında biçimlenir. Eski felsefelerde yapılan biraz da dinsel kökenli o istem ve us ayrımını çok gerilerde bırakmış olmalıyız. Ussallıktan ayrı bir istem belirlemek bizim için olası değildir. Çünkü yargılayan bilinçle isteyen bilinç aynı bilinçtir. İstemle usun ya da anlığın çatışması gibi görünen şey gerçekte bilincin bir iç sorunudur, iç çelişkisidir. Bilincin kurulması, zihnin bir *khaos*'dan bir *kosmos*'a doğru ilerlemesi çok iyi düzenlenmiş bir eğitim ortamı sözkonusu olmadığı zaman nereye varacağını bilemediğimiz bir serüven özelliği kazanacaktır. Zorunlu olarak bir *kosmos*'un gerçekleşeceğini düşünmek de olası değildir. Az karmaşık bir *khaos*'dan içinden çıkılamaz karmaşıklıkta bir başka *khaos*'a geçilebilir. Bilincin başlangıçtaki son derece bulanık ve sisli yapısı kötü bilinçlenme süreçleri boyunca içinden çıkılamaz ölçülerde sorunlu bir kargaşık yapıya dönüşebilir. *Khaos*'dan *kosmos*'a geçiş bir yazgı olsaydı eğitim diye bir sorunumuz olmayacaktı. Böylesi bir geçiş bir gölge bi-

linç için, bir bilinç taslağı taşıyan köpek gibi, maymun gibi, fare gibi hayvanlar için azçok bir yazgı anlamı taşıyabilir. İnsanın bilinç oluşumlarının sağlıklı bir gelişime uğraması konusu her zaman tehlikeler ortaya koyan bir konudur. İyi düzenlenmemiş bir bilinç sakat ya da hastalıklı bir yapı ortaya koyar. Bilincin hastalıkları çok pırıltılı örtüler altında saklanılabilen hastalıklardır. Ruhsal bozuklukların başlıca kaynağı bilinç bozukluklarıdır, bir başka deyişle delilik özellikle kötü bilinçlenmeden beslenir.

Bilinç başlangıçta biçimlenmemiş yapısıyla bir önbilinç özelliği gösterir. Önbilinç ya da gelişim durumundaki *khaos,* kavramlarından çok karmaşıklarıyla ya da ilkörnekleriyle seçilecektir. Gelişmiş bir bilinçte algı bilgiyi sağlarken bilgi de algıyı olası kılar. Bilginin karşılamadığı bir algı boşa gitmiş bir veriden başka bir şey olmayacaktır. Beni bir başka dünyaya götürseler benim bilincim orada tam anlamında geçersiz kalacaktır, algılarım ben yeni bir bilinç edinene kadar boşa gidecektir. Bilgi üretimi iki yönlü bir alışverişi gerektirir, bilinç veriyi koşullarken veri de bilinci koşullar. Bizim zihnimiz çok zaman karşılıklı koşullanmayı değil de tek yönlü koşullamayı kavramaya eğilimlidir. Oysa bilincin kendi dışıyla ilişkisi tam anlamında bir karşılıklı bağlaşma sorunu ortaya koyar. Her iki kutup için önceliklilik sözkonusu değildir. Kant bu iki kutbu koyarken önceliği anlığın kategorilerine vermişti. Oysa bilincin kendini kurma koşulları tam anlamında bir etkileşim içinde, bir ben-dünya karşıtlığı içinde kendini gösterir.

Mantıköncesi diye belirleyebileceğimiz ilkörnekler döneminde ya da önbilinç döneminde zihin verici olmaktan çok alıcıdır ve aldığı verileri sınıflandıracak, onlardan bilgiye ulaşacak güce ulaşmış değildir. O koşulda belirleyici dış dünya vardır ama belirleyici iç dünya dış dünyanın belirleyiciliğinde henüz tam anlamında oluşmuş değildir. Bilincin o dönemde *khaos* oluşu buradan gelir. Çünkü onda henüz bütünün parçalarıyla uyumlu olduğu bir düzen, gerçekliğin özsel

yapısını ortaya koyan bir düzen oluşmuş değildir. İlkörnekler dediğimiz karmaşıklar dış etkilerin ya da etkenlerin yapısına göre oluşmuş, biraz da sanki gelişigüzel ya da raslantısal bir biçimde oluşmuş kaygan bütünlüklerdir. Onlarda türün duyumsama özellikleri belirleyici olmuş olsa da henüz koşullayıcı düşünsel-duygusal birikim oluşmadığından yani bilinç *bilinç olarak* belirginleşmediğinden her şey başedilmez bir dağınıklıkta kendini gösterir. İlkörnekler dediğimiz bu bütünlükler kavramların oluşumuna temel hazırlarken yokolup gitmezler, yerlerini kavramlara bırakıp kendilerini yoketmezler, geç dönemlerde bile varlıklarını ve dolayısıyla etkilerini şöyle ya da böyle sürdürürler. Onlar bilinç dünyasının *kyklops*'larıdırlar.

Yetkin düşünselliğin temeli, kavramsal düzeneğin sağlıklı yani gerçeğe uygun biçimde oluşturulmasıyla elde edilen tutarlı bilinç koşullarındadır. *Khaos*'dan *kosmos*'a geçişin çok değişik yolları olabilir, ayrıca her zaman *"Hangi kosmos"* diye bir soru sorulabilir. Yetkin bilinç sözü bize hiçbir zaman tek tip bilinci düşündürmemelidir. Bilincin en iyi biçimde ve en iyi koşullarda oluşturulması her şeyden önce bir yöntem sorunu ortaya koyar. Gerçek düzenleyici ya da gerçek bilinç düzenleyicisi felsefedir, çünkü o gerçekliğin en genel şemasını doğru olarak çıkarmakla ve temel kavramları doğru olarak bu şemaya göre oluşturmakla yükümlüdür. Öyleyse temel sorun bilinçlenme süreçlerinde felsefenin hangi noktada ve ne anlamda işe karıştırılması gerektiği sorunudur. Eğitim konusunda felsefe açısından ikili bir sorun kendini gösterir: eğitimin düzenlenmesinde felsefenin katkısı, bir de felsefe eğitiminin sağlıklılığı. Eğitimin temel amacı düzenli bir bilinç oluşturabilmek ve böyle bir bilinçte soyutlayıcı etkinliği gerçekleştirip bireyi işlek bir düşünselliğin öznesi kılabilmektir. Düşünmek soyutlamak demektir, düşünebilmek soyutla somut arasında köprüler kurabilmek demektir. Henri Delacroix bu konuda bize şunları söyler: *"Araçlarımızı yapmakta bize yardımcı olan*

soyutlamalardır. En yüksek düzeyde soyutlamalar en iyi araçlarımızı yapmakta bize yardımcı olurlar. Zeka verilmişi kurulmuşta aşma yetisidir."

Eğitimde felsefeyi etkin kılmak ve eğitimi felsefeyle etkin kılmak bilincin sağlıklı gelişiminde felsefi bilginin iki yönlü bir önemi olduğunu gösterir. Eğitimi düzenlerken felsefenin yapıcı gücünden yararlanmak kadar genç insanlara iyi bir felsefe eğitimi sunmak önemlidir. Eğitimcilerin, özellikle eğitimi düzenlemekle yükümlü kişilerin felsefi bir bakış açısına ulaşmış olmaları bir zorunluluktur. Felsefenin düzenlediği bir bilinçle eğitim koşullarını oluşturmak zorundayız. Özellikle yöntem sorunu her zaman ve her alanda felsefi bir donanımı gerektirir. Öte yandan, bu yönde güçlü bir uzmanlar topluluğu oluşturabilmek için, aynı zamanda her alanda güçlü düşünenler toplulukları oluşturabilmek için felsefe eğitiminin gerçek anlamda etkin kılınması gerekir. Her iki yönde de başarılı olabilmek için kavram eğitimine ağırlık vermek bir zorunluluktur. Sorun genellikle yanlış anlaşılıyor, küçüklere felsefe öğretmek ya da bir başka deyişle felsefe eğitimini küçük yaştan başlatmak olarak anlaşılıyor. Oysa soyutlayıcı zihin çocukluğun koşullarında gerçekleştirilemez, bu yönde yapılacak zorlamalar çok kötü sonuçlar verebilir.

Önemli olan küçük yaşta felsefe öğretmek değil, eğitimin bütün basamaklarında felsefenin yol göstericiliğinde iyi bir kavram eğitimi uygulamaktır. Felsefe gerçekliğin temel kavramlarını içerdiğine göre, küçük yaşlarda bu temel kavramlara giden yolları açmaya çalışmak gerekir. Küçükler bir felsefe kuramını enine boyuna kavrayamazlar ama yaşamlarında önemli yerler tutan başlıca kavramların anlamlarını pek güzel kavrayabilirler. Bu kavramların içeriklerini onlara *tarihsel çizgi boyunca* uygarlıkların gelişimini anlatırken vermek gerekir. Örneğin bir ortaokul öğrencisi "demokrasi" kavramını demokratik oluşumların tarihi içinde pek güzel anlayabilir. Ona örneğin yunan demokrasilerinin nasıl demokra-

siler olduğunu yunan toplumunun oluşum koşulları içinde kolayca anlatmak olasıdır. Felsefe öğretiminin temeline uygarlık tarihini ya da kültür tarihini koymak gerekir. Bu tarih kavramsal açıklamalar için genel bir şema oluştururken kavramsal düşüncenin gelişim serüvenini de gösterecektir. Buna karşılık kaba tarih öğretimini ya da olayların tarihiyle ilgili öğretimi bırakmak, olaylarla ilgili açıklamaları uygarlık gelişimleri içinde açıklığa kavuşturmaya çalışmak doğru olur. Felsefe eğitimini gerçek anlamda bir bilinç düzenlemesi olarak görürsek doğru bir iş yapmış oluruz.

CUMHURİYET VE KÜLTÜR

Yetkinliğin doruğuna ulaşmak ölümün sınırına dayanmaktır. Tarihe yakından bakarsak ilk çöküş belirtilerinin yükselme noktalarında kendini ortaya koyduğunu görüyoruz. Bir gelişim tepe noktasını bulduğu zaman iniş koşullarını da kendinde oluşturmaya başlayacaktır. Bu görüşü eski yunan düşüncesinin Aristoteles'den geçerek skolastiklere kadar uzanan dairesel devinim fikriyle karıştırmamak gerekir. Aristoteles de, ondan aşağı yukarı on yedi yüzyıl sonra yaşamış olan Aquino'lu Aziz Tommaso da en yetkin devinimin başlangıçla bitişi birleştiren dairesel devinim olduğunu söylüyordu. Acaba yanlış mı görüyoruz, dorukta yıkımın başlaması düşüncesi bize dairesel devinim düşüncesinden kalma bir duygusallığın ürünü mü? Pek öyle görünmüyor. Gerçekten yaşamı yakından gözlemleyenler yıkımların gelişimlerde içkin olduğunu rahatça sezeceklerdir. Yaşamın kaçınılmaz koşulu bu: bir şeyler yerlerini bir şeylere bırakarak çekiliyor. Bu çekilme elbette sancılı bir çekilme oluyor. Toplumların yaşamında doğumlar da ölümler de sancılıdır.

Biz XXI. yüzyıl başlarının iyi kötü düşünen insanları kökü Aristoteles'e dayanan yineleyici değişim anlayışını değil kökü XVII. yüzyılın Leibniz'ine dayanan sürekli gelişim anlayışını sürdürüyoruz. Bunu belki henüz tam olarak bir bilgi

kuramı oluşturacak biçimde geliştirmiş değiliz ama belli bir bilinçlilikte yaşıyoruz. İnsanlık sürekli gelişim anlayışına birdenbire geçemedi. XIX. yüzyılın gelişimden yana filozofları bile felsefelerinde bir takım son duraklar, bitiş noktaları düşündüler. Comte'u, Spencer'i, Marx'ı düşünmek bunu görebilmek için yeter. Bu yepyeni anlayış bize tarihsel araştırmanın gerçekte bir nedenler araştırması olduğunu, nedensellik bağlarını ortaya koyacak biçimde yapılması gerektiğini düşündürüyor. Bu açıdan baktığımızda Cumhuriyet'le ilgili araştırmanın Batı'da sermayeci ilişkilerin başladığı zamana, daha doğrusu feodal ilişkilerin doruk noktasına ulaştığı ve ilk çökme belirtilerini ortaya koyduğu XI. yüzyıla kadar dayandırılması ya da geri götürülmesi gerektiğini düşünüyoruz.

Osmanlı devletinin henüz ortada görünmediği bir dönemde Avrupa sermayeci düzene doğru ilk adımlarını atmış bulunuyordu. Kentler tam anlamında kapalı iktisattan azçok açık iktisada geçmeye başlamışlardı. Yeni ticaret yolları oluşmakta, bu yolların kavuşma noktalarında yeni kentler kurulmakta ve köyden bozma eski kentlerin birçoğu hayalet kentlere dönüşmekteydi yani boşalmaktaydı. Üç yüz yıl sonra yani XIV. yüzyılda Yeniçağ'ın ilk kültür değerleri belirmeye başladı, yeni şiirin, yeni müziğin, yeni tiyatronun temelleri atılmaya başladı. İngiltere'de ilk parlamentonun kuruluşu da o dönemde olmuştur. Bir yüzyıl önce yani XIII. yüzyılda Avrupa'nın ilk üniversiteleri kurulmuştu. Her şey hızlı bir akış içinde yeni düzenin, sermayeci düzenin gelişini duyuruyor gibiydi, ancak her yeni düzen gibi sermayeci düzenin önünde de büyük engeller vardı.

Avrupa'da "cumhuriyet" ve ona bağlı olarak "demokrasi" kavramları bu dönüşümlerle gelen yeni yaşam koşulları çerçevesinde belirmeye başladı ama elbet birdenbire ortaya çıkmadı. Mutlakyönetimler Yeniçağ'ı kuran insanlara tüm sakıncalarına karşın daha güvenli görünmüştür. İnsanlar belki de özgürlükten çok düzen özlüyorlardı, o yüzden toplumsal

yaşamda "yasa" kavramı daha önce belirleyici olmaya başladı. "Cumhuriyet" ve "demokrasi" kavramları da geleceğin yaşam biçimlerini duyuran kavramlar olmakla iyiden iyiye konu dışı değildiler ama çokça belirleyici de değildiler. Her iki kavram temel anlamını "yasa" kavramında buluyordu. "Yasa" kavramı öbür iki kavramdan daha belirleyiciydi ve öbür iki kavram bu kavramın yaşama geçmesi adına birer aygıt ya da olanaklar toplamı olmaktan ötede bir anlam taşımıyordu. Her ikisi de ancak yasal düzeni gerçekleştirici düzenek olarak düşünülebilirdi. XVII. yüzyıl gücünü tanrısallıktan alan mutlakyönetimlerin doruk noktasına ulaştığı ve şu ya da bu biçimde içten içe kemirilmeye başladığı bir yüzyıl oldu. Yeniçağ'ın eşiğinden çoktan girilmişti ama "cumhuriyet" kavramı da "demokrasi" kavramı da birdenbire yaşama geçebilecek gibi değildi. "Yasa"yı egemen kılabilecek basit bir düzenek bulunabilseydi "cumhuriyet" ve ona bağlı olarak "demokrasi" kendini bir gereksinim olarak duyurmayacaktı.

Genellikle sanıldığının tersine, yeni düzenler son derece belirgin fikirler çerçevesinde birdenbire ortaya çıkmak gibi bir kolaylığı yaşamazlar ve tasarladıkları daha doğrusu tasarlamaya başladıkları kurumsal dönüşümleri gerçekleştirmekte aceleci davranmazlar: her şeyi tam bir rahatlık içinde zamana yaymış gibidirler. XVII. ve hatta XVIII. yüzyıl aydınları "halkın yönetimi" kavrayışını da "yönetimi paylaşma" ya da "yönetimde ortaklaşma" kavrayışını da pek kolay benimsememişlerdir. Tarihteki demokrasiler, başta eski uygarlıkların ilkel demokrasileri ve daha sonra yunan demokrasileri, bize daha çok kent yaşamının sınırlı ve yüzyüze koşullarını düşündürür. Yeni büyük kentleri ve hele bu kentleri de kapsayan ulusal bütünlükleri demokrasi düzenine götürebilmek dile kolaydır. Tarihteki cumhuriyet Roma Cumhuriyeti, iki sınıfın, pleblerle patriçilerin kavgalarıyla ve ordu müdahaleleriyle belirgindir, nitekim yerini daha sonra bir imparatorluk düzenine bırakmak zorunda kalmıştır. Yeni cumhuriyet kavrayışı egemenliğin yurttaş çoğunluğunda ya da

bütününde olmasını gerekli kılacaktı. Bu da demokrasilerin cumhuriyet ruhunu oluşturması gibi bir zorunluluğu getirecekti. Yeni cumhuriyetlerin içi ancak demokrasiyle doldurulabilirdi. Demokrasisiz cumhuriyet her şeyden önce gözümüzün önüne anlamsız ve etkisiz bir sözde yönetenler kalabalığını getirebilirdi. Cumhuriyetler ancak ve ancak demokrasilerin gerçekleşebileceği biricik yönetim biçimleri olarak önemliydi. Demokrasiyle içi doldurulmamış bir cumhuriyet ne anlama gelecekti? Cumhuriyet bir yönetim biçimiyken onun ruhunu oluşturacak olan demokrasi bir kavrayış biçimiydi, bu kavrayışın toplumlarda geçerli kılınması ne gibi bir bilinç yetkinliğini gerekli kılacaktı?

Evet, cumhuriyet çok kalıtımlı yeni düzenin cismini, çatısını, biçimini, bedenini oluşturacaktı, demokrasi de onun bilinci olacaktı, yüreği ve kafası olacaktı. Yeniçağ'ın büyük filozofları belli ki "cumhuriyet" kavramından çok "demokrasi" kavramından ürküyorlardı. Ne Rousseau, ne Montaigne, ne Kant mutlakyönetim fikrinden uzaklaşabilmişlerdir. Rousseau demokrasiyi çok seviyor ama onu uygulanabilir bulmuyordu. Ancak onda her fikir alttan alta demokrasiye doğru bir açılımı getirir gibidir. Yeni insan, yeni düzen düşüncesine, demokrasi anlayışına en yakın filozof XVII. yüzyılın filozofu Locke olmuştur. O, konuyu erkler ayrılığına kadar götürüyor, bu ayrılığın gerekleşmediği yerde *başkaldırma hakkı* doğar diye düşünüyordu. Jean-Jacques Rousseau **Toplumsal sözleşme**'de şöyle der: *"Yönetim biçimi ne olursa olsun, yaslarla yönetilen her devlet cumhuriyettir. Çünkü kamu yararı ancak o zaman egemen olur ve kamu işleri ancak o zaman önem kazanır. Her yasal hükümet cumhuriyetçidir."*

Görüldüğü gibi bu tanım "halkın yararı" kavrayışını içerirken demokrasi fikrini dışta bırakmaktadır. "Demokrasi" kavramı el yakan bir kavramdır, bir yandan "cumhuriyet" kavramına sıkı sıkıya bağlıyken öte yandan "cumhuriyet" kavramından daha sorunlu görünmektedir. Çelişki en başta şura-

dan geliyordu: yeni düzeni, sermeye düzenini getiren demokratik yönetimler değil doğrudan doğruya mutlakyönetimler olmuştu, feodal düzeni getirebilmek için mutlakyönetimin acımasız gücüne gereksinim duyulmuştu. Daha sonra bu mutlakyönetimler yeni düzene ayak uydurmadıklarından ve yaşama geçirdikleri sermayeci düzene ayakbağı olmaya başladıklarından yeni bir düzen gereksinimi duyurmaya başlamışlardı. Ortaçağ boyunca güçlerini feodallere kaptırmış hatta bazı yerde "tembel kırallar" diye anılacak kadar kendilerini düşmeye bırakmış olan hükümdarlar özellikle XV. yüzyılla birlikte yeniden güç kazanmaya başlamışlardı. XVIII. yüzyılın ünlü filozofu Montesquieu yeni düzenin mutlakyönetimle geldiğini görmeyerek bir yazısında şunları yazar: *"Charles VII'nin ölümü fransız özgürlüğünün de sonunu getirdi. Bir anda bir başka kıral, bir başka halk, bir başka siyaset, bir başka sabır kendini gösterdi. Özgürlükten köleliğe geçiş öylesine büyük, öylesine kesin, öylesine çabuk oldu ki, bunun gerçekleşme biçimi de özgür bir toplum için öylesine yabancı, öylesine pis oldu ki, sanırsınız kırallığın üstüne bir taş düştü."* Filozofun özgürlükten köleliğe geçiş diye algıladığı şey gerçekte feodal düzenden sermayeci düzene geçişten başka bir şey değildi. O dönemde yönetim biçimleriyle ilgili yorumlar da bir gariptir. Örneğin Montesquieu despotluk, mutlakyönetim ve demokrasi olmak üzere üç yönetim biçimi belirler. Ona göre despotluk korkuya, mutlakyönetim onura, demokrasi erdeme dayanır. Oysa mutlakyönetimler Ortaçağ'ın "onur" kavramını silip götüren koşulların savunucusu ve koruyucusu olarak yaşama geçmiştir. Demokrasilerin erdeme dayandığı konusunda da kesin bir bilgi yoktur. Filozofa göre demokrasi iyi rejimdir ama ancak küçük ülkeler için uygundur. Despotluk Doğu'nun büyük ülkelerine uygun düşer. O kendi ülkesi için mutlakyönetimi öngörür. Bütün bu söylediklerimiz bir düşünürün özellikle yakın geçmişin sorunlarını anlamaya ve çözmeye kalkarken ne büyük yanlışlar yapabileceğini, ne bü-

yük çelişkilere düşebileceğini göstermektedir.

Ve bu tablo bize şunu gösterir: cumhuriyeti biraz geç biraz erken benimsemiş olan yeni yaşam düzeni ya da sermayeci düzen demokrasiye tam anlamında sahip çıkmamıştır. Daha önce de belirtmeye çalıştığımız gibi cumhuriyet yönetimde bir düzenlenme biçimidir, bir örgütlenme biçiminin adıdır; oysa demokrasi, fransız siyaset adamı Pierre Mendes-France'ın diliyle söylersek *"her şeyden önce bir düşünce biçimidir"*. O bir bakıştır, bir kavrayıştır, bir insan anlayışıdır. Yeni uygarlığa temel olacak bir bilinçlenmenin zorunlu sonucudur ya da öyle olacaktır. Demokrasi varolabilmek için cumhuriyet düzenini gerektirir (insanlar bugün Agora'da toplanıp sorunlarını hep birlikte tartışamayacaklarına göre). Cumhuriyetin varlığı demokrasinin varlığını güvence altına almaz, buna karşılık cumhuriyetin gerçek anlamda cumhuriyet olabilmesi için demokrasi bilincine gereksinim vardır. Dünya bugünkü koşullarda içi demokrasiyle doldurulmamış ama adı cumhuriyet ya da ona benzer bir şey olan yönetimlerle doludur.

Nitekim önce insancı sonra aydınlanmacı düşüncelere koşut olarak gelişen "özgürlükçülük" fikrini uzun süre savunmuş olan sermayeci düzenler XIX. yüzyıldan sonra "iktisadi özgürlük" kavramını "siyasal özgürlük" kavramından ayırmak için çaba gösterdiler; iktisadi özgürlükleri egemen sınıf adına alabildiğine geliştirirken ve emekçi sınıflar adına alabildiğine kısıtlarken siyasal özgürlükleri iyiden iyiye daraltma hatta yoketme yoluna gittiler. Mutlak eşitlik fikrine dayalı bir özgürlükçülük sermayeci ve emekçi karşıtlığını ortadan kaldıracaktı. Marx bu karşıtlığı gelecekteki sınıfsız yaşam adına yasallaştırdı, buna karşılık kimi düşünürler özgürlükçü ilkeleri olan sermayeciliği savundular ve sermayeci düzenin sakıncalarından arındırılması için çaba gösterdiler. Bugün sermayeci düzenlerde bireyin özgürlüğü ya da özerkliği gibi gördüğümüz şey sansürlerle, tehditlerle, kandırmalarla, çirkin ödüllendirme ve cezalandırma yöntemle-

riyle, yanlış bilinç oluşturma çabalarıyla, bireyleri birbirleriyle yarıştırmalarla ya da birbirlerine kırdırmalarla oluşturulmuş bir baskı düzeninden başka bir şey değildir. Bugünün cumhuriyetleri henüz özledikleri demokratik içeriğe kavuşabilmiş değildir. Bazı meşruti krallıklarda bazı cumhuriyetlerden daha çok demokrasi vardır. İçi demokrasiyle doldurulmamış olan cumhuriyetler birer oligarşik düzen olmaktan öteye geçemiyorlar. Bugünkü cumhuriyetler özellikle çokuluslu ortaklıklar adına iş gören düzenekler durumundadırlar.

Bizim cumhuriyetimiz sermayeci yaşam düzeninin belirleyici koşulları içinde oluşmuş değildir, feodal bir düzene tepki olarak kurulmuş değildir, yarı feodal bile denilmeyecek çok özgün bir toprak düzenine dayanan bir askeri imparatorluk düzenine tepki olarak ve bir Kurtuluş Savaşı'nı izleyen koşullarda kendini varetmiştir. Askeri imparatorlukların çoktan yokolduğu, Kutsal Roma Germen İmparatorluğu'nun bile hiçlikten başka bir şey olmadığı bir dönemde, ulusal devletlerin ortaya çıkıp özellikle cumhuriyet kılıfına bürünmeye başladıkları bir dönemde Osmanlı'nın varlığını sürdürmesi olanaksızdı. Tarih bilincinden yoksun bir takım kafalar iyice onarılmış ve özellikle göreneksel değerlerle desteklenmiş bir imparatorluk düzeninin bugün de sürebileceği inancı içinde olsalar da, askeri imparatorluklar dönemi çoktan bitmiştir, bundan böyle tekçi düzenden ya da askeri imparatorluktan ulusal devlete geçiş, ganimetten ve haraçtan yoğun üretime geçiş sözkonusudur. XVII. yüzyılda alman filozofu Leibniz'in Osmanlı İmparatorluğunu ortadan kaldırmak için ne gibi girişimlerde bulunduğunu bilenler bu imparatorluğun gerçekten çok uzun yaşamış ve dönemini çoktan bitirmiş bir imparatorluk olduğunu da anlayacaklardır.

Avrupa'da kurulan cumhuriyetlerin tersine bizim cumhuriyetimiz oldukça verimsiz bir kültür ortamında doğup büyümüştür. Avrupa'da cumhuriyetler dönemini önceleyen

uzun sürmüş bir Rönesans dönemi yaşanmıştır, orada cumhuriyetler kendileri açısından geleneksel bir dönüşüm koşulları toplamını temel almışlardır. Yeni kültür Avrupa'da önce Karolenjler'le, sonra kim ne derse desin skolastiklerle, daha sonra da asıl Rönesans'ın çalışkan ve gözüpek aydınlarıyla, daha sora da XVIII. yüzyıl aydınlarının çabalarıyla serpilmiştir. Avrupa'da cumhuriyetler kurmuş olan insanlar bu açıdan bizim insanımızdan çok daha şanslıdırlar, siyasal anlamda başarıya çok daha yatkındırlar. Bununla birlikte Avrupa'da da cumhuriyetler yeni bir yaşam biçiminin teknik ve kültürel ağırlığını kaldırabilme konusunda oldukça zorlanmışlardır.

Demek ki Avrupa aşağı yukarı beş ya da altı hatta yedi yüzyıllık bir ön hazırlık döneminden sonra yeni düzene geçmiştir. Oysa bizim için bir yüzyıllık bir geçiş dönemi bile sözkonusu olmamıştır. Öte yandan eski değerlerin yeni değerlere dönüştürülmesi ya da eski değerlerden yeni değerlere yumuşak bir geçiş yapılması gibi bir tutum da sözkonusu olamamıştır: yeniler eskilerde sürdürülecek herhangi bir değer olmadığını açıkça bildirmişlerdir. Yepyeni değerler oluşturmak düşüncesi ancak ve ancak dile kolay bir çabanın anlatımıdır. Bu yepyeni değerler oluşturmak eylemini Rönesans'ın çalışkan aydınları büyük ölçüde gerçekleştirmişlerdi, ancak bizde böylesi bir atılımı sağlayacak dinamikler de yoktu. Aydınımızın işi Rönesans'ı yaratmış olan aydının işinden biraz daha zordu: Rönesans'da aydınlar gene de kendilerinin olan, unutulmuş da olsa kendilerinden bir şeyler taşıyan eski değerlere başvurmak zorunda duymuşlardı kendilerini, bizim aydınımız yeniyi kurabilmek için kendisine oldukça yabancı değerleri geliştirmekle yükümlüydü, böylesine zor bir işin başına geçmişti ya da geçmek zorunda kalmıştı.

Avrupa'daki gelişimler genellikle devrim diye anılmazken bizim yeni yaşam koşullarını oluşturma çabamız devrim diye nitelendirilmiştir, çünkü bir şeyleri birdenbire ge-

liştirmek bir zorunluluk olarak kendini göstermiştir. Bir başka deyişle, Rönesans'ı olmayan bir ulus yeni'ye geçişini elbette bir devrimle sağlayacaktı. Oysa biz biliyoruz ki devrimler de esinler gibi uzun sürmüş görünmez süreçler boyunca gerçekleşen ve su yüzüne birdenbire çıktığı için bir çırpıda gerçekleşti diye düşünülen oluşumlardır. Bu yüzden dar bir zaman aralığına yerleştirilmek istenen değişimler istenildiği kadar verimli olamamıştır. Yeni düzene uyarlanabilmek ya da yeni düzeni kurabilmek için dünya kültür değerlerini kavrayabilecek ve yaşama geçirebilecek yetkin bilinçlere gereksinimimiz vardı. Biz bu gelişimi tam anlamında sağlayamadık. O ara anladık ki bir yerden büsbütün başka bir yere sıçramak insan doğasına temelden aykırıdır. Tarihsel olguları gözlemlediğimiz zaman büyük değişimlerin çok uzun süreçler boyunca gerçekleştiğini görürüz. Epiktetos *"Hiçbir büyük kendini bir çırpıda yaratamaz"* der.

Evet, Rönesans'ın aydınları çalışkanlıklarıyla ünlüydüler. Onlar uzun sürmüş ve genel olarak bir verimsizlik dönemi diye kavranılan bir durallık döneminin koşullarını bitmez tükenmez çabalarıyla verimli kılmayı bildiler ve insanlık için yeni bir atılım dönemi oluşturdular. Onlar Ortaçağ boyunca unutulmuş olan eski değerlere yönelip yeniyi o değerlerden kalkarak kurabilmek için geceyi gündüze katmışlardı. Bizim aydınımız aynı çabayı göstermedi, içi boş kalıpsözlerin arkasına gizlenerek kötü günleri geçiştirmeye baktı. O yüzden kendisinden beklenilen pekçok şeyi olduğu gibi yeni bir kültür atılımı yaratma işini de gerçekleştiremedi. Bugünkü kültür sorunları, kültür dünyamızda bugün karşılaştığımız açmazlar bu çerçevede ele alınmadıkça giderilemez. Yeni kültür değerlerini tam anlamında özgür bilinçler, kendini özgür kılmış bilinçler yaratacaktır. Tutsak bilinçler, kendilerinin ve başkalarının tutsağı olan bilinçler değer yaratmakta her zaman eksik kalacaklardır. Bizim yeni kültürümüz bilgi ve ahlak açısından yetkinleşmiş bireylerin ürünü olacaktır.

AYDINLANMA DÜŞÜNCESİ

"Aydınlanma" terimi özellikle son zamanlarda sık kullanılır oldu. Genelde ilerlemeci düşüncelerden yana olanlar, daha ussal, daha tutarlı, daha insana yaraşır bir toplum ya da bir dünya düzeni özleyenler ikide bir aydınlanmadan sözediyorlar. Özellikle gazetelerde yazılar yazan aydınlar ya da eli kalem tutan kişiler çok zaman bir aydınlanma özlemi içinde görünüyorlar. Bu özlem tam olarak neyin özlemidir? İşte bu pek belli değil. Nasıl bir dünya öngörüyoruz? Bu soruyu sormadığımız sürece aydınlanma istemi pembe bulutlarla sarılmış pek hoş bir düş olmaktan öteye geçemeyecektir. Bu özlem bizim toplumumuzda batı yaşam ve düşünce biçimlerine bir özenmeyle mi ilgilidir? Yoksa doğrudan doğruya daha insana yaraşır bir yaşam isteminin bir anlatımı mıdır? Bu sorulara özellikle ne yaptıkları ve ne istedikleri bizde pek iyi öğrenilememiş olan fransız aydınlanma düşünürlerinin öngörüleri çerçevesinde yanıt aramak kuramsal çerçevede bir kaçınılmazlık diye düşünülmelidir. Öte yandan belki aydınlanmayla ilgili sorularımıza en genel çerçevede bir karşılık bulmaya çalışmak, çok genel bir aydınlanma kavrayışı çerçevesinde sorunları irdelemek de olasıdır. Ama gene de böylesi bir araştırmada gelişigüzel bir yol tutturmamak için her şeyden önce bu konuyu yaşama getiren aydınlanmacı dü-

şünürleri birazcık bilmek gerekiyor.

Aydınlanmanın doğuş ve gelişim koşullarını iyi bilmediğimiz için çok zaman onunla ilgili yanılgılı görüşler ortaya koyuyoruz, aydınlanmacılığı anlatmak adına kendi düşüncelerimizi olmadık biçimde yansıtmak düzeyinde kalıyoruz. Örneğin pekçok aydınımız aydınlanma düşüncesini yoğun bir demokrasi inancıyla belirgin görüyor, buna göre aydınlanma dönemini bir demokrasiye geçiş dönemi, en azından demokrasi inancının kökleştiği ve yayıldığı dönem olarak düşünüyor. Voltaire, Diderot, Rousseau gibi adlar yazıp çizdikleriyle değil de ilginç yaşamlarıyla, yaşamlarının parlak yanlarıyla ilgimizi çekiyorlar. Örneğin Rousseau'nun beş çocuğunu da yetiştirme yurduna vermiş bir eğitim düşünürü olduğunu hemen hepimiz biliyoruz, ama onun XVIII.yüzyıl düşüncesindeki ağırlıklı yerini pek bilmiyoruz. İlginç olan her zaman gerekli olan değildir elbette. İşte bütün bu bakımlardan aydınlanma düşüncesinin en genel çerçevede ne anlama geldiğini birazcık bilmemizde yarar vardır.

Aydınlanmacılık hiçbir zaman demokrasi inancını temele koymadı. Aydınlanmacılık her şeyden önce çok iyi düşünen, çok güçlü bilinç donanımları olan bir tür ayrıcalı insanın yapıcı gücüne dayanarak dünyayı dönüştürme dileğidir ve böyle olmakla demokrasi fikrine aykırıdır. Aydınlanmacılık çok zaman ılımlılaştırmış mutlakyönetim fikrini ya da en geniş çerçevede jakobenliği içeren, gerçek bir demokrasi inancına her zaman ters düşecek olan bir bakış biçimidir. Aydınlanma düşünürleri yoğun bir demokrasi inancı içinde olmadıkları gibi demokrasiye biraz da eğri bakan insanlardılar. Çünkü aydınlanma felsefesi XVIII. yüzyılla ilgilidir, o dönem mutlakyönetim düzenine bağlanan umutların henüz sönmediği bir dönemdir. O mutlakyönetim ki bir çağdan bir çağa geçişin toplumsal koşullarını sağlamış, feodal yaşam düzeninden sermayeci yaşam düzenine geçişi şiddet ve baskı uygulayarak da olsa gerçekleştirmişti. Mutlakyönetim düzenleri eskimiş ya da yaşlanmıştı ama daha doğru dürüst filiz ver-

memiş olan demokrasi bilinci henüz insanlık için gerçek bir umut değildi.

Aydınlanma düşüncesi özellikle Fransa'yla, fransız insanının Louis XIV'ün ölümünden sonra birdenbire su yüzüne çıkan güç aşılabilir sorunlarıyla, bu sorunlar karşısında aydın insanların köklü çözüm arayışlarıyla, bunu yaparken insanın evrensel düzeyde kurtuluşunu sorun etmeleriyle ilgilidir. İngiltere'de aydınlanmacılık diye bir sorun olmadı. İleriye dönük atılımlara kolaylık sağlayacak toplumsal denge İngiltere'de çoktan kurulmuştu. Sorun XVII. yüzyılda parlamentoda karşıt güçlar arasında çözülmüştü. Çağdaş yaşam koşullarına doğru gelişimler İngiltere'de daha erken zamanlarda ortaya çıktı. İngiltere'de parlamento yaşamı XIV. yüzyılda başladı. Bununla birlikte aydınlanma düşüncesi ona pek gereksinimi yokmuş gibi duran İngiltere'nin kültür dünyasını da ve hatta siyasal yaşamını da etkiledi. Ama hiçbir zaman İngilizler bir aydınlanma düşüncesi geliştirmeye yönelmediler. Aydınlanma düşüncesi Fransa'daki kadar belirleyici olmasa da Almanya'da da etkin oldu. Ancak fransız aydınlanmacılığıyla alman aydınlanmacılığı arasında çok büyük ayrılıklar vardır. Alman aydınlanmacıları fransız aydınlanmacıları kadar etkin olamadılar. Fransız aydınlanmacıları her şeye karşın son derece tutkulu ve dirençliydiler, düşüncelerini yaşama geçirebilmek için inatla, canla başla, pekçok şeyi göze alarak çalıştılar. Almanya'da yaşam koşulları mutlakyönetimin aşırı baskıcı özelliklerinin de katkısıyla aydınca gelişimlere pek uygun değildi. Bu uyarsızlıkta temel etken alman toplumunun toplumsal, iktisadi ve kültürel açıdan ingiliz toplumundan da fransız toplumundan da çokça geri kalmış olmasıydı.

Fransız aydınlanması denilince felsefeyle edebiyat arasında bir yer tutan, bir başka deyişle bir ayağı felsefede bir ayağı edebiyatta duran, felsefede eksikli ve edebiyatta yetersiz, buna karşılık insan sorunlarını özellikle toplumsallık düzeyinde sonuna kadar tartışmaya eğilimli olan aydınlar akla

gelir. Alman aydınlanması denilince de, geri kalmış alman kültürü çerçevesinde özellikle fransız ve ingiliz edebiyatlarını öykünen, bununla birlikte yepyeni bir edebiyat için, özgün bir edebiyat için çıkış yolları arayan, bunu yaparken hatta çağdaş estetik kavrayışın temellerini atmış olan edebiyat adamlarını düşünürüz. Bunlar bugün adları daha çok edebiyat tarihinin tozlu sayfaları arasında kalmış yani kitlelerce çoktan unutulmuş ama alman edebiyatının düşünce açısından da estetik açısından da temellerini atmış Cristoph Gottsched, Heinrich Brockes, Friedrich von Hagedorn, Johann Elias Schlegel, Christian Felix Weisse, Cristoph Martin Wieland, Friedrich Nikolai gibi kişilerdir. Biz kendi içine kapanıp kalmış alman aydınlanmasından değil Voltaire'leriyle, Diderot'larıyla, Rousseau'larıyla Fransız Devrimi'ne temel olmuş ve bu arada bütün dünyayı etkilemiş olan fransız aydınlanmasından sözedeceğiz.

Bu arada Almanya'da Immanuel Kant'ın aydınlanmacı çabalarını unutmamak gerekir. Belki de alman aydınlanmacılığı denilince öncelikle Immanuel Kant düşünülmelidir. Ne var ki Kant'ın aydınlanmacılığı ne fransız aydınlanmacılığına ne de onun izinde bir şeyler yapmaya çalışmış ama ne edebiyat açısından ne düşünce açısından çok bir şey getirebilmiş olan alman aydınlanmacılığına yakın düşer. Filozof Kant'da aydınlanma düşüncesi onun daha çok eleştiri öncesi döneminde ortaya koymuş olduğu felsefi görüşleri çerçevesinde kendini gösterir ve özellikle bireyin özgürlüğüyle ilgili sorunları içerir. Aydmlanmacı Kant bu eleştiri öncesi döneminde her şeyden önce insan usunun önemine değinir, doğanın ereksel düzenine uymuş olan insanın yaşamında hiçbir şeyin gelişigüzel olmadığını bildirir. Doğanın usla donatmış olduğu insan usunu iyi kullanabilirse yaşamını aydınlık kılabilmesi için gereken koşulları toplumsal düzeyde yaratmış olacaktır. İnsan denilen bu ussal varlık, usunun üzerine temellenmiş olan istemiyle ya da isteme gücüyle, içgüdülerinin belirleyiciliğini iyiden iyiye aşmış ola-

rak, her şeyi kendinden bekleyebilir duruma gelmiştir. Böylece insanoğlu doğanın ereksel düzeninin koşulları içinde çabasını gelecek kuşaklar için harcayabilen tek varlık olma özelliğini göstermektedir. İnsan yaşamında bu adanmışlık, bu başkaları için varolma istemi ona tarihselliğini veren bir zorunluluktur. İnsan bireyleri tarihsel bağlarla birbirlerine bağlanmışlardır. Her türlü kültür atılımının temelinde *insanın toplumsal değeri* yatar.

Kant'ın tasarladığı toplum tam anlamında bir aydın insanlar toplumudur. İnsanın yetkinleşmesi sorununu evrensel boyutta ele alan filozof bu yetkinleşme konusunda her türlü iyiliği güçlü bireylerin varlığından bekleyecektir. Onun aydınlanma nedir sorusuna verdiği yanıt oldukça ilginçtir: *"Aydınlanma nedir? Insanın sorumlusu olduğu küçüklüğünün dışına çıkmasıdır. Küçüklük başkasının yolgöstericiliği olmadan anlığını kullanamama yetersizliğidir. Bu küçüklüğün sorumlusu insanın kendisidir. Çünkü bunda yatan neden anlığın bir eksikliğinden gelmez, başkasının yolgöstericiliği olmadan anlığını kullanabilme kararlılığının ve yürekliliğinin olmamasından gelir."* Demek ki insanoğlu usunu yüreklilikle kullanma tutarlılığını gösterebildiği anda küçüklüğünden kurtulmanın koşullarını da yaratmış olacaktır. Ancak bu elbette dile kolay bir iştir: bireylerin kendi doğaları durumuna gelmiş olan küçüklüklerinden kurtulmaları zordur. Bu yüzden aydınlanma bir çırpıda ulaşılabilecek bir sonuç değildir, ağır ağır gerçekleştirilebilecek bir iştir: *"Bir halk aydınlanmaya yavaş yavaş ulaşır. Bir devrim kişisel zorbalığın, çıkarcı ve tutkulu baskının düşüşünü sağlayabilir ama düşünme yönteminde hiçbir zaman bir yenilik sağlayamaz, tersine onunla yeni önyargılar çıkar ortaya. Bu önyargılar tıpkı eski önyargılar gibi düşünceden yoksun koskoca kitleye yeni sınırlar getirecektir."* Kısacası Kant için aydınlık bir bilince ulaşmaktan başka kurtuluş yoktur.

Aydınlanmanın birinci niteliği ussal çerçevede ele alı-

nan toplumsallıktır: dönüştürücü ya da düzenleyici bilinç, aydınlık bilinç, toplumsal yaşamı en uygun koşullarda dönüştürme ya da düzenleme gücüne sahiptir. İnsanı toplumda yükümlü kılma konusunda aydınlanma düşünürleri Stoa filozoflarının ardılları sayılabilirler. Stoa felsefesi çok erken gelmiş bir aydınlanma düşüncesidir. Eski pagan ahlakları bireysel yetkinliği öne çıkarmalarıyla belirgindirler. Onlar her kişinin kendinden sorumlu olduğu bir dünya tasarlamışlardır. Oysa Stoa felsefesi bireyin yetkinliği sorununu doğrudan toplumsal yükümlenme çerçevesinde ele alır. İmparator filozof Marcus Aurelius bu konuda şunları söylüyordu: *"Ussal varlıklar birbirleri için yaratılmışlardır; insanlık durumunun birinci niteliği toplumsallıktır."* Aydınlanmanın büyük adlarından biri olan Denis Diderot da şöyle der: *"İnsan toplum için yaratılmıştır; onu toplumdan ayırın, onu toplumdan yalıtın, düşünceleri dağılacak, özyapısı bozulacak, gönlünü binlerce gülünç duygu dolduracaktır."* Bu bakış elbette M.Ö.IV.yüzyılda insanı *zoon politikon* olarak tanımlamış olan Aristoteles'in bakışından daha değişiktir. Aristoteles bu belirlemeyi yaparken insanın doğal yaşam koşulunun temel anlamını belirler, oysa Stoa'cı bakışta da aydınlanmacılıkta da bir başkasının dünyasını yükümlenme fikri vardır, bir toplumsal ahlak kaygısı vardır, ileriye doğru bir ortak yöneliş düşüncesi vardır, birey haklarının yasayla belirlendiği bir toplumsallaşmış dünya tasarımı vardır. Bir ahlak filozofu olarak bilinmeyen Rousseau'yu Kant *"ahlak dünyasının Newton'ı"* diye belirler.

Bireyi toplumda yükümeyen, bireyi başkalarından sorumu tutan Stoa filozofları, aydınlanmacı bakışın ilk tohumlarını atan bu maddeci filozoflar, bireyin toplumdaki haklarını ve yükümlülüklerini bize duyururken *katlanan insan* tipiyle *direnen insan* tipini bir bütünde bir araya getiriyorlardı. Buna göre ahlakın biri edilginlikle belirgin öbürü etkinlikle belirgin iki yüzü olmalıydı. Bu bize göre tam anlamında bir ahlaki gerçekçiliktir: katlanmadan direnmek ve di-

renmeden katlanmak olası değildir. Stoa'cılar bize düşünce tarihinde ilk olarak toplumsallıkta en yetkin bireyselliğin ve bireysellikte en yetkin toplumsallığın varlığını gösterdiler. Besbelli bu iki terimden biri öbürünü gidermiyor, birinin varlığı öbürünün yokluğunu gerektirmiyordu. Tersine bu iki kavramdan birinin penceresi doğrudan öbürünün penceresine bakıyordu. Stoa felsefesi, bu usçu, maddeci, olumcu, belirlenimci felsefe ahlakta tam anlamında bir birey-toplum bütünlüğünü öngörüyordu.

Aydınlanma bir felsefe olmaktan çok bir bakış biçimidir, hatta belirgin ilkeleri olan köklü bir dünya görüşüdür. Buna göre aydınlanma düşüncesi bir bilgi kuramı üzerine temellenmez, insan olmanın çağdaş koşulları çerçevesinde gelişmiş ve dolayısıyla mutlu bir toplumsallık öngörüsüne göre kurulur. Buna göre aydınlanma denildiğinde her şeyden önce bilimsel düşünceye, özellikle doğa bilimlerine olan büyük güveni düşünürüz. Yetkin bir toplum düzeni elbette usun sağladığı olanaklar içinde bilimsel bakış açısının geçerli kılındığı bir düzen olacaktır, bilimselliğin gereklerine göre kurulmuş bir düzen olacaktır. Aydınlanmacıda başta toplum sorunları olmak üzere tüm insan sorunlarının bilimlerde, özellikle doğa bilimlerinde kullanılan yöntemlerle çözülebileceği inancı baskındır. Rousseau'nun özel olarak bilimler ve sanatlar karşısındaki kaygılı duruşunu bile bu alanların kötülüğünden çok onların kullanılış biçiminde aramak doğru olur.

Rönesans aydınında bir tutku biçiminde ortaya çıkan bilgilenme istemi ya da bilgi açlığı bir ölçüde aydınlanma düşünüründe de vardır. Bilginin temeline de elbet felsefenin kurucu ve tartışmacı tutarlılığını koymak doğru olacaktır. Yeni yaşam kavrayışı için bilimsel bilgi üzerine ya da bilimsel yöntemler üzerine temellenmiş, özel olarak her türlü doğaüstü katışıklarından arındırılmış bir felsefi kavrayış gereklidir. Bir yüzyıl sonra Auguste Comte nasıl henüz olumlu düşünce ortamının tam olarak kurulamamış olmasından

yakınacaksa, aydınlanma düşünürü de gününün geriliğinden, özellikle dinsel eğilimlerinden rahatsızdır. Öyle olmasa aydınlanmak diye bir şey gerekir miydi, aydınlanmak ve birilerini aydınlatmak gerekir miydi? Varolan koşullarda bilgi açısından, özellikle felsefeye yöneliş açısından durum hiç de içaçıcı değildir. Voltaire şöyle yakınır: *"Okuyanların yirmisi roman okuyorsa ancak biri felsefe okuyor. Düşünenlerin sayısı çok ama çok az, bunlar da dünyanın altını üstüne getirmeyi düşünmüyorlar."*

Bilgikuramı düzeyinde aydınlanmacılık John Locke'da yeni bir yorum kazanan Aristoteles'çi bakış açısıyla belirgindir. Bilgikuramsal açıklama çok açık ve çok belirgindir: bilginin temelinde duyu verileri vardır. Aristoteles'in ardılları, Locke da içlerinde, bu gerçekçi bilgikuramına büyük bir yenilik getiremediler. Aristoteles'den skolastiklere, skolastiklerden yeni gerçekçi filozoflara, özellikle Bacon'a ve Locke'a uzanan çizgide temeli oluşturan bakış her yeni dünyaya gelmiş bireyde bir *tabula rasa*'yı hazır bulan deneyci bir kavrayışı öngörür. Yalnızca Bacon bu katı çizgiden biraz olsun ayrılacak, bir özne-nesne dengesinin düşüncede zorunlu bir koşul olduğunu bildirecektir. Bu gerçekçi anlayış Locke'dan Condillac'a ya da İngiltere'den Fransa'ya ulaşacak, Condillac'da gene ciddi hiçbir yeniliğe uğramadan duyumculuk örtülerine bürünecek, ondan aydınlanmacı düşünürlere geçecektir. Bir başka deyişle aydınlanmacılar hep usçu bir çerçevede gelişmiş olan fransız felsefe geleneğinden uzaklaşıp Condillac üzerinden Locke'un gerçekçiliğine bağlanacaklardır. Yaşamı dönüştürmeye çalışan insanların kuramdan çok eyleme, kavramsal düşünceden çok uygulamalı düşünceye yönelmeleri doğaldır. Aydınlanmacıların temel eğilimleri, çok kesin ölçüleri olmayan, özellikle bilgi açısından çok belirgin dayanakları olmayan bir gerçekçiliği benimseyerek tüm ülkücü öğretilerin, bu arada tüm doğaüstü öngörülerin karşısına çıkmaktır.

Kimi tanrıtanımaz kimi tanrıcı olan aydınlanma düşü-

nürlerinin en büyük savaşımı dinle olmuştur. Tanrı'yı varsayan ama dini baştan sona saçma bulan tanrıcılık aydınlanma ortamında olduğu kadar aydınlar dünyasında da oldukça yaygındır. Rönesans'ın eşiğinde elden kaçırdığı, Rönesans'da iyiden iyiye yitirdiği gücünü XVII.yüzyılda yeniden kazanan din kurumları toplumsal bağlayıcılıklarını ağır ağır artırırken yeni bir dalgayla, yoğun bir tanrıtanımazlık ve tanrıcılık dalgasıyla karşılaştılar. La Mettrie'nin *makine-insan* kavrayışı bu temel eğilimi pek güzel açıklar. Doğaüstünü dışlayan olumcu yanını toplumsal sorunlara uygulayarak aydınlanmacılık bir erken zaman toplumculuğu özelliği gösterir, bunu yaparken özellikle toplumsal adalet fikrinin üzerine temellenir, toplumsal adaleti ahlakın vazgeçilmez koşulu olarak belirler, toplumsal dengesizlikleri gidermeye çalışan bir anlayışı sürdürür. Toplumsal adalet fikri elbette yenidir. *"İnsanlığa adalet getirmek için, çok kişi eker az kişi biçer gerçekliğinin korkunçluğunu görebilmek için yüzyıllar gerekti"* der Voltaire. Ancak aydınlanmacıların toplumculuğu sıradan bir adalet fikriyle sınırlanmıştır, onu daha çok bir şey olarak görmek yanlış olur.

Evet, aydınlanma düşüncesi öncelikle bir ahlaktır, bir ussallık ahlakıdır, insana daha düzenli ve daha dengeli bir yaşam biçimini önerir, ona bu yaşam biçimini usuyla kurabileceğini öğretir. Aydınlanmacılık buna göre aynı zamanda usçuluktur, ne var ki Descartes usçuluğundan ve giderek verimini yitirmiş olan klasiklerin usçuluğundan epeyce ayrı bir usçuluktur, duyguculuğa yakın duran, duyguları da öne çıkaran bir usçuluktur. O dönem zaten duyguculuk dönemidir, aydınlanma düşüncesinin de bundan uzak kalması düşünülemez. Eğitim çok ama çok önemlidir: iyi bir eğitim usun insanın gelişimi yararına kullanılmasını pek güzel sağlayabilir. Evet, aydınlanmacının en büyük dayanağı iyi düzenlenmiş bir eğitimdir. Bu aydınlatıcı eğitim elbette tam anlamında aydınlatıcı bir eğitim olacaktır, özgürlük içinde gerçekleştirilen bir eğitim olacaktır. Özgür düşünce eğitimi ve-

rimli kılan bir güç oluşturur.

Ancak aydınlanma hiçbir zaman başlıbaşına bir özgürlük felsefesi olmadı, aydınlanmacılar birer özgürlük savunucusu olmayı düşünmediler. İktisadi anlamda özgür girişimlerin büyük boyutlara ulaştığı ve yaşamı iyiden iyiye karmaşıklaştırdığı, insanlara kolaylıklar yanında mutsuzluklar getirdiği bir dönemde aydınlanma düşünürü belki de insanın daha başka ve daha önemli sorunları olduğunu düşünmektedir. Mutlu sonuca bizi götürecek olan özgür eğitim de olsa, özgürlükçülüğün yürürlükteki koşulları böylesi bir gidişi kolaylaştırabilecek gibi görünmüyordu. Aklı başında tüm insanları kaygılandıran yeni düzen aydınlanma düşünürünü haydi haydi kaygılandıracaktı. Ancak aydınlanmacı sermayecilikle gelen yeni yaşam koşullarını iktisadi ve toplumsal açıdan enine boyuna tartışmak eğiliminde değildir. Onun böyle bir eğilimi yoktur ama gidişten azçok kaygılıdır. Yasa düzeni istemi işte bu noktada kendini gösterir. Hakların ve yükümlülüklerin belirlenmesi özgürlük sorununa da açıklık getirecektir. Özgürlüğün denetlenmesi ya da sınırlarının belirlenmesi diyebiliriz buna. Böylece ussal düzenlemelerle gelecek olan güzel günlerin düşlerini görür aydınlanmacı. Evet, yasa fikri bu noktada çok önemli olur, neyi yapalım neyi yapmayalım kaygısı öne geçer.

Özgürlük konusundaki kaygılar yeni değildir aslında. "Özgürlük" kavramı bir sonsuzu düşündürürken tam tamına çelişkili bir biçimde bir takım sınırların olması gerektiğini de duyurur. Sınırlandırılmış özgürlüğe özgürlük diyebilir miyiz? Soyut bir "özgürlük"ten çok insanın esenliğidir önemli olan. Aydınlanma düşünürü özgürlüğün başıboşluk olmadığını bilir ama ne olması gerektiğini belirlemenin kolay olmadığını da bilir. Daha öncekiler de bu sorunu çokça tartışmışlardı. Başta Thomas Morus olmak üzere tüm düşsel devlet tasarımcıları bize bazen açık açık bazen örtülü bir biçimde başıboşluğun özgürlük olmadığını duyurmuşlar, mutlu bir insanlık için özgürlüklerin rahatça tartışılabileceğini sezdir-

mişlerdi. Özgürlük bir insan olma koşulu olarak bizim tek amacımız olamazdı. Amaç insanın bugünden yarına hep birlikte gönül rahatlığıyla yaşayabileceği bir düzen kurabilmekle ilgili olabilirdi. Aydınlanmacıların yasaya çokça güvenişini ve demokrasiyi kuşkuyla karşılayışını bu bakış açısında aramak doğru olur.

Sorun elbette özgürlükleri gözden çıkarmak sorunu değildir, tersine en uygun biçimde özgürlükleri yaşama geçirebilme sorunudur. Mutluluğumuz özgürlüğümüzün dışında gerçekleşecekse elbette özgürlüğümüzden rahatça vazgeçebiliriz gibi bir anlayış elbette sözkonusu değildir. Özgür olmak insanca yaşamanın *bir* koşuludur. Birinin özgürlüğü bir başkasının tutsaklığını getirmeyecek biçimde yaşamı düzenlemek gerekmektedir. Bilimi tek doğru dayanak, tek sağlam danışman diye almak gerekir. Özgürlükler de bilimin öngörüleri çerçevesinde gerçekleştirilebilir ancak. Öyleyse başta iktisadi başıboşluk olmak üzere hiçbir gelişigüzellik özgürlük diye alınmamalıdır. Mutlakyönetim inancının henüz etkisini tam olarak yitirmediği, demokrasilerin belli koşullarda da olsa geçerli olabileceğinin henüz gönül rahatlığıyla düşünülmediği bir zamanda özgürlük konusunda çok değişik bakış açılarıyla karşılaşmak olasıdır. Yeni düzenin gidişinden en çok kaygılanan aydınlanmacı Jean-Jacques Rousseau'dur, öbür aydınlanmacılar küçük bir çabayla mutlu sonu yakalayabileceğimizi düşünüyor gibidirler.

Akışı başıboş bırakmak, nasıl olsa iyi yerlere doğru gidiyoruz demek olmaz. Rousseau'nun "genel istem" fikri bu çerçevede bir anlam kazanır. Bu "genel istem" kavramı özgürlük kadar baskıyı da barındırır gibidir. Genel istem ortak istem değildir, bireysel istemlerin toplamı da değildir. Genel istemde tüm toplumun yararı sözkonusudur. İyi ama o zaman doğruyu kim görüp gösterecek? Demokrasiye kuşkuyla bakıldığı yer burasıdır. Rousseau'nun yaptığı gibi *"Katıldığı yasaya başeğmek özgürlüktür"* deyip çıkmak bu durumda en doğrusu olacaktır. İşin zorluğu şuradadır: *"Genel*

istem her zaman doğrudur, ama onu yöneten yargı her zaman doğru değildir." Halka, halkın sağduyusuna güvenmeli mi? **Toplum sözleşmesi**'nde şöyle der Rousseau: *"Halka halkın diliyle değil de kendi diliyle seslenmek isteyen bilgeler anlaşılamazlar. Çünkü halkın diline çevrilemeyen binbir fikir vardır. Çok genel görüşler de çok uzak nesneler de halkın uzanımının dışında kalır."* Rousseau'nun halklarla ilgili ilginç görüşleri vardır: *"İnsanlar gibi halklar da ancak gençliklerinde uysaldırlar, yaşlandıkça değiştirilemez olurlar. Alışkılar bir kere yerleşti de önyargılar kökleşti mi onları yeniden düzene koymak istemek tehlikeli ve boş bir girişimdir. Halk kötülüklerinin yokedilmesi adına onlara dokunulmasını istemez, o bu konuda hekimin yüzünü görür görmez titremeye başlayan aptal ve korkak hastalara benzer."* Bu durumda demokrasi karşısındaki durumumuzun güvensizlikle belirgin olması doğaldır: *"Genel anlamda alındığında, gerçek demokrasi hiçbir zaman olmadı ve hiçbir zaman olmayacak. Büyük bir topluluğun yönetmesi ve küçük bir topluluğun yönetilmesi doğal düzene aykırıdır."*

Aydınlanmacılar içinde demokrasiye gene de en yakın duran Jean-Jacques Rousseau'dur. Demokrasi ruhunu varlığında taşır gibidir ama aklı demokrasiye yatmaz. *"Bir tanrılar toplumu olsaydı bu toplum demokratik olarak yönetilecekti. Böylesine yetkin bir yönetim insanlara uymaz."* Aydınlanmacı yasa düzenini öne çıkarır, yasa düzeniyle ılımlılaştırılmış mutlakyönetimi hemen hemen tek geçerli yönetim biçimi sayar. Voltaire der ki: *"Bir devletin güçlü olması için ya halk yasalar üzerine temellenmiş bir özgürlüğe kavuşmuş olmalı ya da egemen yetke çelişkisiz bir biçimde güçlendirilmiş olmalıdır."* Locke zorba yönetimlere karşı halkın başkaldırma hakkından sözetmişti. Voltaire yönetimin güçlü ve sağlıklı olması konusunda her şeyden önce usa güvenir: *"Tanrı kuşlara tüy ayılara kürk verirken bize de bir evrensel us ilkesi verdi. Bu ilke öyle-*

sine sağlamdır ki onu yoketmeye çalışan tüm tutkulara karşın, onu kanda boğmaya kalkan tüm zorba yöneticilere karşın, onu boş şeylerde yoketmek isteyen tüm dalaverecilere karşın varlığını sürdürüyor."

Bu yüzden aydınlanma bize her zaman "usunu iyi kullanmak" diye belirleyebileceğimiz bir düşünce özenini düşündürür. Bu kaygı aydınlanma düşünürlerinin pek önemsemedikleri Descartes'ın da kaygısıydı. Yöntem inancını usu iyi kullanmak ilkesiyle pekiştiriyordu Descartes. Bu kaygı hatta Stoa filozoflarının da kaygısıydı. Aydınlanma düşüncesini Locke kaynağından beslenen bir düşünce olarak belirlesek de onda belki bir ölçüde Descartes etkisi de bulabiliriz. Aydınlanmacılar pek de önem vermedikleri bilgikuramında Locke'çu ya da daha genel anlamda Aristoteles'çi olsalar da, özellikle çağdaş insan sorunlarında Locke'u sıkı sıkıya islemiş olsalar da usa önem vermek açısından pek belli etmemekle birlikte Descartes'a yakın dururlar. Görünüşte Descartes'ın düşüncesi aydınlanma düşüncesine pek bir şey katmamış gibidir hatta aydınlanmacılık Descartes'çılıkla kökten çelişir gibidir. Çağını etkileyen Descartes'ın aydınlanmacıları hiç etkilememiş olduğunu düşünmek olası değildir.

Aydınlanmacı bir Stoa'cı kadar doğaya bağlı görünür. Stoa'dan kalma *doğayı sıkı sıkıya izleme* düşüncesi doğaya sırtını dönmüş ve onu çok kötü kullanmaya başlamış bir toplumsal düzende kendiliğinden eleştirel bir tutum ortaya koyar. Aydınlanma düşüncesinde Locke ve Hobbes'daki kadar belirleyici olan "doğal durum" kavrayışı bir gerçeklikten çok eleştirili bir yönelimi düşündürür. Doğal durum diye bir şey var mıydı? En azından bugün bizim için böyle bir şey yok. Bugün tüm insan yaşamındaki oluşumların, tüm tarihsel geçişlerin belirgin bir çizgi oluşturmayacak biçimde yavaş dönüşümlerle belirgin olduğunu biliyoruz. Şöyle ya da böyle, aydınlanma düşünürü eleştiricidir, eleştiri aydınlanma düşüncesinin özünde vardır. Bir başka çeşit aydınlanmacı olan

Kant kadar olmasa da her aydınlanma düşünürü eleştiricidir, usunu özellikle eleştiri için kullanmaya hazırdır. Zaten her sağlıklı ussal yönelim özünde eleştiricidir. İki tür usçuluk vardır. Biri tüm bilgilerimizin ve daha genel çerçevede tüm varlığımızın Tanrı'dan geldiğini bildiren usçuluk, öbürü ussallığın etkin gücünü yaşam için ve bilgi için bir zorunluluk sayan usçuluk.

Doğal durumda insan mutlu muydu mutsuz muydu? Genellikle bu soruya mutluydu yanıtı verilir. Şöyle düşünmek bize sanki her zaman daha uygun görünür: uygarlık öncesinde insanlar yasa düzeninden uzak gelişigüzel bir toplumsallık içinde birbirlerini yerken mutlu olabilirler miydi? Doğal düzenle ilgili görüşü ne olursa olsun, bu konuda düşünmek isteyen her düşünür önünde sonunda yasa düzeninden yanadır. Hobbes dışında öbürleri, Locke, Rousseau, Diderot hep uygarlık öncesinde insan mutluydu demişlerdir. Diderot'ya göre *"İnsan doğal durumda efendi tanımaz, her birey öbürüyle eşittir ve tam anlamında bağımsızdır."* Locke da doğal durumda insanların birbirlerini yer durumda olmadıklarını benimsiyordu. Bir *ahlak duygusu* insanı her türlü kabasabalıktan alıkoymaktaydı.

Doğal durum var mıydı yok muydu tartışması elbette bir yana bırakılması gereken bir tartışmadır. Az önce de söylediğimiz gibi, bugünkü bilgilerimiz insanın insan olma serüvenini doğal durum ve uygar durum diye iki ayrı evrede ele almamızın doğru olmadığını, olası olmadığım gösteriyor. Doğal durum elbet düşünürün bir savıdır, bir tasarımıdır. Rousseau'ya göre doğal durdum tam anlamında bir eşitlik durumuydu ve eşitlik içinde insan alabildiğine mutluydu. Mülkiyet tüm dengeyi bozdu, tüm ilişkileri altüst etti. Yeni yaşam insanı mutsuz kıldı. Bilimler ve sanatlar insanı insan olmaktan çıkardı. Bilgi, lüks yaşam, güçlülük merakı, egemen olma tutkusu insanı yedi bitirdi, onun doğal mutluluğunu sildi süpürdü. O zaman doğal duruma mı dönelim? Geriye dönülemeyeceğine göre, doğanın bağrında uygarlaşma-

mış insan yaşamını yeni baştan oluşturmak olası olmadığına göre ne yapmalı? Yapılacak şey bir *toplum sözleşmesi* çerçevesinde, iyi tasarlanmış bir yasa düzeninde bir araya gelmenin koşullarını yaratmaktan başka bir şey olamaz.

Aydınlanmacıların usçuluğuyla Descartes'ın usçuluğu özellikle konuları ya da yönelimleri açısından iyiden iyiye birbirlerinden ayrılırlar. Aydınlanmacı bilgi sorunlarından çok toplum sorunlarıyla ilgilenir: onun felsefesi özellikle iyiden iyiye siyasallaşmış bir felsefedir. Aydınlanmacıya filozoftan çok düşünür demek gerekir: aydınlanmacının filozofluğu yalınkat bir filozofluktur, salt toplum için düşünülmüş ve düzenlenmiş bir filozofluktur. İnsanın temel sorunlarıyla, bu arada bilgi sorunuyla ilgilenmez aydınlanmacı. Duygusallıkla dengelenen bu usçuluk insanı her şeyden önce toplumsal-siyasal bir varlık olarak belirler, toplumsallığı en iyi kuşollarda sağlamayı amaçlar, sanki başka bir amacı da yok gibidir. Aydınlanmış bireylerin oluşturduğu aydınlık bir toplum ülküsü: aydınlanmacılığı böyle tanımlayabiliriz. Toplumsal düzen de olabildiğince eşitlikçi olacaktır. Rousseau *"Meyvalar herkesindir ve toprak kimsenin değildir"* derken bu ülkünün peşindedir.

Hepsi bir yana, aydınlanma düşüncesinde bir düzenleme kadar bir yönlendirme, bir yol gösterme, bir ders verme eğilimi kendini gösterir. Eskiçağ ahlaklarında olduğu gibi bilenin ya da ustanın yolunda gitmeyi öneren bir belirleme istemidir bu. Aydınlanmanın sözkonusu olduğu yerde bir aydınlananla bir aydınlatanın bulunması doğal değil mi? Sorun elbette şimdi biraz daha değişik konulmuştur: insanı metafizik takıntılarından kurtarma amacı da vardır işin içinde. Diderot gerçek filozofu *"dinin koyduğu kutsal sınırları yıkma yürekliliğini gösteren kişi"* diye tanımlar. Halkı aydınlatmak görevi filozofun başlıca görevidir. Ancak bu o kadar kolay bir iş değildir. Rousseau'nun *"Halklar bir defa efendilere alıştılar mı bir daha ondan vazgeçemezler"* sözü bu bakımdan oldukça anlamlıdır. Evet, felsefenin bu yönde

birçok yükümlülüğü vardır. Diderot der ki: *"Filozof ilkelerini bir özel gözlemler sonsuzluğu üzerine kurar. Halk ilkeyi onu yaratan gözlemleri düşünmeksizin benimser. Sanır ki bu formül vardır yani kendiliğinden vardır. Ama filozof formülü kaynağından alır, onun kökenini araştırır, onun gerçek değerini bilir ve onu en uygun biçimde uygular."* Böylece aydınlanma düşünürü yeni bir filozof tipi tasarlar. Siyasal bir kimlik kazanmış bir filozoftur bu. Bir bakıma zorunlu olarak ahlakçıdır. Diderot bu yeni filozofu şöyle tanımlar: *"Çok düşünen ya da daha çok kötü düşünen filozoflar tüm dünya karşısında kötü düşünürler, onlar insanlardan kaçarlar, insanlar kendilerini onlardan sakınırlar, ama bizim filozofumuz (..) insanlıkla doludur."*

Aydınlanma felsefesi baştanbaşa bir eylem felsefesidir. Bir kurma ve dolayısıyla bir dağıtma felsefesidir. Kurmak için dağıtmak ya da hatta yıkmak gereksinimi her şey bir yana düzen adınadır. Aydınlanmacıyı kargaşacıyla bir tutmamak gerekir. Bu felsefe en uç noktalarında bile bir kargaşa fikrini esinlemez, tersine hep bir düzen düşüncesine bağlanır. Aydınlatmak yaşama etin olarak katılmaktır. Burada bozulmuş bir dünyanın düzeltilmesi sözkonusudur. Bozulmuşluk elbette insanın zayıf oluşundan kaynaklanır. *"Şeyleri yaratanın ellerinden çıkan her şey iyidir, insanın ellerinde her şey bozulur"* der Rousseau. İnsan zayıflıkları olan bir varlıktır ama hıristiyan ahlaklarında olduğu gibi zayıflığa mahkum bir varlık değildir. Hıristiyana göre insan bir kötülük eğilimiyle, *kökel günah*'la dünyaya gelir. Yoksa insan özünde iyidir. Rousseau şöyle der: *"Tüm kötülükler zayıflıktan gelir. Çocuk kötüdür çünkü zayıftır.Onu güçlü kılın, iyi olacaktır: her şeyde güçlü olabilen kişi kötülük yapmayacaktır."* İşte bunun için eylem zorunludur. Yaşam eylem ister, eylemi gerektirir, yaşam bir eylemler alanıdır, düşünce de eylem için vardır. Voltaire'e göre *"insan eylem için doğmuştur, alevin yükselmesi taşın düşmesi gibi. Bir iş tutmamak insan için varolmamakla birdir."*

Bozulmuşluk her yerde kendini duyurur. Bir kazanma isteği her şeyin önüne geçmiş gibidir. Kazanmak adına insanlar aralarındaki ayrılıkları da yok sayarlar. Para her türlü değerin yerine geçmiştir: *"Londra borsasına girin (..), orada yahudi, müslüman ve hıristiyan birbirine aynı dindenmiş gibi davranır, yalnızca hileli iş yapanları dinsiz sayar"* der Voltaire. Diderot daha sert bir dille yakınır: *"Altın her kapıyı açar. Her kapıyı açan altın ulusun tanrısı oldu."* Evet, değerler dünyası altüst olmuştur, değer tümüyle paraya indirgenmiştir, iktisadi değerler yüce değerleri kovmaktadır. Diderot şu kaskatı görünümü sergilerken öfkelidir: *"Tek kötülük var, o da yoksulluktur. Tek erdem var, o da zenginliktir. Ya zengin olacak ya aşağılanacaksın."* Zenginliğin gerçek anlamda insani iyilikler getirdiğini söylemek olası değildir. **Emile** adlı ünlü eğitim kitabında Rousseau şu ağır eleştiriyi yapmaktan geri durmaz: *"Zengin insanların sefaletlerinden biri de her konuda yanılmış olmaktır."*

Bu düzenlemeci bakış açısı içinde aydınlanma düşünürleri toplumsal yaşam düzeninde mutlakyönetimle demokratik uygulamalar arasında kararsız kalmış gibi görünürler. Ne var ki onlar demokratik uygulamalardan çok mutlakyönetime yakın dururlar, çünkü mutlakyönetimi uygulanabilir görürken demokrasinin siyasal yaşamda bir karşılığı olabileceğini pek düşünmezler. Bu çerçevede çelişkili hatta tutarsız görüşler öne sürdükleri de olur. Başlıca sorunları toplumsal yaşam düzenidir ama toplumla ilgili öngörüleri oldukça bulanıktır. Bunun nedeni henüz yetkin bir tarih kavrayışına ulaşmamış olmaları olabilir. Tarih onların gözünde bir birbirinden bağımsız uygarlıklar toplamıydı, daha başka bir şey değildi. Uygarlıklar tarih içinde birbirlerini çokça etkilemeksizin apayrı bütünlükler oluşturuyorlardı. Dün'den çok bugün önemliydi. Voltaire der ki: *"Elbette hoş ve yararlı olan bugünün tarihidir. İyi düşünenlerimizden birinin söylediği gibi, tüm eski tarihler benimsenmiş masallar-*

dır. Yeniler için bunlar belli bir düzene sokulamayacak olan bir karmaşadır." O zaman eskinin tarihiyle hiç uğraşmamak, gençlerin kafasını bu boş masallarla doldurmamak, onlara toplumlarını daha iyi kavrayabilmeleri için yakın zamanlar tarihini öğretmek doğru olur.

Bu bakış biçimi toplumsal olayların yorumunda aydınlanma düşünürünü eksikli kılacaktır. Onlar toplumsal olayları açıklamaya yönelirken bugün bizim anlamakta güçlük çekebileceğimiz görüşler de öne sürmüşlerdir. Örneğin Voltaire şöyle diyecektir: *"İngiltere'de tek bir din olsaydı despotluk korkulası tek şey olurdu. İki din olsaydı, bunlar birbirlerini boğazlarlardı. Otuz din olduğu için bir arada barış içinde mutlu yaşıyorlar."* İngiltere'de toplumsal-siyasal yaşamın Fransa'dakine göre daha durgun, daha dingin, daha az sorunlu olduğu doğrudur, ama bunu dindeki çoğullukla açıklamanın doğru olmadığı da bellidir. Bunun doğrudan doğruya dinle açıklanamayacak çeşitli nedenleri vardır. Ayrıca Voltaire bu konuda bir başka yerde şunu söyleyebiliyor: *"Fransızlar bu adadaki yönetimin orayı çevreleyen denizden daha dalgalı olduğunu düşünürler ki doğrudur."* Aydınlanma düşünürünün çelişkileri bizleri yadırgatmamalıdır. Voltaire bir başka yerde bir başka görüş geliştirir: *"Roma'da iç savaşların meyvesi kölelik oldu, İngiltere'deki karışıklıkların meyvesi özgürlük oldu. İngiliz ulusu krala karşı direnerek onun yetkesini düzenleyebilen tek ulustur."* Tarihle ilgili bu yorumların gerçeğe pek uymadığı apaçıktır. Burada en doğru bilgi, İngilizlerin krala karşı direnerek kral yetkesini düzenleyen tek ulus olduğudur.

Aydınlanmacı eylemi önemserken, toplumsal yaşamda eylemin önemine parmak basarken bunu bir dönüşümsel gelişim adına, bir evrimsel oluşum adına düşünmez. Aydınlanma düşüncesinde bir gelişim fikri, bir evrim fikri yoktur. Geçmişle pek ilgilenmeyen aydınlanma şimdiyi ve yarını düşünür, daha çok da şimdiyi düşünür. Aydınlanma düşüncesinde yarın köklü bir gelecek tasarımını içermez. Ancak gele-

ceğin bugünden daha iyi olması doğaldır. Voltaire der ki: *"Bir gün her şey iyi olacak / Bu bizim umudumuzdur; / Bugün her şey iyidir: bu yanılgıdır."* Dünyanın pek içaçıcı bir durumda olmadığı kesindir, öyle olsaydı aydınlanmaya ne gerek vardı. Voltaire dünyanın bugünkü sıkıntısını görür: *"Gurur ve yanılgı tiyatrosu bu dünya / Mutluluktan sözeden mutsuzlarla dolu."* Düzen elbette bozuk bir düzendir, bunu görmemek için kör olmak gerekir. Düzen bozuktur ama neden bozuktur? Düzeltilmesi gereken nedir? Neyi öngörmek gerekir. Çözüm nereden gelmelidir? Bu gibi soruları yanıtlamak kolay değildir. Düzenden en çok yakınan, düzenle en çok sorunlu olan Rousseau'dur, insanlığın geleceğini karanlık gören de odur. Toplumsal yaşam iyiden iyiye düzenlenmezse insanlığın geleceği karanlıktır. Rousseau bu yanıyla öbür aydınlanma düşünürlerinden ayrılır. Öbürleri daha iyimserdirler, Rousseau her şeyin kötüye gittiği duygusu içindedir. Bu kötülüğün kaynakları da bugünde değil çok eskilerdedir. İnsanlık bugüne kadar durmadan yanlışı işlemiş gibidir. İşte bu yüzden yeni bir düzen tasarlamak gerekmektedir. Sorunun çözümü olsa olsa *toplumsal sözleşme*'nin sağlanabilmesindedir yani çok iyi düzenlenmiş bir yasa düzeninin geçerli kılınmasındadır.

Düzen elbette bozuk düzendir. Onlar dünyayı yetkin bir bilinçle olmaktan çok derin bir kaygıyla gözlemlemektedirler. Edebiyatla felsefe arasında duran yapıtları bu kaygının çeşitli görünümleriyle örülmüştür. Bozuk düzene karşı yasa düzeni: bundan başka nasıl bir çözüm düşünülebilir ki. Zamandan uzun uzun yakınırlar. Sıkıntının felsefi temellerinden çok duygusal boyutları ortaya konulur. Örneğin Voltaire düzenden şöyle yakınır: *"Görenekler bozuldukça anlatımlar ölçülü oluyor. İnsan erdemde yitirdiğini konuşmada kazanırım sanıyor. Utanç yüreklerden kaçtı dudaklara gizlendi. İnsanlar duydukları ve düşündükleri şeyler üzerine tek söz etmeden birlikte yaşama durumuna girdiler: doğa her yerde kılık değiştirmiş, her şey bir yalan ticare-*

ti." Bu yakınma her ülkede her yurttaşın gündelik bilinçle ortaya koyabileceği herhangi bir yakınmadan daha köklü bir şeyleri duyurmuyor.

Ne olursa olsun aydınlanmacılık bir ahlaktır, bir dürüstlük öngörüsüdür. Aynı zamanda siyasal açıdan bir sivil toplum istemidir ya da özlemidir. Aydınlanmacı mutlakyönetimin katılıklarını yumuşatacak bir düzen düşünür. Toplumsal düzeni sivilleştirecek tek güç sağlam bir yasa düzeni olabilir. Uygar toplum insanların dıştan zorlanmadığı bir toplum olmalıdır, bir sorumluluğunu bilen bireyler toplumu olmalıdır, yükümlülüklerini seve seve yerine getiren insanların toplumu olmalıdır. Bunun sağlanabilmesi için gerekli olan güç ussallığın gücü olacaktır. Diderot'nun belirlediği gibi, ahlaklılık ussallıkla belirgindir, bir adamda ne kadar ussallık buluyorsanız o kadar dürüstlük bulacaksınız. Us önemlidir, bizim tek dayanağımızdır, evrensel ışığın kaynağıdır. Taşkafalılığın ve boşinançların kol gezdiği yerde tutkular alıp başını gidecektir, kötülük önlenemez boyutlara ulaşacaktır. Öyleyse ne yapıp yapıp usun iyi kullanıldığı bir yaşam düzeni kurmak gerekmektedir. Filozof bu anlamda büyük sorumlulukları, gerçek anlamda yükümlülükleri olan kişidir, bir tür önderdir ya da öncüdür. Filozof bir toplum insanıdır, en üst düzeyde toplumsallık bilincine ulaşmış insandır, buna göre filozof *"toplumu çok sever"* (Diderot). Filozof topluma kendini adamış insandır. *"O sivil toplumun iyiliğiyle ilgili fikirlerle doludur, onun ilkelerini herkesten iyi bilir"* (Diderot).

Buna göre filozof bir hesap adamı değildir, bir şeyleri kendine yontmak için erdemli insan oyunu oynayan biri değildir. Velleius'un Utica'lı Cato için söylediklerini biz de filozof için rahatça söyleyebiliriz: *"İyi eylemlerini iyi eylemler yapıyor olmak için yapmadı, onun başka türlü yapması olası değildi."* Erdemli kişiler çok zaman kahramanlar gibi algılanırlar, oysa onlar erdemli olmaktan başka bir şey yapamayacak kimselerdir. Kökü Sokrates'e kadar uza-

nan bir bilgelik ahlakıyla karşı karşıya kalırız burada. Ancak bilgelik ahlakından sanki gene de birazcık değişik bir ahlaktır bu. Kişiyi dünyasından çıkarır ve dünyaya yerleştirir. Bu arada bilgiye olmaktan çok usun aydınlatıcı gücüne dayanır. Gene de us bilgiden ayrı düşünülebilecek bir şey değildir. Her ne olursa olsun aydınlanmacının yolu ussallığın çizdiği yol olacaktır. La Rochefocauld'nun belirlediği gibi, bir aptalın iyi olma şansı yoktur, usun ışığı tutkular kadar parlak olmadığı zaman insan suç işler. Diderot bu çerçevede bize Antonius'un şu sözünü anımsatır: *"Krallar filozof olduğu zaman ya da filozoflar kral olduğu zaman halklar mutlu olacaktır."*

Aydınlanmacılar ulusallık bilincinin çok da eski olmadığı o zamanlarda insanla ilgili tüm sorunları evrensel genişlikte düşündüler. Bir yüzyıl öncesinin klasik yazarları bir tür *evrensel gerçekçilik* eğilimiyle dünyaya ya da bütün insana yönelirken ulusal değerlerle bir çatışmaya girmemişlerdi, ulusal değerleri dışlamak gibi bir tutumu benimsemeyi düşünmemişlerdi. Onlar evrensel insana ulaşmaya yönelirken kendi topraklarının renklerinden çok şeyler yansıtmışlardı. Onlar kendilerini dünya insanı sayarken yurttaş olduklarını da unutmadılar. Fransız olmak, örneğin, onlar için ancak insan olmakla eşanlamlı olduğu zaman önemlidir. Örneğin Molière hem bir fransızdır hem de bir dünyalıdır. Buna karşılık bir yüzyıl sonranın aydınlanma düşünürleri ulusallık sorununu çok öne çıkarmadılar, hatta bu konuda köktenci tutumlar aldıkları da oldu. *"Şu iki sözcük, yurt ve yurttaş sözcükleri modern dillerden silinmelidir"* der Rousseau. Gittikçe bütünleşen bir dünyada düşüncenin ulusal sınırları aşmak istemesi olağandır. Bu tutum usun öne çıkması, duyguların ya da tutkuların hatta inancın geriye itilmesi anlamına gelir biraz da. Çok sonra duygucu Chateaubriand aydınlanma düşüncesini eleştirirken onun inanç ögesini dışlayarak kuruluğa düştüğünü bildirecektir: *"Atina'da ve Roma'da insanlar hiçbir şeye inanmaz olunca yetenekler*

tanrılarla birlikte yokoldu; Musa'lar artık kendilerine inanmayanları barbarlığın eline bıraktılar."

Bütün bu evrensele açılma çabası içinde aydınlanma düşüncesi fransız olma özelliklerini korumuş, ayrıca sorunları evrensel düzeyde tartışırken Fransa'nın sorunlarıyla özellikle yüzyüze gelmiştir. İngiltere'de insanlar herhangi bir aydınlanma devinimine gereksinim duymayınca, Almanya 'daki aydınlanma devinimi de mutlakyönetimin baskıları yüzünden ve çeşitli kültürel nedenlerle gelişemeyince aydınlanma yalnızca Fransa'da gelişip serpilmiştir. Ayrıca bu düşünce bir yandan felsefeye bir yandan edebiyata uzanırken özellikle estetik açıdan bütün insanın üst düzey beğenilerini karşılayabilecek bir yetkinliğe ulaşamamıştır. Hatta değişik bakış açıları içinde o dönem edebiyatının bir önceki yüzyıla göre oldukça geri durumda olduğu söylenilebilir. Chateaubriand bu geriliği onaylar ama onu bir başka nedene bağlayarak şöyle der: *"Bizim yüzyılımız edebiyat açısından Louis XIV'ün yüzyılından daha gerideyse buna dinden daha başka bir neden aramamak gerekir."* Rousseau'dan yarım yüzyıl kadar daha genç olan Chateaubriand da klasik estetiğin gücünü candan yürekten onaylar, ancak ona göre estetik verimsizliğin nedenini din duygusundan uzaklaşmakta aramak gerekir.

İşin dinsellikle ilgili yanı Chateaubriand'la tartışılabilirdi. Din duygusu Chateaubriand'a o zamana kadar aşağılanmış olan Ortaçağ'ın hiç de gözden kaçırılamayacak başarılarla dolu olduğunu düşündürmüştür. Aydınlanma ürünlerinin estetik açıdan pek pırıltılı olmadığı görüşü elbette yaygındır. Benzer bir düşünceye aydınlanmacı d'Alembert'de rastlıyoruz. *"Düşünce yapıtlarımız genellikle bir önceki yüzyılın yapıtlarından geriyse buna şaşmamak gerekir"* der o. Ne olursa olsun bu dönem düşüncenin felsefe açısından yüzeyselleştiği, estetik açıdan da sıradanlaştığı bir dönem oldu. Bu dönem, evet, toplumsal-siyasal anlamda yarar duygusunun güzel'i bastırdığı bir dönemdir. Klasikliğin son sürdü-

rücüleri güzele aldırmaz olmuşlardı. Aydınlanma da onu bir kıyıya itmiş gibidir.

Aydınlanma düşünürlerinin özellikle büyük estetik değerler yüzyılı diye nitelendirebileceğimiz bir önceki yüzyıla bakışları pek olumlu değildir. Daha çok felsefe açısından böyledir bu. Örneğin Voltaire'e göre Descartes yanılgılı ve gülünç düşler üretmekten başka bir şey yapmamıştır. Condillac şöyle yazar: *"Descartes fikirlerimizin ne kökenini ne oluşumunu kavradı."* Voltaire'e göre Spinoza hiç de belirgin görüşler ortaya koymuş bir filozof değildir. Buna göre Newton ve Locke çok önemli iki kaynaktır, örneğin d'Alembert'e göre Locke metafiziğin, Newton fiziğin yaratıcısıdır. Zaten Voltaire tarih kavrayışının da etkisiyle geçmişle tüm bağını koparmış gibidir: *"Platon'u bırakıyorum, Epikuros'u atıyorum. / Bayle hepsinden iyi biliyor, onu inceleyeceğim: / Elinde terazisiyle Bayle kuşkulanmayı öğretiyor."* Voltaire'in kuşkulanmayı daha önce Bacon'dan ve Descartes'dan öğrenmemiş olması oldukça ilginçtir. Protestan inancıyla katolik inancı arasında gidip gelmiş bir düşünür olan Bayle eleştiriye yönelik düşüncesiyle, düşünce özgürlüğüne önem verişiyle, hoşgörülü oluşuyla Voltaire'e çok çekici gelmiştir. Olumcu düşünce Bayle'le birlikte gözlem ve deney metafiziğinin yerini almıştır diye düşünülür. Aydınlanmacılar usçu eğilimleri içinde olumcu bir tutum almaya yatkındırlar. Jean Wahl **Tableau de la philosophie française** adlı yapıtında şöyle der: *"Bu filozoflar, özellikle Condillac, olumcudurlar. Buna göre bizler ne şöylerin ögelerini ne de ilk nedenlerini tanıyabiliriz. Olguları başka olgularla açıklamak gerekir. Sonuçlarıyla tanıdığımız şeyler vardır; basitçe bu sonuçları incelemek gerekir, bu sonuçlar da tanınmayan nedenlere bağlıdır."*

Olumcu ya da olumlu düşünce felsefeden çok bilime yakın durur. Aydınlanma düşüncesi doğrudan doğruya bilimle ilgili olmasa da olumcu düşünceden bir şeyler taşır ya da özünde olumcudur. Bu duruş çok yerde metafiziğe karşı bir

eleştiri anlamı taşır. Aydınlanmacılar ya genelde tanrıcılığa (dinciliğe değil) eğilimlidirler ya da tanrıtanımazlığa açılan bir anlayışı sürdürürler. Onlar inanç konusunda uzun uzun düşünmek istememişlerdir. Tanrıcılık Tanrı'nın varlığını benimsemeye ama dinleri gereksiz ya da anlamsız görmeye dayanır. Örneğin Voltaire'in Tanrı'sı hıristiyan inancının Tanrı'sına benzemez, o bir "*saat kurucu*"dur, mekanikliğin Tanrı'sıdır, daha çok da ahlak alanının güvencesidir. *"Tanrı olmasaydı onu yaratmak gerekecekti"* diyen Voltaire'e göre Tanrı ölümsüz insan ölümlüdür. Tam anlamında bir karşı-evrimci olan Voltaire için insanın aydınlatılmasında ahlakın, ahlakın temellendirilmesinde de Tanrı'nın önemi büyüktür. Bu yüzden insanı biz ne ölçüde evrensel genişlikte ele alsak da onun her şeyden önce tek kişilik bir yazgının öznesi olduğunu unutmamamız gerekir. İnsana düşen *"başeğmek, ummak, tapmak ve ölmek"*dir (Voltaire). Böylece insanın Tanrı karşısındaki yerini aydınlanma düşüncesi çerçevesinde belirlemeye kalktığımızda biraz iyimser biraz kötümser bir bakış açısıyla karşı karşıya kalırız. Elbette har aydınlanmacı zorunlu olarak aynı bakış açısını sürdürmekte değildir. Bazı aydınlanmacıların Tanrı fikrini kökten yoksadıkları görülür. Örneğin La Mettrie bütün insanlar tanrıtanımaz olduğu gün dünya mutlu bir dünya olacaktır diye düşünür.

Aydınlanma için en belirleyici sözleri belki de bu düşüncenin daha az pırıltılı adlarından biri olan Condorcet söylemiştir: *"Avrupa'da doğruyu bulmak ve derinleştirmekten çok doğruyu yaymakla uğraşan bir insan topluluğu oluştu yakın zamanda; bu topluluk din adamlarının, okulların, yönetimlerin, eski korporasyonların derlediği ve koruduğu önyargıları yuvalarından kovmaya adanarak insan bilgilerinin sınırlarını geriletmekten çok halkın yargılarını yoketmeyi onur sayıyor."* Condorcet ayrıca aydınlanma düşüncesinin evrensel bakış açısına dikkati çekerek şöyle der: *"Çeşitli uluslardan filozoflar düşüncelerinde ülke, ırk ya da topluluk ayrımı gözetmeden tüm insanlı-*

ğın yararlarını kucaklayarak, kurgu düzeyinde görüşlerinin ayrı olmasına karşın, tüm yanlışlar karşısında, her çeşitten zorbalık karşısında sıkı sıkıya bütünleşmiş bir birlik oluşturuyorlar."

Aydınlanma düşüncesi eleştiriyi temel alan ve olumcu kavrayışı sürdüren bir düşüncedir. O bir ahlaktır ve bir tür insancılık ahlakıdır, buna göre bireyin bundan böyle insan olmanın gereklerinden başka bir yetke tanımak istememesi koşuluna dayanır. Bu yanıyla o bir anlamda bir siyaset felsefesidir. İnsanın gözlerini doğaüstünden doğaya çevirmesini sağlayan rönesans insancılığını bu yeni anlayış bir bakıma tümler ve yaygınlaştırmaya yönelir. Bu insancı bakış her şeyden önce insanın dinsel bağlarından sıyrılmasını öngörür, ona göre gelişimin karşısına dikilen en büyük engel dinin dogmalarıdır ve bu dogmaları yaşamda geçerli kılmak adına uyguladığı baskılardır. Din bu anlamda bilinci sakatlayan bir güç olarak görülür. Yüzeysel bir felsefe de olsa aydınlanmacılık insanın kitlesel çerçevede bilinçlenmesine adanmış bir felsefedir. Onda Louis XIV'ün ölümüyle ortaya çıkan toplumsal-siyasal sorunlara ve iktisadi sıkıntılara bir tepki de göze çarpar. Aydınlanmacılar Fransız Devrimi'yle yaşama geçmeye başlayan yeni düzenin bildiricileri oldular, demokrasiden yana çıkmasalar da eleştirmeci yanlarıyla demokrasiye gidecek yolları açtılar, giderek bütün bir dünyayı etkilediler, gerçek anlamda toplumsallaşmış birey fikrini bütün dünyaya yaymaya çalıştılar.

Afşar Timuçin'in Özgeçmişi

Afşar Timuçin 1939'da Akhisar'da (Manisa) doğdu. Fevzipaşa bucağı (Gaziantep) ilkokulunu, Adana Tepebağ Ortaokulunu bitirdi. Adana Erkek Lisesi'nde başladığı lise öğrenimini İstanbul Erkek Lisesi'nde tamamladı. 1959-1960 ders yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Fransız Dili ve Edebiyatı bölümünde ve Felsefe bölümünde başladığı yüksek öğrenimini 1967'de Kanada'nın Québec eyaleti Montréal kentinde Montréal Üniversitesi Felsefe Fakültesi'ninde tamamladı. 1968-1970 arasında Erzurum Atatürk Üniversitesi'nde fransızca okutmanlığı yaparken 18.11.1968'de İstanbul Üniversitesi Felsefe bölümünde Prof. Macit Gökberk'in danışmanlığında başladığı "Descartes'çı bilgi kuramının temellendirilişi" adlı doktora çalışmasını 1970 ilkyazında sona erdirdi.

O yıl Erzurum'dan İstanbul'a dönen Afşar Timuçin 1975'e kadar çeşitli yayınevlerinde çalıştı, redaktörlük ve çevirmenlik yaptı. 3.3.1975'den başlayarak Istanbul Devlet Konservatuarı'nda ücretli olarak felsefe, estetik, psikoloji, ahlak gibi dersler okuttu. Bu geçici işinden 1976'da kendi isteğiyle ayrılarak bir arkadaşıyla Kavram Yayınları'nı kurdu. İki yıl sonra yeniden öğretmenliğe başladı. Doktorası gibi doçentliğini de "dışarıdan" elde etti. "Descartes felsefesine giriş" adlı yayımlanmış çalışmasıyla 29.4.1981 tarihinde batı felsefesi tarihi doçenti unvanını aldı.

İstanbul Devlet Konservatuarı'nın Devlet Konservatuarı adıyla Mimar Sinan Üniversitesi'ne bağlamasından sonra bu kurumda lisans, yüksek lisans ve yeterlik-doktora düzeyinde düşünce tarihi, eğitimbilim, estetik gibi dersler okutan Afşar Timuçin 1992'de profesörlüğe yükseltildi. Afşar Timuçin 2001'den beri Kocaeli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi'nde Felsefe Bölümü Başkanıdır.

Felsefe ve edebiyat konularını içeren "Felsefe Dergisi"ni aralıklı olarak on altı sayı çıkarmış olan Afşar Timuçin "Böyle söylenmeli bizim türkümüz" adlı şiir kitabının birinci bölümünü oluşturan "Ayrılıkta söylenmiş bir yaz türküsü"nde yer alan şiirleriyle Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu 1970 Sanat Ödülleri yarışmasında başarı ödülünü kazanmış, "Nazım Hikmet'in şiiri"yle de Türk Dil Kurumu eleştiri ödülünü almıştır. Truva Kültür Sanat Ödülleri'nin 1997 şiir ödülü de Afşar Timuçin'e verilmiştir. Afşar Timuçin'in birçok şiiri Fransızca, İspanyolca, Rusça, Bulgarca gibi dillerde yayımlanmıştır. Afşar Timuçin 2000 yılında Unesco'nun öncülüğünde kurulan ve merkezi Verona'da bulunan Dünya Şiir Akademisi'nin kurucu üyesidir.

Yabancı dillerde yayımlanan öykü, şiir ve romanları:

Revista Atlantica 19. sayı 1999

François – Michel Durazzo tarafından çevirisi yapılan 9 adet şiir dergi*nin bu sayısında* İspanyolca olarak yayınlanmıştır.

Aujourd'jui POEME 16. sayı, 2000

Lionel Ray tarafından hazırlanan ve beş şairin şiirlerinin yer aldığı bir bölümde Afşar Timuçin'in "Yazıt" adlı şiiri de Fransızca olarak yayımlanmıştır. (François – Michel Durazzo'nun çevirisiyle.)

Encontros de Talàbriga (3. Festival Internacional de Poesia de Averio. 2001)

(3. Uluslararası Averio Şiir festivali ortak kitap- Rosa Alice Branco tarafından çevirisi yapılan 5 adet şiir bu kitapta Portekizce yayımlanmıştır.)

Liberté 255. Sayı, Şubat 2002 (Montréal /Kanada. Edebiyat Dergisi) François – Michel Durazzo tarafından çevirisi yapılan 10 adet şiir derginin bu sayısında Fransızca olarak yayımlanmıştır.

Rusça'da yayımlanan yapıtlar

Gece Gelen Eski Dost - Roman (Mockba yayınevi, 1989)
Türk Şiir Antolojisi, 6 şiir (Mockba yayınevi, 1989)

Türkçede şimdiye değin yayımlanmış kitapları

İnceleme-Araştırma-Deneme

Descartes (Descartes'çı Bilgi Kuramının Temellendirilişi) Doktora Tezi

1972, 1976, 2000
Aristoteles Felsefesi 1976
Descartes Felsefesine Giriş 1980, 1999
Niçin Yapısalcılık Değil 1984
Niçin Varoluşçuluk Değil 1985
Estetik 1987, 1994, 1998, 2001, 2002, 2003
Düşünce Tarihi,
1.Cilt: Gerçekçi Düşüncenin Kaynakları, 1994, 1998, 2001, 2002
2.Cilt: Gerçekçi Düşüncenin Gelişimi, 1994, 1998, 2001, 2002
3.Cilt: Gerçekçi Düşüncenin Çağdaş Görünümü 1994, 1998, 2001, 2002
Felsefe Sözlüğü 1978, 1979, 1990, 1994, 1998, 2001, 2002
Sevmek Ne Güzel Şeydir 1991
Gerçekçi Düşünce Gerçekçi Sanat 1992
Felsefe Bir Sevinçtir 1995, 1997, 2003
Özgür Prometheus 1997, 2002
Aşkın Diyalektiği 2002, 2003
Yeni Şiirimizin Kısa Romanı 2003
Ölesiye Sevmek 2003
Demokrasi Bilinci 2004

Şiir

Çöl 1968, 1990, 1197, 1997, 2003
Destanlar 1969, 1992, 1997, 2003
Böyle Söylenmeli Bizim Türkümüz 1974, 1990, 1997, 2003

Savaşçı Türküleri	1980, 1990, 1998, 2003
Boş Beşik	1981, 1990, 2003
Ey Benim Güzel Sevdalım	1984, 2003
Bu Sevda Böyle Gider	1992, 2003
Arınmalar	1993, 2002
Akşam Türküleri	1998, 2002
Bulutlar Deniz Kokar	2002

Roman

Yarına Başlamak	1975, 1977, 2003
Gece Gelen Eski Dost	1980, 1983, 1994
Kıyılar Durunca	1983

Öykü

Denizli Pencere	1981, 1991
Neden Bazı Akşamlar	1985
Aşk Olsun Kırlangıçlar	1996

Çeviri

Vietnam Şiiri (A. Kadir'le)	1973
Filistin Şiiri (A. Kadir'le)	1974
Portekiz Sömürgeleri Şiiri, Antoloji (A. Kadir'le)	1975
Diyalektik, İnceleme (P. Foulquie'den)	1975
Sosyoloji Tarihi, İnceleme (G. Bouthoul'den)	1975
Tek Boyutlu Insan, Inceleme (H. Marcuse'den T.Tunçdoğan'la)	1975
Aşk, İnceleme (P. Burney'den)	1976
Acı, Roman (A. de Richaud'dan)	1976
Sisler Rıhtımı, Roman (P. Mac Orlan'dan)	1976
Diyalektik Araştırmalar, İnceleme (L. Goldmann'dan M. Sert'le)	1976
İnsan Bilimleri Ve Felsefe, İnceleme (L. Goldmann'dan F. Aynuksa'yla)	1977
Keşişin Köpeği, Roman (D. Buzzati'den)	1981
Kant Felsefesine Giriş, İnceleme (L. Goldmann'dan) 1983	
Eskiçağ Maddecileri, İnceleme (P. Nizan'dan)	1998
Yöntem Üzerine Konuşma, Felsefe (R. Descartes'dan Yüksel Timuçin'le)	1998
Metafizik Üzerine Konuşma, Felsefe (Leibniz'den)	1999

Felsefe Dizisi

Afşar Timuçin ayrı ayrı makalelerden oluşan bu kitabında özellikle bilinç sorunlarını ele alıyor, bilinçli bir varlık olarak insanın dünyadaki yerini, ölüm karşısındaki trajik durumunu, sorumluluklarını, toplumsallığının koşullarını inceliyor.

Bu yazılarda, insan, kendi yazgısını yaratan, dıştan dayatılan her şeye eleştirici ve gerektiğinde karşı koyucu bir tutumla yönelen bir düşünce ve eylem gücü olarak belirleniyor. Bu yazılar sürü ahlakından toplum ahlakına geçişin zorluklarını ve gereklerini göstermeye çalışıyor.

ISBN 975-286-083-4

9 789752 860834